

İRAN VE TURAN TARİHİ

Araştırmaları Dergisi

İRAN VE TURAN TARİHİ

Araştırmaları Dergisi

Cilt: 5 - Sayı: 8 Haziran/2022

Uluslararası hakemli bir dergidir. Aralık ve Haziran sayıları olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Derginin elektronik versiyonuna dergipark.gov.tr/irtad adresinden erişilebilir.

**THE JOURNAL OF IRAN AND TURAN
HISTORICAL RESEARCH**

Vol: 5 - No: 8 - June/2022

Is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published as December and June issues.
The electronic version of the journal can be read at dergipark.gov.tr/irtad.

Sahibi ve Sorumlusu / Owner

CİHAN ORUÇ

Editör/ Editor

CİHAN ORUÇ - EMRE KESER
HAMİ DEMİR - KAAAN AKAR

Redaktör/Editör

Alperen Köse

E-ISSN 2667-4971

Her hakkı mahfuzdur. Ancak Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. Yazıların içeriğinden Yazarlar sorumludur.

**DERGİNİN TARANDIĞI
İNDEKSLER
THE JOURNAL İS İNDEXED İN**

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Altay Tayfun Özcan

Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Osmangazi Özgüdenli

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Doç. Dr. M. Bilal Çelik

Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Ömer Subaşı,

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Serkan Acar

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Gülay Karadağ Çınar

Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Yahya Başkan

İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Bayram Arif Köse

Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Mehmet Dağlar

Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Cihan Oruç

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Şenay Yanar

Gümüşhane Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Tuba Tombuloğlu

AB ve Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı

Dr. Hasan Asadi

Mohaghegh Erdebili Üniversitesi Tarih Bölümü

DANIŐMA KURULU

Prof. Dr. Ahmet TaŐađıl

Yeditepe Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Tufan Gündüz

Milli Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu

Prof. Dr. Mehmet Alparđu

Emekli Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Resul Caferiyan

Tahran Üniversitesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Ali İpek

Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Nuri Yavuz

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Yahya Başkan

İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Hasan Hüseyin GüneŐ

Bartın Üniversitesi

Dr. Abbas Ahmedvend

BeheŐti Üniversitesi İslam Tarihi Bölümü

Dr. Muhammed Kazım Rahmeti

İran İslam Ansiklopedisi Kurumu AraŐtırmacı

Dr. Öğr. Üyesi Ali Ahmetbeyoğlu

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi Tarih bölümü

Dr. Öğrt. Üyesi Selim Serkan Ükten

Aksaray üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih bölümü

SAYI HAKEMLERİ

Prof. Dr. Dinçer Koç

İstanbul Üniversitesi- Fen-Edebiyat Fakültesi-Tarih Bölümü

Prof. Dr. Orhan Yazıcı

İnönü Üniversitesi-Fen-Edebiyat Fakültesi-Tarih Bölümü

Prof. Dr. Ozan Yılmaz

Sakarya Üniversitesi-Fen Edebiyat Fakültesi-Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Prof. Dr. Sadullah Gülten

Ordu Üniversitesi-Fen Edebiyat Fakültesi- Tarih Bölümü

Doç. Dr. Kürşat Yıldırım

İstanbul Üniversitesi- Fen-Edebiyat Fakültesi-Tarih Bölümü

Doç. Dr. Mehmet Dağlar

İğdır Üniversitesi- Fen-Edebiyat Fakültesi-Tarih Bölümü

Doç. Dr. H. Hilal Şahin

Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi-Tarih Bölümü

Doç. Dr. Oktay Berber

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi- Fen-Edebiyat Fakültesi-Tarih Bölümü

Doç. Dr. Selim Serkan Ükten

Aksaray Üniversitesi- Fen-Edebiyat Fakültesi-Tarih Bölümü

Doç. Dr. Ümran Ay Say

Marmara Üniversitesi- Fen-Edebiyat Fakültesi- Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Tuna Kaan Taştan

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Fen-Edebiyat Fakültesi-Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Berna Korucu Üçüncü

İnönü Üniversitesi-Fen-Edebiyat Fakültesi-Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Ensar Macit

Atatürk Üniversitesi-Fen-Edebiyat Fakültesi-Tarih Bölümü

Dr. Arş.Gör. Nagehan Küçükyıldız

Artvin Çoruh Üniversitesi-Fen-Edebiyat Fakültesi-Tarih Bölümü

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Hüseyin Şen	XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Hokand Hanlığı'nda Kaleme Alınan Tarihi Eserler	s.1-22.
Aydın Eryılmaz	سير شعر کودک در ايران İran'da Çocuk Şiirinin Tarihsel Süreci	s.23-41.
Bilen Yılmaz	Timur Devleti'nin Doğu Politikası ve Moğollarla İlişkiler	s.42-56.
Burhan İzgin	Baburid (Mughal) Control of the Khyber Pass in the Sixteenth Century On Altıncı Yüzyılda Hayber Geçidi'nde Babürlü Kontrolü	s.57-68.
Jumanazarov Khurshid Sirojiddinovich	Medical Profession and Classification in Uzbek Folk Medicine Özbek Halk Hekimliğinde Hekim Mesleği ve Sınıflandırılması	s.69-80.
Ali Yıldırım	Bâbürlü Devleti'nde Filler ve Kullanımlarına Dair Örnekler (16.-17. Yüzyıllar)	s.81-118.
Zühre Nur Celep	Kitap İncelemesi: Rıdvanbeyoğlu Hüsrev Gerede Siyasi Hatıralarım I: İnan 1930-1934	s.119-132.

XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA HOKAND HANLIĞI'NDA KALEME ALINAN TARİHİ ESERLER*

Hüseyin Şen**

Öz: 1709 yılında Buhara Hanlığı'ndan ayrılarak Özbeklerin Ming boyu önderliğinde Fergana Vadisi merkezli kurulan Hokand Hanlığı, 1876 yılında Rus işgali ile tarih sahnesinden çekilmiştir. Hokand Hanlığı, 163 yılı aşkın bir süre zarfında Türkistan'da siyasi, ekonomik ve kültürel olaylarda önemli roller oynamıştır. Fergana Vadisi ve Kazak bozkırlarının bir bölümünde bir buçuk asırdan fazla hüküm süren Hokand Hanlığı'nın tarihinin aydınlatılmasında yerli kaynaklar büyük önem arz etmektedir. Hokand Hanlığı'nda tarih yazım geleneği XIX. asrın ilk yarısında şekillenmeye başlamıştır. Bu dönemde yazılan tarihi kaynaklar hükümdarların özel istekleriyle kaleme alınmıştır. Çalışmamızda işleyeceğimiz XIX. asrın ilk yarısında kaleme alınmış tarihi kaynaklardan ilki *Emirname* isimli eserdir ve Alim Han (1799-1809) devrinde yazılmıştır. Alim Han'a darbe yaparak tahta geçen kardeşi Ömer Han (1809-1822) döneminde ise tarih yazımı hız kazanmıştır. Ömer Han'ın devrini anlatan *Ömername* ve *Şahnâme-i Nüsret Pâyâm* isimli tarih kaynaklar dönemin ünlü şairleri tarafından yazılmıştır. Ömer Han'dan sonra tahta geçen oğlu Muhammed Ali Han (1822-1842)'in dönemini anlatmak için mürebbiyesi Cihan Atın (Üveysi) tarafından yazılmaya başlayan *Vâkıât-ı Muhammed Ali Han* isimli eser ise müellifinin ölmesi sebebiyle tamamlanamamıştır. Doğu Türkistan Hocalar ailesine mensup, Alim Han ve Ömer Han'ın yeğeni Hakimhan Töre'nin kaleme aldığı *Müntahabü't-Tevarih*, Alim Han, Ömer Han, Muhammed Ali Han ve Şirali Han (1842-1845) dönemlerini anlatan ana kaynaklardan birisidir. Muhammed Ali Han'ın 1842 yılında Buhara Emiri Nasrullah tarafından katledilmesi ve devamında gelişen olayları anlatan *Şahnâme-i Divane Mutrib*, Hokand tarih yazıcılığında yeni bir destan örneği olarak ortaya çıkmıştır. *Şahnâme-i Divane Mutrib*'de anlatılan olayların devamı niteliğinde olan ve aynı tarzda kaleme alınan *Şahnâme-i Divane Andalib*, Şirali Han'ın kahramanlıklarını ve Hokand Hanlığı'nı Buhara Emirliği'nin esaretinden kurtarmasını anlatmaktadır.

---

* Bu makale 13-16 Eylül 2021 tarihleri arasında çevrim içi düzenlenen Yunus Emre ve Türkçe Yılına İthafen 9. Milletlerarası Türkoloji Kongresi'nde sunulan bildirinin genişletilmiş ve gözden geçirilmiş halidir.

** sen.huseyin.1990@gmail.com Orcid Id (0000-0003-2794-299X).

Anahtar Kelimeler: Hokand Hanlığı, Emirnâme, Ömernâme, Şahnâme-i Nüsret Pâyâm, Müntahabü't-Tevarih, *Vâkıât-ı Muhammed Ali Han*, Şahname-i Divane Mutrib, Şahname-i Divane Andalib

THE HISTORICAL WORKS IN KOKAND KHANATE IN THE FIRST HALF OF THE XIX. CENTURY

Abstract: The Kokand Khanate, which was separated from the Bukhara Khanate in 1709 and established in the Fergana Valley under the leadership of the Ming tribe of the Uzbeks, withdrew from the historical scene in 1876 with the Russian occupation. The Khanate of Kokand played important roles in political, economic and cultural events in Turkestan for over 163 years. Kokand manuscripts are of great importance in illuminating the history of the Kokand Khanate, which ruled in the Fergana Valley and Kazakh steppes for more than a century and a half. Historiography in the Kokand Khanate began in the first half of the XIX century. The historical sources written in this period were written upon the special requests of the rulers. I will also process the works that the first of the historical sources in the first half of the XIX century is Emirnâme and it was written during the reign of Alim Khan (1799-1809). Historiography accelerated during the reign of his brother Ömer Khan (1809-1822), who took the throne after a coup d'etat against Alim Khan. The history books named Ömernâme and Şahname-i Nüsret Pâyâm, which describe the era of Ömer Khan, were written by the famous poets of the period. The work called *Vâkıât-ı Muhammed Ali Han*, which was started to be written by his teacher Cihan Atın (Üveysi) to describe the period of Muhammed Ali Khan (1822-1842), who came to the throne after Ömer Han, could not be completed due to the death of its author. *Muntakhab Al-Tawarikh* written by Alim Khan and Ömer Khan's nephew, Hakimhan Töre, who is a member of the East Turkistan Hodja family, is one of the main sources describing the periods of Alim Khan, Ömer Khan, Muhammed Ali Khan and Şirali Khan (1842-1845). Şahnâme-i Divane Mutrib, which tells about the murder of Muhammad Ali Khan by the Emir of Bukhara Nasrullah in 1842 and the events that followed, has emerged as a new epic example in Kokand historiography. Şahname-i Divane Andalib, which is a continuation of the events described in Şahname-i Divane Mutrib and written in the same style, tells about the heroism of Şirali Khan and his liberation of the Kokand Khanate from the captivity of the Bukhara Emirate.

Keywords: Kokand Khanate, Emirnâme, Ömernâme, Şahnâme-i Nüsret Pâyâm *Muntakhab Al-Tawarikh, Vâkıât-ı Muhammed Ali Han, Şahname-i Divane Mutrib, Şahname-i Divane Andalib*

Giriş

Hokand Hanlığı'nın tarihinin aydınlatılmasında yerli kaynaklar büyük önem arz etmektedir. Hokand Hanlığı'nda tarih yazım geleneği XIX. asrın ilk yarısında şekillenmeye başlamıştır. Hokand Hanlığı'nda gerek hükümdarların özel istekleriyle yazılan gerekse müelliflerin kendi gayretleriyle kaleme aldığı tarihi eserler üç ana başlıkta toplanabilir. Bunlar dünya tarihi şeklinde kaleme alınan eserler, Hokand Hanlığı'nın belirli bir hükümdarının dönemini anlatan eserler ve belirli bir dönemi anlatmak için kaleme alınmış destanlardır. Söz konusu kaynaklardan Alim Han devrinde kaleme alınan *Emirnâme*, Hokand tarih yazıcılığı geleneğinde ilk eser olarak kabul edilmektedir¹. Alim Han'a darbe yaparak tahta geçen Ömer Han devrinde ise tarih yazıcılığı hız kazanmıştır. Bu durumda hiç şüphesiz Hanın özel teşebbüsleriyle oluşturulan edebî ortamın önemli bir etkisi olmuştur. Edebiyata şehzadeligi döneminde merak salan ve tutku derecesinde şiire bağlı olan Ömer Han kendi iktidarı döneminde çevre ülkelerden şairleri yanına getirerek onları himaye etmiştir ve başkent Hokand'ı bir edebiyat ve kültür merkezi haline getirmiştir.² Çeşitli ülkelerden yetmişten fazla şairi etrafında toplamayı başaran ve *Mecmuai Şâirân*³ isimli tezkireyi kaleme aldran Ömer Han'ın hükümdarlık devrini anlatan *Ömernâme* ve Hanın isteğiyle onun dönemine atfen kaleme alınan *Şahnâme-i Nüsret Pâyâm* isimli eserler yazılmıştır.⁴ Edebiyatı ve tarihi meşruyetini tasdiklemek için kullanan Ömer Han, Hokand hanedan soyunun şecce-

¹ Zebiniso Kamalova, *Hokand Hanlığı'nın Son Hükümdarı Hüdayar Han ve Dönemi (1845-1875) Fergana Vadisinde Rus İşgali*, Çağaloğlu Akademi, İstanbul 2020, s. 16.

² Mairambek Tagaev, "Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Kültürel Tarihi", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017, s. 238-239.

³ Mecmuai Şâirân isimli eseri Ömer Han, 1821'de Fazlî Namangâni'ye yazdırtmıştır. Eserde altmış üç şairin şiirleri toplanmıştır. Kayumov, *Quqan Adabiyot Muhiti (XVIII-XIX Asırlar)*, Özb. SSC FA Yayınları, Taşkent 1961, s. 8; Feridun Tekin, "Hanlıklar Dönemi Çağatay Edebiyatı". *Turkish Studies*, 6 (1),2011, s.1847.

⁴ Hüseyin Şen, "Ömer Han Dönemi Hokand Hanlığı (1809-1822)", *GTTAD*, C.3, S. 5, Ocak 2021, s. 127.

resinin Babür üzerinden Cengiz Han'a bağlandığı Altın Beşik Efsanesi'nin⁵ *Şahnâme-i Nüsret Pâyânı*'a işletmiştir ve bu gelenek daha sonraki hükümdarlarca devam ettirilmiştir. Ömer Han'ın özel teşebbüsleriyle meydana gelen edebî ortamdan dolayı bu dönem ikinci Timur Rönesansı olarak isimlendirilmiştir.⁶ Gerçekten onun döneminde Timurlu Devletine öykünme edebî alanda kendini göstermiştir. Araştırmacıların belirttiğine göre Ömer Han'ın şiir tarzı olarak Nevâî'yî örnek alması da bu sebeple olmuştur.⁷ Tasvir etmeye çalıştığımız ortamda kaleme alınmış eserler ise şu şekildedir:

Emirnâme: Şir Muhammed Akmal Hukandî'nin Farsçanın Tacik lehçesinde nastalîk yazı şekliyle kaleme aldığı Emirnâme isimli eserin 1801-1802 yıllarında tamamlandığı düşünülmekte ve Hokand Hanlığı'nın ilk tarihi kaynağı olarak gösterilmektedir.⁸ Eser Türkistan tarih yazım geleneğine uygun olarak nazım ve nesir şeklinde yazılmıştır. Nazım şekli 3250 beyitten oluşur ve her sayfada 13 satır yer almaktadır. Eserin günümüze ulaşan tek nüshası Özb. FA ŞE El (2322)'de saklanmaktadır.⁹ Eserin başında yazılış amacı belirtilmiş, ardından Allah'a hamd, Peygamber Efendimize salavat ve övgü, dört halifeye dua yer almıştır.¹⁰ Bu bölümlerin hemen ardından iyi ve kötü, kalem ve kılıcın faziletleri, kalemin kılıçtan keskin olduğu anlatılmış, devlet adamları ve ilim erbabına öğütler verilmiştir. Bu kısımlardan sonra Alim Han dönemine kadar olan tarihi bilgiler aktarılmıştır. Emir Sahipkiran'ın (Alim Han'ın) Andican, İsfara ve Hocend seferleri, Yunus Hoca'nın Aşt Kalesi'ne gelmesi hakkında bilgi verilmiştir. Eser Alim Han dönemini anlatmak için

⁵ Altın Beşik Efsanesi Hokand hanedan ailesinin Babür'ün neslinden geldiğini anlatan bir hikayedir. Altın Beşik için bkz. Üçler Bulduk, *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi*, Berikan Yay., Ankara 2006, s. 14-16.

⁶ S. C. Levi, *The Rise And Fall Of Khoqand: Central Asia In The global Age*, University of Pittsburg Press, Pittsburg 2010, p. 95.

⁷ A. Erkinov, "Imitation of Timurids and Pseudo-Legitimation on the Orgins of a Manuscript Anthology of Poems Dedicated to the Kokand Ruler Muhammad Ali Khan (1822-1842)", Translated Russian and Notes Jülgen Poul. Lagout Isabel Förster, *GSAA*, Online Working no.5, p. 3. Ömer Han dönemi edebî faaliyetler için bkz. Hüseyin Şen, a.g.m., s. 126-127.

⁸ Eserin son olarak anlattığı olaylar Hicri 1216 tarihinde gelişen olaylardır. Buradan hareketle eserin 1801-1802 yılında tamamlandığı düşünülmektedir. Ş. Vahidov, *Kokand Hanlığında Tarihnavislik (Genezi, Funksiyalari, Namoyandalari, Asarlari)*, Akadmnasher, Taşkent 2010, s. 139.

⁹ Zebiniso Kamalova, a.g.e., s. 16.

¹⁰ Şir Muhammed Akmal Hukandî, *Emirnâme*, ÖZB. FA. ŞE El, 2322, s. 1-7

kaleme alındığından Alim Han'ın ismi zikredilmemiş onun yerine eserde o "Sahipkıran" olarak isimlendirilmiştir.¹¹

Ömernâme: Fazlî Fergânî (Abdulkerimî Nemangânî) tarafından Farsça'nın Tacik lehçesinde nastalîk yazı tipiyle kaleme alınmıştır. Ömer Han'ın sarayındaki şairlerden birisi olan Fazlî Nemangânî'nin divanı da bulunmaktadır ve "Şairlerin Sultanı" unvanına sahiptir.¹² Ömernâme'den hariç müellifin 1821 yılında Ömer Han'ın emriyle yazdığı ve altmış üç şairin şiirlerinin toplanmasıyla oluşan "Mecmua-i Şâirân" isimli bir eseri daha vardır.¹³ Ömernâme'nin günümüze ulaşan tek nüshası Rus İlimler Akademisi St. Petersburg Şarkiyat Enstitüsü El Yazmalar Bölümü No: 2467'de bulunmaktadır.¹⁴ Eser Hokand kağıdına yazılmıştır ve sayfalar renkli mürekkeplerle çizilen tasvirlerle çerçeve içerisine alınmıştır ve başlıklarda kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Eser şekil olarak Abdullâh Hâtîfî'nin Timurnâme¹⁵ eserine benzetilmeye çalışılmıştır.¹⁶ Eser hakkında Ş. Vahidov bir tanıtım yazısı hazırlamıştır.¹⁷ Eser müellif tarafından Ömer Han dönemini anlatmak için kaleme alınmış ve 1822'de tamamlanmıştır lakin Ömer Han bu eseri beğenmemiştir.

Eser 158 sayfadan oluşmaktadır. Eserin girişinde Allah'a hamd, Peygamber'e salavat yer almıştır. Ardından hitap ve nasihat, itiraf ve noksanlıklar ve mukaddime bulunmaktadır. Mukaddimedden sonra Narbuta Bek

---

¹¹ Ş. Vahidov, *a.g.e.*, s. 139-140.

¹² Ş. Vahidov, *a.g.e.*, s. 140.

¹³ Aziz Kayumov, *a.g.e.*, s. 8. Feridun Tekin, *a.g.m.*, s. 1847. Eserin birçok el yazması günümüzde Özbekistan Fanlar Akademisi Suleymanov Qolyazmaları Enstitüsünde Nr. 284, 1536,2678, 714/II'de bulunmaktadır. Ayrıca Mecmua-i Şâirân'ın yazmalarından bir tanesi Muhammed Ali Han (1822-1842) tarafından 1833'de İstanbul'a gönderilmiştir. Bu el yazma İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı T 811'de bulunmaktadır. Mairambek Tagaev *a.g.t.*, s. 247-248.

¹⁴ Mairambek Tagev, *a.g.t.*, s. 83, Dipnot 376.

¹⁵ Abdullâh Hâtîfî'nin hayatı ve Timurnâme için bkz. İbrahim Yıldırım, "Abdullâh Hâtîfî'nin Hayatı Ve Bir Tarih Kaynağı Olarak Timurnâme'sinin Değeri", *Türkiyat Mecmuası*, C.28, S. 2, s. 231-254.

¹⁶ Ş. Vahiov, *a.g.e.*, s. 141-142.

¹⁷ Ş. Vahiov, *a.g.e.*, s.140-147

devri ve çocuklarıyla alakalı bilgiler verilmiş¹⁸ ve Alim Han dönemi anlatılmıştır.¹⁹ Ardından Ömer Han'ın şehzadeligi ile ilgili bilgiler sunulmuştur. Ömer Han'ın şehzadeligi döneminde Taşkent Seferiyle ilgili malumatlar²⁰ verildikten sonra Ömer Han'ın tahta çıkışı ve onun döneminin siyasi olayları dile getirilmiştir. Eserde Ömer Han'ın Güney Kazakistan, Doğu Türkistan, Buhara, Kuhistan ve Kırgız siyaseti hakkında bilgiler de bulunmaktadır. Ayrıca dönemin zanaatkarları hakkında malumatlar da içermektedir. Ş. Vahiov'a göre bu eserin tercüme edilmesi Hokand Hanlığı'nın kültürel tarihi açısından oldukça önemlidir.²¹

Şahnâme-i Nüsret Pâyâm: Mirza Kalender Müşrif İsferegi tarafından Farsçanın Tacik lehçesinde kaleme alınmıştır. Eserin günümüze ulaşan iki nüshası bulunmaktadır. Bunlar Rusya İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Sank-Petersburg (No: C 471 nastalık yazı şekliyle 149 sayfa), ikincisi ise Tacikistan İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü El Yazmaları Bölümünde (No:10088, 73 varak) bulunmaktadır. Eserin müellifi Mirza Kalender Müşrif İsferegi hakkında çok fazla malumat bulunmamaktadır. Yazar tarihçi, şair ve bilginidir.²² Hakimhan'ın belirttiğine göre Mirza Kalender Müşrif İsferegi 1818 yılında Ömer Han tarafından kadı asker olarak tayin edilmiştir.²³

Eser Ömer Han'ın emriyle yazılmıştır. Eserin yazılış serüvenini Mirza Kalender Müşrif İsferegi şu şekilde beyan etmiştir. "Bir gece Ömer Han'ın huzurunda Timur için yazılan eserlerden parçalar okunuyordu. Ömer Han bana baktı Fazlî Fergânî'nin nazım şeklinde yazdığı eseri Ömernâme'yi nesre çevirmeni istedi. Zira nesrin gücü nazımdan daha üstündür. Nesir nazım olmadan olmaz dedi böylece Şahnâme-i Nüsret Pâyâm ortaya çıktı".²⁴ Ömernâme'yi nesre çevirmek için 1822 yılında almış ve kısa sürede tamamlayarak aynı yıl teslim etmiştir. Ayrıca Ömer Han'ın isteğiyle bu esere Hokand hanedan ailesinin şeceresini Babür üzerinden Cengiz'e dayandıran

¹⁸ Fazlî Fergânî, *Ömernâme*, Rus İlimler Akademisi St. Petersburg Şarkiyat Enstitüsü El Yazmalar Bölümü No: 2467, s. 20^b-26^b.

¹⁹ Fazlî Fergânî, a.g.e., s. 26^b-31^a.

²⁰ Fazlî Fergânî, a.g.e., s. 31^b-37^a.

²¹ Ş. Vahiov, a.g.e., s. 146.

²² Ş. Vahiov, a.g.e., s.147; Zabinniso Kamalova, a.g.e., s. 16.

²³ Hakimhan Töre, a.g.e., s. 398.

²⁴ Mirza Kalender Müşrif İsferegi, *Şahnâme-i Nüsret Pâyâm*, Rusya İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Sank-Petersburg, C 471, s. 27^a-31^a.

Altın Beşik Efsanesi ve Ömer Han'ın seyyid olduğunu kanıtlayan bir soy ağacı da eklenmiştir.²⁵ Böylece Ömer Han hükümdarlığını hem dünyevî hem de uhrevî olarak tasdiklemiştir. Eserin kenar boşluklarına birçok ilave yapılmıştır ve bazı sayfaları da müellif tarafından kalemle çizmek suretiyle silinmiştir. İçeriğinde dibace, mukaddime, Altın Beşik, Ömer Han'a kadarki hükümdarlar devri, Ömer Han'ın şeceresi, Ömer Han'ın saltanat devri, Muhammed Ali Han'ın tahta çıkışı yer almaktadır. Eserin tanıtımı Ş. Vahidov²⁶ tarafından yapılmıştır.

Vakîât-ı Muhammed Ali Han: Veysi, Üveysi mahlaslarıyla şiirler yazan Hokand Hanlığı'nın önemli kadın şairlerinden birisi olan ve aynı zamanda Muhammed Ali Han'ın mürebbiyesi²⁷ Cihan Atın²⁸ tarafından Çağatay Türkçesiyle kaleme alınan eser Muhammed Ali Han ve ailesinin Buhara Emiri Nasrullah (1826-1860) tarafından katledilmesinin ardından Muhammed Ali Han'ın dönemini anlatmak için yazılmaya başlanmış lakin tamamlanamamıştır. 7 babdan müteşekkil eser günümüzde Öz. FA. ŞE. (No 1837)'de bulunmaktadır. Üveysi eserinde Ömer Han hakkında kısa bilgi vermiş ve özellikle eşiyle olan sevgi bağımlı işlenmiştir. Ardından Muhammed Ali Han devriyle alakalı bilgiler verilmiştir. Muhammed Ali Han'ın I. Kaşgar Seferine çıkışı ve gazilik unvanını alışı, Muhammed Ali Han'ın annesi Mahlar Ayim²⁹'in oğlu hakkında endişelerinden bahsedilmiştir.³⁰

²⁵ Ömer Han'ın seyyid olduğuna dair verilen şecere için bkz. Mirza Kalender Müşrif İsferegi, *a.g.e.*, s. 54.

²⁶ Ş. Vahidov, *a.g.e.*, s.147-150.

²⁷ Polâtçân Dâmulla Kayyumov, *Tezkira-i Kayyumi*, C.II, Neş., Aziz Kayumov, Özb. Fa. El. Yazmaları Bölümü Neşriyat, Taşkent 1998, s. 301-302.

²⁸ Atın, okullarda çocuklara eğitim veren kadımlar için kullanılan bir unvandır. *Özbek Tilining İzahlı Lugatı*, C. I, Rus Tili Neş. Moskva 1981, s. 549. Cihan Atın hakkında geniş bilgi için bkz. Selahittin Tolkun, "Son Devir Çağatay Edebiyatının İki Önemli Kadın Şairi: Nâdire ve Üveysi", *İlmî Araştırmalar*, 12, İstanbul 2001, s.171-174; Recai Kızıltunç, "Çağatay Edebiyatında Kadın Şairler", *Turkish Studies*, V7/2, 2012, s. 736-743.

S.S. Nettleton'a göre Üveysi Ömer Han'ın eşlerinden birisidir. S.S. Nettleton, "Ruler, Patron, Poet Umar Khan In The Blossoming Of The Khanate Of Qoqan, 1800-1820", *International Journal of Turkish Studies*, V. 2, N.2, 1981-82, p. 137.

²⁹ Mahlar Ayim Ömer Han'ın eşi Muhammed Ali Han'ın annesidir. Kendisi devlet yönetiminde etkili bir kadın olmakla birlikte Nadire mahlası ile şiirler yazan divan sahibi bir kadın şairdir. Hayatı ve edebi kişiliği ile alakalı bkz. Selahittin Tolkun, "Son Devir Çağatay Edebiyatının İki Önemli Kadın Şairi: Nâdire ve Üveysi", *İlmî Araştırmalar*, 12, İstanbul 2001, s.168-171; Recai Kızıltunç, "Çağatay Edebiyatında Kadın Şairler", *Turkish Studies*, V7/2, 2012, s. 743-746.

³⁰ Üveysi, Vakayât-ı Muhammed Ali Han, Öz. FA. ŞE. No 1837, s. 1-14^b

Şahnâme-i Divane Mutrib: Şair Mutrib tarafından Çağatay Türkçesinde nasta-lik yazı tipiyle destan şeklinde kaleme alınmıştır. Eserin müellifi Mutrib hakkında Şahname-i Divane Mutrib'in giriş kısmında verilen kısa malumat haricinde bilgi bulunamamıştır. Eserde bulunan kısa malumat ise şu şekildedir. “Dostlarımı beni divane Mutrib diye çağırırlar. Ben fakir, divane ve sazanelere yar-u dost idim. Şiir yazma Allah tarafından bana bahşedilmiştir”³¹. Eserin ismi müellif tarafından konulmamış yazarından dolayı *Şahnâme-i Divane Mutrib* olarak isimlendirilmiştir.³² Eserin yazılış amacı giriş kısmında şu şekilde belirtilmiştir. “Hokand’ın bekleri ve Allah’tan sakıman muttaki annelerinin şehit olmalarıyla ilgili Şirali Han hakikati ortaya çıkartacak bir şahnâmenin yazılmasını istedi. Bu istek üzerine şahnâmeyi kaleme aldım. Kim okursa şehitlerin ruhuna Fatiha okusun ve dua etsin ki, onların ruhlarının şad olmasından Şirali Han manevi destek alsın.”³³ Yani eser Şirali Han’ın emriyle 1842 yılında yaşanan olayların unutulmaması için yazdırılmıştır.

Eser destan şeklinde yazılmakla beraber bazı bölümleri nesirdir. Şiir şeklinde olan bablarda iki satır halinde 15 mısralık şiirler verilmiştir. Hokand kağıdına siyah ve kırmızı renklerde yazılmıştır. Kapağı deriyle kaplanmıştır. Eserde 3 damga mevcuttur. Bu damgaların ikisinde Amalî Töre Hoca sahaf 1256(1841-1842) yazmaktadır.³⁴ *Şahname-i Divane Mutrib*’in günümüze iki nüshası ulaşmıştır. Bunlar Rus İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Sankt Petersburg (T-2412) ve Özbekistan Ebu Reyhan Bîrûnî Şarkiyat Enstitüsü (696,596/II) muhafaza edilmektedir. Petersburg nüshası eksiksiz olup Özbekistan nüshasında eksikler bulunmaktadır ve ayrıca sayfaları arasında karışıklıklar vardır. Eser hakkında Aziz Kayumov³⁵, Ş. Vahidov³⁶ ve Hüseyin Şen³⁷ tarafından tanıtım yazıları hazırlanmıştır. Eserin kısımları arasında kopukluklar olmakla birlikte anlatılan her bir kısım kendi içerisinde uyumludur.

Eserde 1842 yılında Hokand Hanlığı’nda meydana gelen olaylar sade bir dil kullanılarak yazılmıştır. Bu bağlamda Hokand Hanlığı’nın Buhara Emiri Nasrullah tarafından ilhak edilmesi, yağmalanması, Muhammed Ali

³¹ Mutrib, *Şahnâme-i Divane Mutrib*. Özb. FA. ŞE. 596/IV, s. 1^b.

³² A. Kayyumov, *a.g.e.*, s. 314.

³³ Mutrib, *a.g.e.*, s.1^b-2^a

³⁴ Ş. Vahidov, *a.g.e.*, s. 156.

³⁵ Aziz Kayyumov, *a.g.e.*, s. 314-321.

³⁶ Ş. Vahidov, *a.g.e.*, s. 155-156.

³⁷ Hüseyin Şen, “Şair Mutrib’in “Şahnâme-i Divane Mutrib” Adlı Eserinin Hokand Hanlığı Tarihi Açısından Önemi”, *Uluslararası Anadolu Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S.1, s. 342-358.

Han, kardeşi Sultan Mahmud, oğlu Muhammed Emin ve annesi ünlü Hokand şairesi Mahlar Ayim (Nadire)'in zalimce öldürülmesi ile Şirali Han'ın tahta geçiş süreci anlatılmıştır. *Şahnâme-i Divane Mutrib*'in beş ana karakteri vardır. Bunlar Muhammed Ali Han, Sultan Mahmud, Mahlar Ayim, Emir Nasrullah ve Şirali Han'dır. Eserde Buhara Emiri Nasrullah, Batur Han olarak isimlendirilmiş ve onun zalimliği vurgulanmıştır. Eserde en çok öne çıkan karakter olan Mahlar Ayim, evlat hasreti çeken gözü yaşlı bir anne olarak tasvir edilmiştir. Eserin kahramanlarından Sultan Mahmud akıllı, güzel ahlaklı ve halk tarafından sevilen bir şehzade olarak gösterilmiştir. Muhammed Ali Han, zalim ve günahkâr bir hükümdar olarak, Şirali Han ise adaleti sağlayan ve halkı zulümden kurtaran bir han olarak tasvir edilmiştir.³⁸

Şahnâme-i Divane Andalib: Şair Andalib tarafından Çağatay Türkçesinde nastalık yazı tipiyle kaleme alınmıştır. Eser 21 babdan müteşekkil olup her bir bab ikiye bölünerek kullanılmıştır. Eser destan şeklinde yazılsa da bazı bölümleri nesir biçimindedir. Destan şeklinde olan bablarda iki satır halinde 15 mısralık şiirler verilmiştir. Hokand kağıdına siyah ve kırmızı renklerde yazılmış ve kapağı deriyle kaplanmıştır. Eserde 3 damga mevcuttur. Bu damgaların ikisinde Amalî Töre Hoca sahaf 1256(1841-1842) yazmaktadır.³⁹ Eserin 18. babının a sayfasında yazı şekli değişmektedir. Şahnâme-i Divane Andalib'in günümüze iki nüshası ulaşmıştır. Bu nüshalar Özbekistan Ebu Reyhan Bîrûnî Şarkiyat Enstitüsü (696,596/II)'nde saklanmaktadır. Eser hakkında A. Kayyumov⁴⁰, Ş. Vahidov⁴¹ ve Hüseyin Şen⁴², Şirali Kuldaşev⁴³ tarafından çalışmalar yapılmıştır. Eser 1842 yılında Hokand Hanlığı'nın Buhara esaretine düşmesi, Şirali Han'ın tahta çıkışı, Buhara işgaline son verışı ve bu uğurda gerçekleşen savaşları anlatmak için kaleme alınmıştır.

Müntahabü't-Tevarih: Muhammed Hakimhan Töre (1803-1845)'nin Farsçanın Tacik lehçesinde kaleme aldığı *Müntahabü't Tevarih* isimli eser 1843 yılında tamamlanmıştır. Eser tamamlanmasının ardından müellifinin çabalarıyla on adet çoğaltılmıştır. Eserin Çağatay Türkçesi'ne ne zaman ve kim tarafından çevrildiği bilinmeyen "İntihâb et-Tevârih" (Özbekistan'da bulunan

³⁸ Hüseyin Şen, *a.g.m*, s. 344.

³⁹ Ş. Vahidov, *a.g.e*, s. 157.

⁴⁰ Azizi Kayyumov, *a.g.e*, s. 323-329.

⁴¹ Ş. Vahidov, *a.g.e*, s. 157.

⁴² Hüseyin Şen, "Şahnâme-i Divane Andalib" İsimli Eserinin Hokand Hanlığı Tarihi Açısından Önemi, *Arşiv Dünyası Dergisi*, C.8, S.1,2021, s. 79-97.

⁴³ Andalib, *Şahnâme-i Divana Andalib (Divana Andalib'in Şahnâması)*, haz. Şirali Kuldaşev, Nevruz Neşriyat, Taşkent 2015.

1560 numaralı nüsha) isimli bir nüshası da mevcuttur. Özbek alim Enver Hurşidi'nin belirttiğine göre Türkçe olan nüshasında eksiklikler ve yanlışlıklar bulunmaktadır.⁴⁴ Eserin günümüze 12 nüshası ulaşmış olup bu nüshalar Özbekistan'da Öz. FA ŞE El (No: 592, 593, 594, 595, 596 ve 1560); Tacikistan (No.63) ve Rusya'daki FA ŞE El (C 470)'de muhafaza edilmektedir. Bunlardan Rusya, Tacikistan nüshaları ile Özbekistan'daki 592 numaralı nüshalar oldukça iyi durumdadır.⁴⁵ Eser üç kez neşredilmiştir. İlk olarak 1984 yılında eserin Şehr-i Sebz'de Muhammed Emin tarafından istinsah edilen nüshası Ahrar Muhtarov tarafından faksimile neşri yapılmıştır.⁴⁶ İkinci neşir Japonya'da yapılmış olup birinci cilt 2009, ikinci cilt 2006 yılında basılmıştır.⁴⁷ Üçüncüsü ise Özbek Türkçesi tercümesi olup Taşkent'te 2010 yılında basılmıştır.⁴⁸ *Müntahabü't Tevarih*'in Senkt- Petersburg nüshasında ek bölüm de vardır. Ek bölümün Hakimhan tarafından 1844 yılının sonu 1845 yılının başlarında yazıldığı düşünülmektedir ve hem Şir Ali Han (1842-1845) devri hem de Hüdayar Han (1844-1858)'in tahta geçmesiyle alakalı bilgiler verilmiştir.⁴⁹ Hakimhan, Müntahabü't Tevarih'i neden yazdığını şu şekilde açıklamıştır: "Astarhaniler Hanedanının sona ermesiyle iki hanedan ortaya çıkmıştır. Birisi Buhara'yı yöneten Mangıtlar, diğeri Hokand'ı yöneten Mingler ile Hokand ve Buhara hanlıklarının tarihlerini yakından ilgilendiren Yüz (Ura-Tüpe şehrinde) ve Keneges (Şehr-i Sebz şehirlerinde) boyları vardır. Eser bu devlet ve boyların tarihini ortaya koymak için yazılmıştır."⁵⁰

Eser İslam Tarih yazım geleneğine göre kaleme alınmış olup peygamberler tarihi ile başlamış dört halife, Emeviler, Abbasiler, Samaniler, Gaz-

⁴⁴ Muhammed Hakimhan Töre, *Muntahab At-Tevorih (Hokand ve Buhara Tarihi, Seyahat ve Hatıralar)*, Çev., Şadman Vahidov, Yeni Asır Evlodi, Taşkent 2010, s. 4.

⁴⁵ Hakimhan Töre, *a.g.e.*, s. 4; Ş. Vahidov, *a.g.e.*, s. 158.

⁴⁶ *Muntahab At-Tevorih*, Podgotovka faksimil'nogo teksta, vvedenie ukazateli A. Muhtarova; otv. Red. M.S. Asimov, C:I Duşanbe: Izd-vo "Danish", 1983,1985.

⁴⁷ Muhammad Hakim Khan, *Muntakhab Al-Tawarikh (Selected History)*, C.II, ed. Yayoi Kawahara&Koichi Heneda, Tokyo: Research Institute for Languages and cultures of asia and africa, Tokyo University of Foreign Studies (ILCAA), 2006; Muhammad Hakim Khan, *Muntakhab Al-Tawarikh (Selected History)*, C.I, ed. Yayoi Kawahara&Koichi Heneda, Tokyo: Research Institute for Languages and cultures of asia and africa, Tokyo University of Foreign Studies (ILCAA), 2009.

⁴⁸ Muhammad Hakimhan, *Muntahab At-Tavorih (Kukon va Buhoro Tarihi, Sayosat va Hotiralar)*, Fars-Tacik dilinden Özbekçe'ye tercüme eden. Ş. Vahidov, Yeni Asır Evlodi Yay. Taşkent 2010. Bu çeviride Buhara Emirliği kısımları için Duşanbe baskısı diğer bölümler için ise 2006 yılında Tokyo'da neşredilen metin esas alınmıştır.

⁴⁹ Hakimhan Töre, *a.g.e.*, s. 4-5; Ş. Vahidov, *a.g.e.*, s. 163.

⁵⁰ Hakimhan Töre, *a.g.e.*, s. 19.

neliler, Selçuklular, Harezmsâhlar, Cengiz Han, Timurlular, Şeybâniler ile devam etmiştir. Eserin ana muhtevasını Buhara Emirliği'ni yöneten Mangıt Sülalesi (1785-1920) ve Hokand Hanlığı'nın hanedan ailesi olan Ming Boyu (1709-1876) oluşturmaktadır. Bu açıdan eser Buhara Emirliği ve Hokand Hanlığı için önemli bir ana kaynak olma özelliğine sahiptir. Müellif, Hokand Hanlığı hakkında Abdurrahim Bey (1721-1733)'den Şir Ali Han (1842-1845)'a kadar olan hükümdarlar hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Buhara Emirliği ile alakalı ise Rahim Han (1756-1758)'dan başlayarak Emir Nasrullah (1827-1860)'ın saltanatının son dönemine kadar ki olayları anlatmıştır.⁵¹ Eser, kendisinden sonra Avaz Muhammed Attar ibn Molla Sufi Muhammed Attar Hokandî tarafından Farsçanın Tacik lehçesinde yazılan ve 1876-1878 yılında tamamlanan Tarih-i Cihannûmâi'ye kaynaklık etmiştir. Avaz Muhammed Attar, Tarih-i Cihannûmâi'de Müntahabü't Tevarih'i kaynak olarak kullanması hakkında şu açıklamayı yapmıştır: "... ben fakir bir gün attalar çarşısında işsizlikten birkaç koku, ıvır zıvır satıyordum. O zamanlar Farsça el yazmaları kopyalamakla meşguldüm. Kitapları süsleme ve kopyalama yaparken elimize 'Müntahabü't Tevarih' isimli bir eser geçti ve bu eseri de kopyalamaya başladık. Biz bu eserin bazı yerlerinde eksiklikler gördük. Bu eksikliklerden dolayı arkadaşlarımdan tarih kitaplarını bana vermelerini istedim. Allah'ın izniyle biz o kitabı düzene soktuk." Ayrıca yine aynı yazara ait olan Tuhfat'ut Tavârih-i Hanî (Tarihin Şahane Hediyesi), Tarih-i Cihannûmâi'nin ikinci cildinin genişletilmiş hali olup, Türkistan hanlıklarının tarihi olaylarının anlatıldığı Müntahabü't Tevarih'ten yararlanarak hazırlanmıştır. Nalivkin'de, Tarih-i Cihannûmâi'yi yazarın oğlundan alarak Karatkaya İstoria Hokandsva Hansva'yı kaleme alırken yararlanmıştır.⁵²

Müntahabü't Tevarih'in yazarı Hakimhan Töre 1802-1803 yıllarında Hokand'da dünyaya gelmiştir.⁵³ Hakimhan'ın babası Masumhan Töre, annesi Aftab Aymdır. Hakimhan baba tarafından Doğu Türkistanlı meşhur Hocalar sülalesine mensuptur.⁵⁴ Annesi Hokand Hanı Narbuta Bey (1770-1798)'in kızı, Alim Han ve Ömer Han'ın kız kardeşidir. Hakimhan, Ömer Han'ın en

⁵¹ Hakimhan Töre, *a.g.e.*, s. 4-5; Buhara Emirliği ve Hokand Hanlığı kısımlarının başlıkları için bkz. Ş. Vahidov, *a.g.e.*, s. 159-163.

⁵² Ş. Vahidov, *a.g.e.*, s. 210-211.

⁵³ Hakimhan Töre, *a.g.e.*, s. 7, Bilal Çelik, "Türkistanlı Bir Vakanüvisin Ortadoğu Seyahati", *Geçmiş ve Gelecek Bağlamında Ortadoğu*, Ed. Zafer Gölen-Abidin Temizer, Podgorica 2018, s.229.

⁵⁴ Hocalar sülalesi için bkz. Çoşkun Kumru, "Tezkire-i Hocagân'a Göre Doğu Türkistan'da Hocalar Dönemi", *Ulakbilge*, C. 5, S. 14, Ankara 2017, s. 1249- 1267 ; İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

büyük oğlu Muhammed Ali Han ile birlikte eğitim görmüş ve onunla kardeşlik derecesinde bir yakınlık tesis etmiştir.⁵⁵ Sarayda yetiştiği için yazar özellikle Ömer Han dönemi olaylarının birçoğunun görgü tanığıdır. Muhammed Ali Han'ın iktidara gelmesiyle sürgüne gönderilen⁵⁶ Hakimhan Töre daha sonra Buhara Emirliğine gelmiş, Emirlik bünyesinde Şeyhülislamlık yapmış ve Buhara Emirliği hakimiyetindeki Şehir-i Sebz'de vefat etmiştir.⁵⁷ Müellif Muhammed Ali Han tarafından sürgün edildiği için 1822-1842 yılları arasındaki olaylar hakkında oldukça yanlı bilgi vermektedir. Bu eser araştırmacılar tarafından kullanılırken iktidar ile olan sorunlar göz önünde tutularak diğer kaynaklarla mukayese edilmelidir.

Sonuç: Batı Türkistan'da hüküm süren üç hanlıktan birisi olan Hokand Hanlığı'nın kendi kaynaklarıyla tarihinin aydınlatılması oldukça önemlidir. Hokand tarih yazım geleneği Türk-İslam tarih yazım geleneğinin devamıdır. Bu bağlamda eserler genel olarak Farsçanın Tacik lehçesinde kaleme alınmış olup yapı, konu ve muhteva bakımından farklılık göstermektedir. Bizim ele aldığımız kaynaklar yapı bakımından nazım ve nesir olarak ikiye ayrılmaktadır. Nesir eserlerden Müntahabü't Tevarih dünya tarihi olarak kaleme alınmıştır. Emirnâme ve Şahnâme-i Nüsret Pâyâm ise Hokand hanedan şeceresi üzerinden anlatıma başlanmıştır. Nazım şeklinde kaleme alınan eserlerden Ömernâme Hokand tarihinin Ömer Han devriyle ilgili bilgi vermektedir. XIX. asrın başlarında yeni bir destan türü olarak değerlendirebileceğimiz Vâkıât-ı Muhammed Ali Han, Şahnâme-i Divane Andalib, Şahnâme-i Divane Mutrib ise Hanlık tarihi açısından bir kesitin alınarak işlendiği eserlerdir. Bu üç eser birbirinin tür ve muhteva bakımından tamamlayıcıdır. Yukarıda verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere Hokand Hanlığı'nın tarih yazım geleneğinin ilk örnekleri olan bu eserler hükümdarların hakimiyetlerini tasdiklemek için kullandıkları bir araç olarak gözükmektedir. Özellikle Şahnâme-i Nüsret Pâyâm'da Ömer Han'ın şecere olarak Babür üzerinden Cengiz'e dayandırılması ve seyyid olduğuna dair bir soy ağacı verilmesi bunun güzel bir örneğidir.

Hokand vakayinameleri genel olarak devletler arası ilişkiler, ittifak ve düşmanlıklar, iktisadî ve toplumsal yapı hakkında verdiği bilgiler açısından zayıftır. Olay örgüleri genellikle isyan, hakimiyet mücadelesi, savaşlar üzerine-

⁵⁵ Hakimhan Töre, *a.g.e.*, s. 449.

⁵⁶ Hakimhan'ın sürgünü ve yaşadıkları hakkında bkz. Hakimhan Töre, *a.g.e.*, s. 491-623.

⁵⁷ Avaz Muhammed Attar Hukandî, *Tarih-i Cehannamoyi (Olenni Kürsatuvçi Tarih)*, Çev, Şadman Vahidov, Akademik Yay. Taşkent 2012, s. 9.

dir ve çoğu olayın sebebi İslam Dini 'ne bağlanmaktadır. Ayrıca anlatımlar genel olarak Özbek boyları üzerinden yapılır ve bölgede bulunan diğer etnik unsurlar hakkında çok az bilgi verilir. Çoğunlukla bir hanın özel isteği ya da bir hana hediye etmek için kaleme alınan bu eserler olayları yanlış olarak anlatmaktadır. Bu bakımdan kullanılırken diğer vakayinamelerle kıyaslanması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

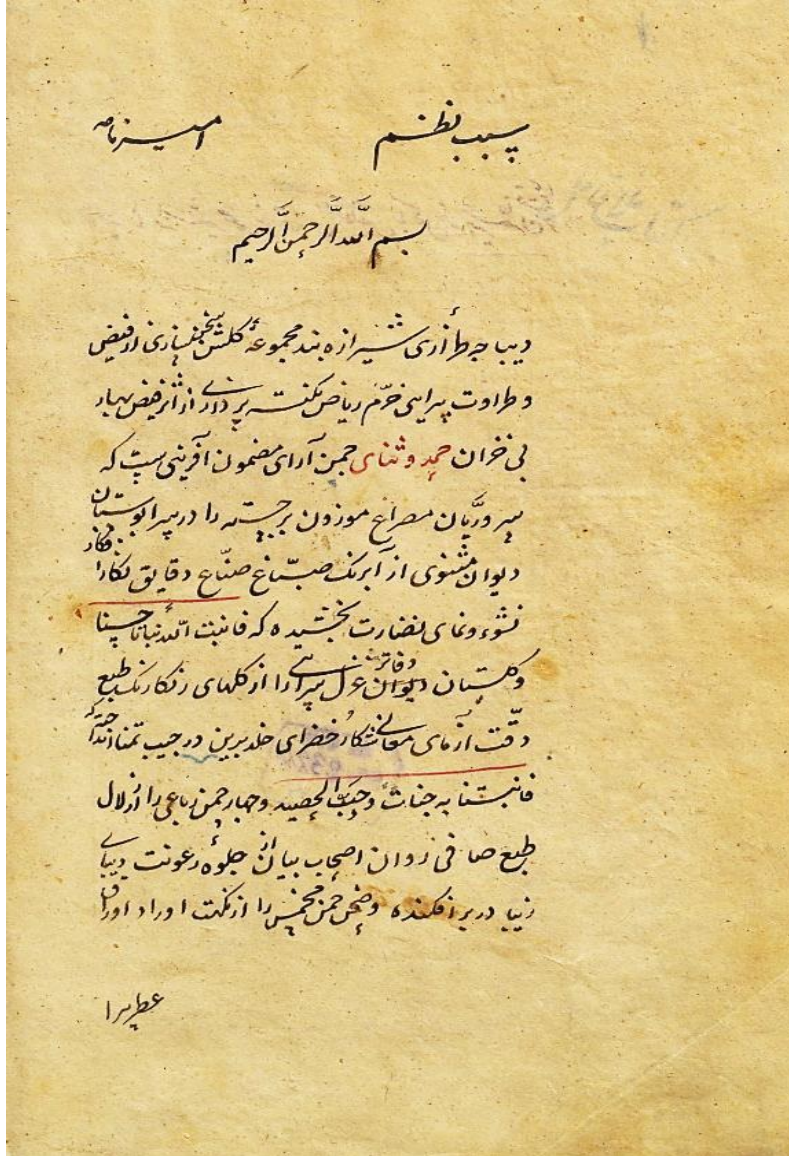
- Andalib, *Şahnâme-i Divana Andalib (Divana Andalib'in Şahnâması)*, haz. Şirali Kuldaşev, Nevruz Neşriyat, Taşkent 2015.
- Avaz Muhammed Attar Hukandî, Tarih-i Cehannamoyi (Olemmi Kürsatuvçi Tarih), Çev. Şadman Vahidov, Akademik Yay. Taşkent 2012.
- BULDUK, Ü., Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi, Berikan Yay., Ankara 2006.
- ÇELİK, B., "Türkistanlı Bir Vakantüvisin Ortadoğu Seyahati", Geçmiş ve Gelecek Bağlamında Ortadoğu, Ed. Zafer Gölen-Abidin Temizer, Podgorica 2018, s. 225-242.
- ERKİNOV, A., "Imitation of Timurids and Pseudo-Legitimation on the Origins of a Manuscript Anthology of Poems Dedicated to the Kokand Ruler Muhammad Ali Khan (1822-1842), Translated Russian and Notes Jülgen Poul. Lagout Isabel Förster, GSAA, Online Working no.5, p. 3-18.
- Fazlı Fergânî, *Ömerîname*, Rus İlimler Akademisi St. Petersburg Şarkiyat Enstitüsü El Yazmalar Bölümü No: 2467
- KAMALOVA, Z., Hokand Hanlığı'nın Son Hükümdarı Hüdayar Han ve Dönemi (1845-1875) Fergana Vadisinde Rus İşgali, Çağaloğlu Akademi, İstanbul 2020.
- KAYUMOV, A., Quqan Adabiyot Muhiti (XVIII-XIX Asırlar), Özb. SSC FA Yayınları, Taşkent 1961.
- KAYYUMOV, Polâtçân D., Tezkira-i Kayyumi, C.II, Neş., Aziz Kayumov, Özb. Fa. El. Yazmaları Bölümü Neşriyat, Taşkent 1998.

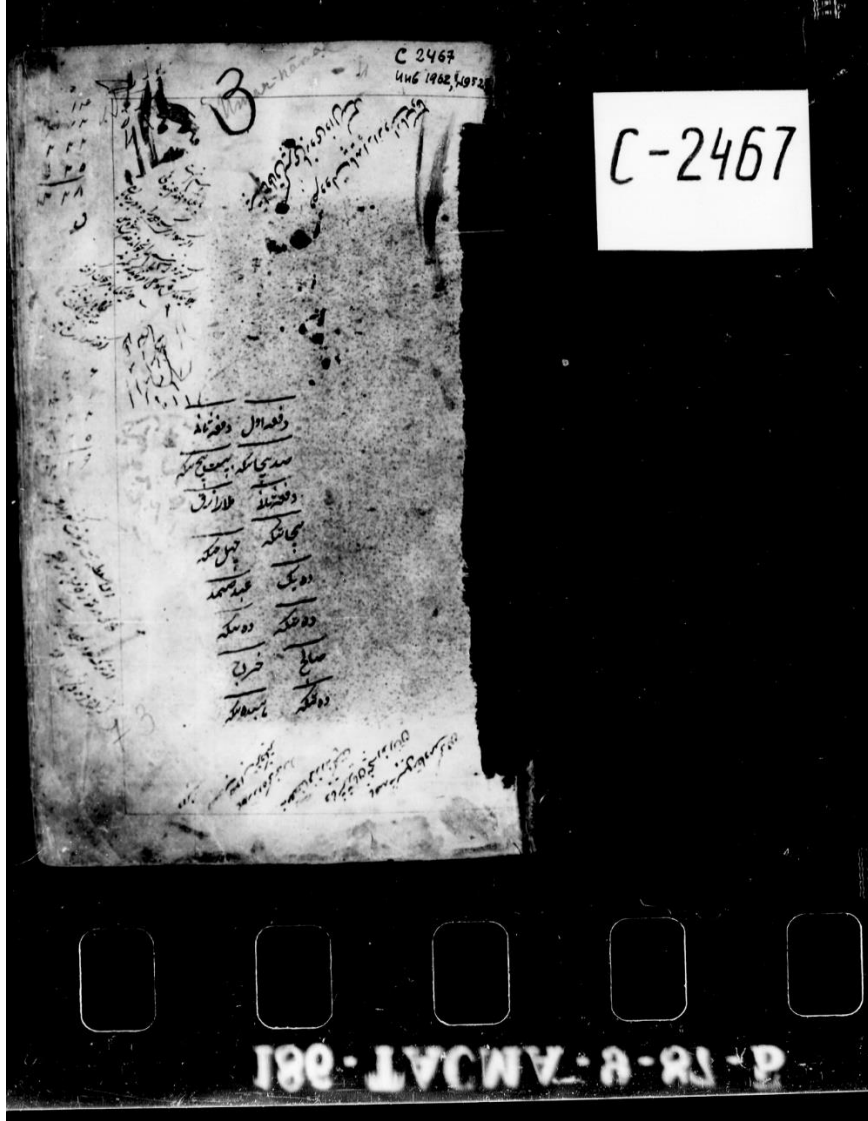

- KUMRU, Ç. "Tezkire-i Hocagân'a Göre Doğu Türkistan'da Hocalar Dönemi", *Ulakbilge*, C. 5, S. 14, Ankara 2017, s. 1249- 1267
- KURBAN, İ., *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- Kurbanali Hacı Halidoğlu, *Tarih-i Hamse*, Örnek Matbaası, Kazan 1910.
- LEVİ, Socott C., *The Rise And Fall Of Khoqand: Central Asia İn The global Age*, University of Pittsburg Press, Pittsburg 2010.
- Mirza Kalender Müşrif İsferegi, *Şahnâme-i Nüsret Pâyâm*, Rsuya İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Sank-Petersburg, C 471.
- Muhammad Hakim Khan, *Muntakhab Al-Tawarikh (Selected History)*, C.II, ed. Yayoı Kawahara&Koichi Heneda, Tokyo: Research İnstitu for Languages and cultures of asia and africa, Tokyo University of Foreign Studies (ILCAA), 2006.
- Muhammad Hakim Khan, *Muntakhab Al-Tawarikh (Selected History)*, C.I, ed. Yayoı Kawahara&Koichi Heneda, Tokyo: Research İnstitu for Languages and cultures of asia and africa, Tokyo University of Foreign Studies (ILCAA), 2009.
- Muhammed Hakimhan Töre, *Muntahab At-Tevorih (Hokadn ve Buhara Tarihi, Seyahat ve Hatıralar)*, Çev., Şadman Vahidov, Yeni Asır Evlodi, Taşkent 2010.
- Muntahab At-Tevarih, *Podgotovka faksimil'nogo teksta, vvedenie ukazateli A. Muhtarovva; otv. Red. M.S. Asimov*, C:I Duşanbe: Izd-vo "Danish", 1983,1985.
- NETTLETON, Susanna S., "Ruler, Patron,PoetcUmar Khan In The Blossoming Of The Khanate Of Qoqan, 1800-1820", *International Journal of Turkish Studies*, V. 2, N.2, 1981-82, p. 127-140.
- Özbek Tilining İzahlı Lugatı, C. I, Rus Tili Neş. Moskva 1981.
- ŞEN, H. "Şahnâme-i Divane Andalib" İsimli Eserinin Hokand Hanlığı Tarihi Açısından Önemi, *Arşiv Dünyası Dergisi*, C.8, S.1,2021, s. 79-97.

- ŞEN, H. “Şair Mutrib’in “Şahnâme-i Divane Mutrib” Adlı Eserinin Hokand Hanlığı Tarihi Açısından Önemi”, Uluslararası Anadolu Araştırmaları Dergisi, C. 5, S.1, s. 342-358.
- ŞEN, H., “Ömer Han Dönemi Hokand Hanlığı (1809-1822)”, GTTAD, C.3, S. 5, Ocak 2021, s. 115-132.
- Şir Muhammed Akmal Hukandî, *Emirname*, Özb. FA ŞE El No:2322.
- TAGAEV, M., “Hokand Hanlığı’nın (1709-1876) Kültürel Tarihi”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017.
- TEKİN, F., “Hanlıklar Dönemi Çağatay Edebiyatı”. Turkish Studies, 6 (1), 2011, s. 1841-1850.
- Üveysi, Vâkıât-ı Muhammed Ali Han, Öz. FA. ŞE. No 1837.
- VAHİDOV, Ş., Kukan Hanlığında Tarihnâvislik (Genezisi, Fonksiyonları, Namoyandalari, Asarlari), Akadmnasher, Taşkent 2010.
- YILDIRIM, İ., “Abdullâh Hâtifi’nin Hayatı Ve Bir Tarih Kaynağı Olarak Timurnâme’sinin Değeri”, Türkiyat Mecmuası, C.28, S. 2, s. 231-254.

EKLER

Şir Muhammed Akmal Hukandî, *Emirname*, Özb. FA ŞE El No:2322.

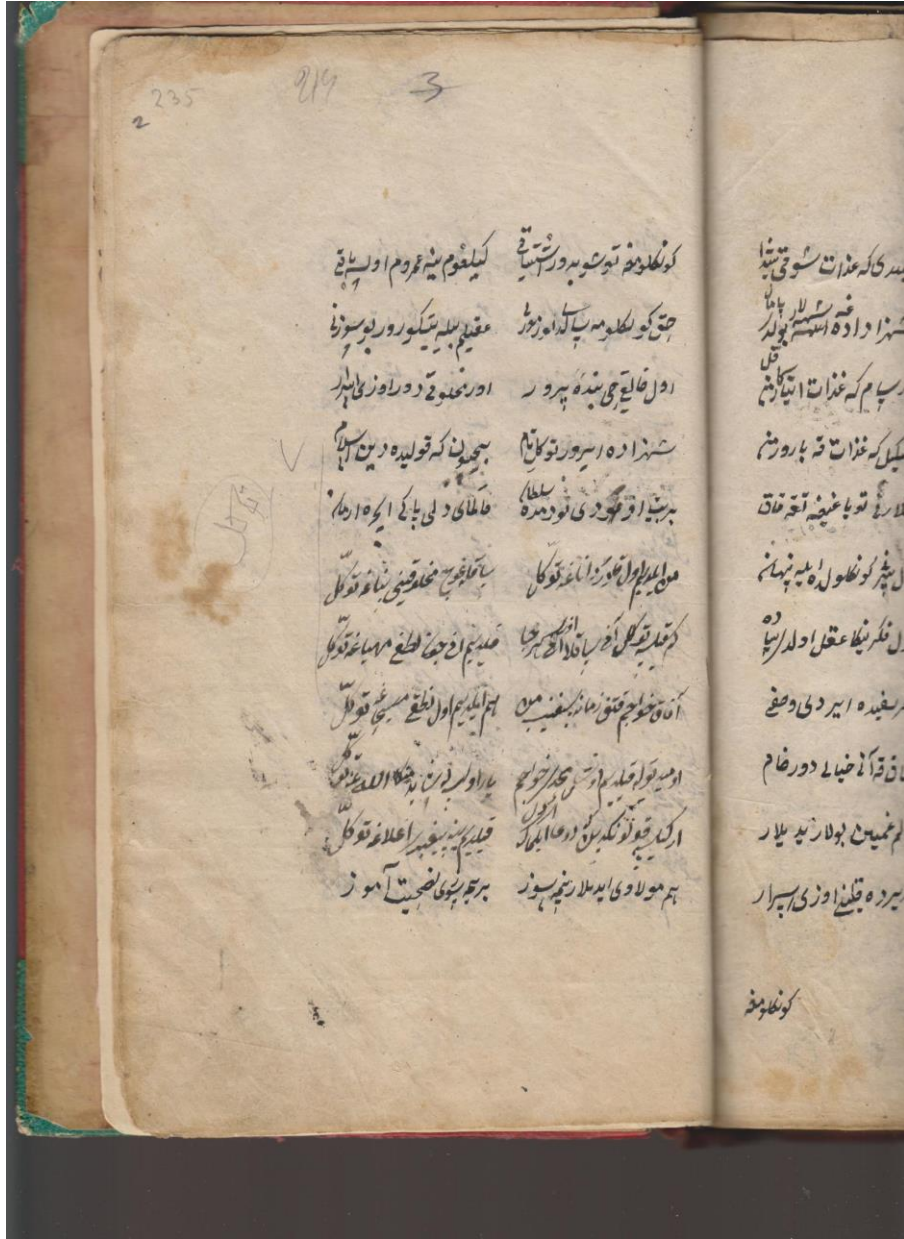

Fazlî Fergânî, *Ömername*, Rus İlimler Akademisi St. Petersburg Şarkiyat Enstitüsü El Yazmalar Bölümü No: 2467.

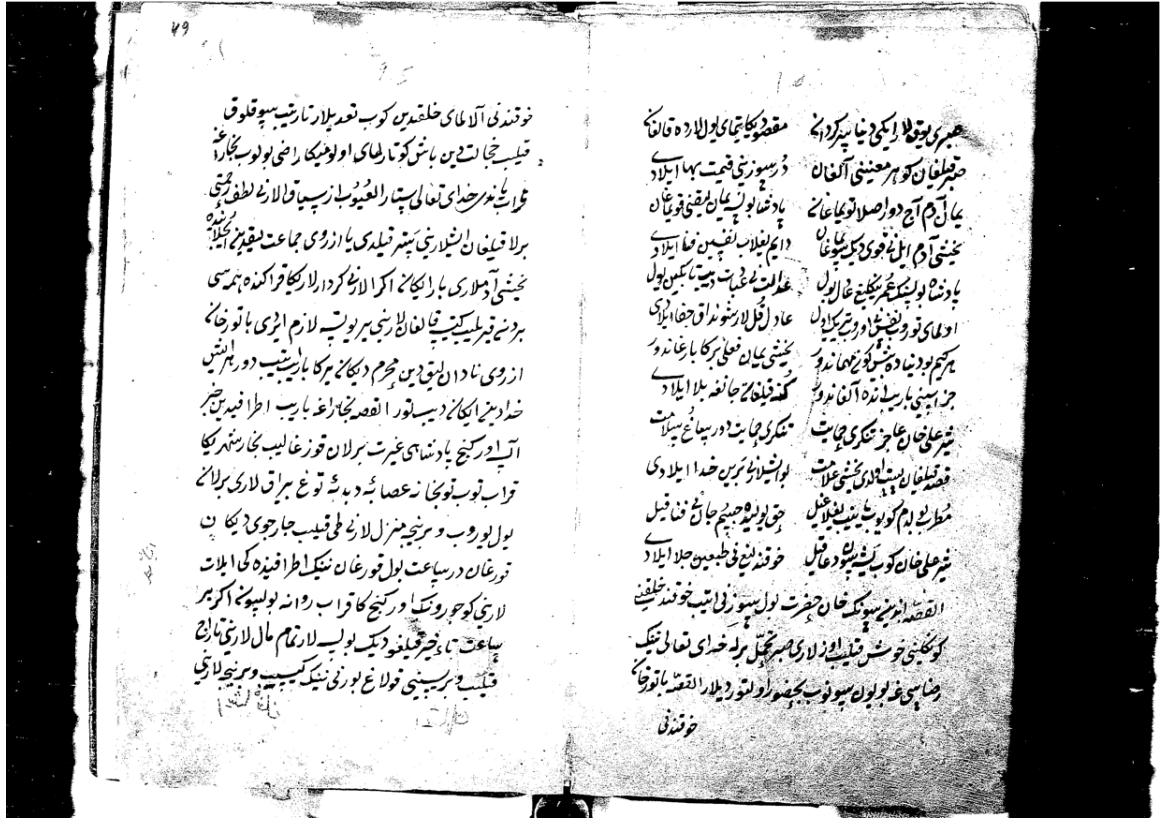

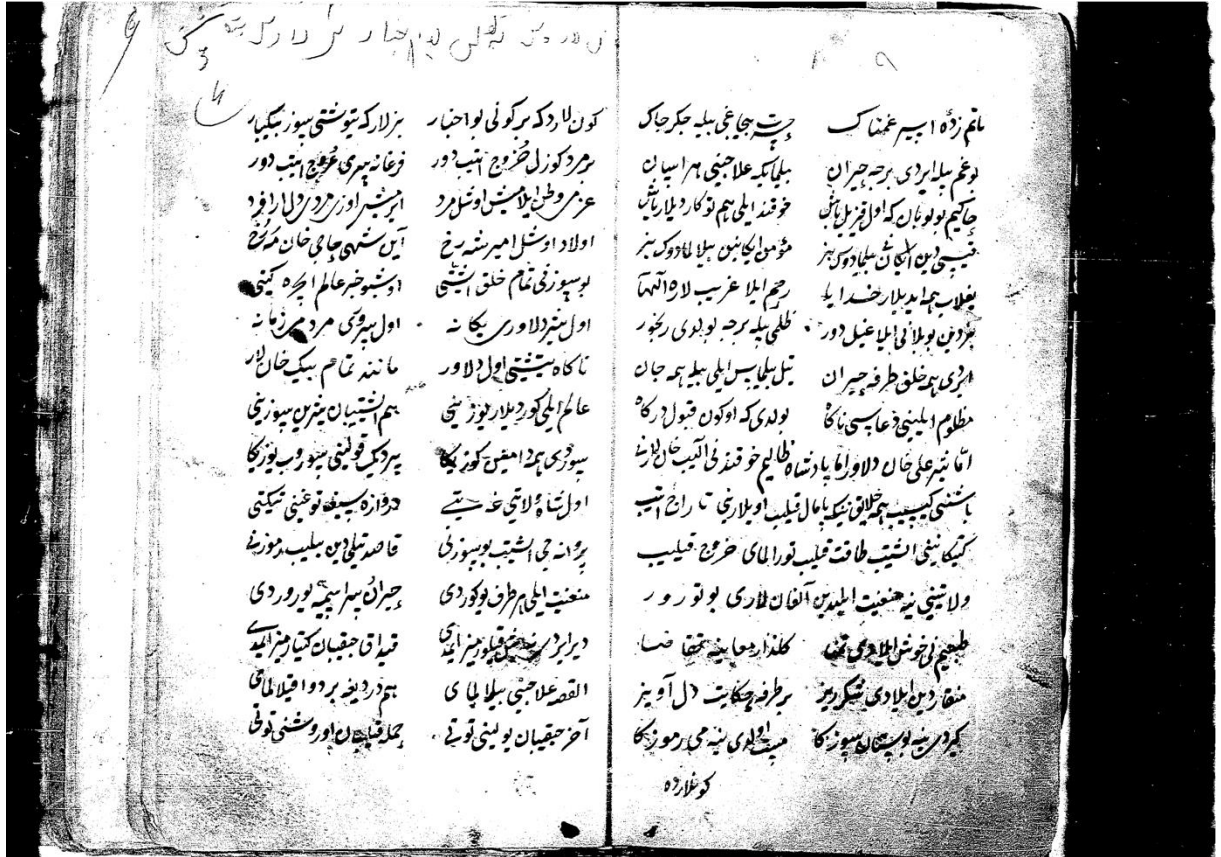
Mirza Kalender Müşrif İsferegi, *Şahnâme-i Nüsret Pâyâm*, Rusya İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Sank-Petersburg No: C 471.

Üveysi, *Vakayat-ı Muhammed Ali Han*, Öz. FA. ŞE. No 1837.

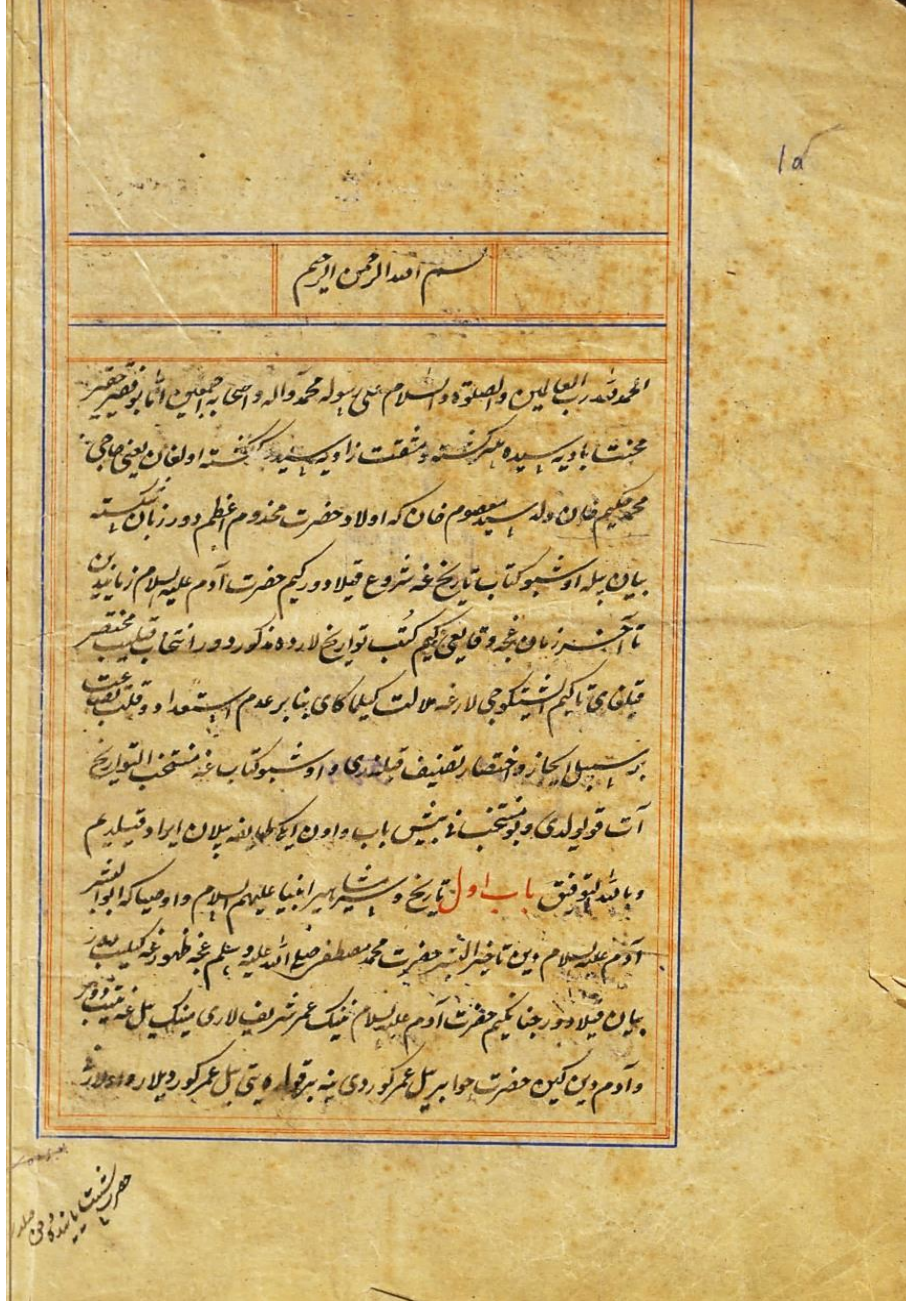

Mutrib, *Şahname-i Divane Mutrib*, Özbekistan Fenler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü, No:596/IV

Andalib, *Şahnâme-i Divane Andalib*, Özbekistan Fenler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü, No: 696,596/II

Muhammed Hakimhan Töre, Muntahab At-Tevorih, Öz. FA ŞE El, No. 594.

سیر شعر کودک در ایران

Aydın Eryılmaz*

چکیده

شعر کودک به عنوان یک نوع ادبی که در ادبیات تمام یا اغلب ملتها از جمله ادبیات فارسی وجود دارد، جا دارد به عنوان موضوعی مستقل در ادبیات بررسی شود. با توجه به اینکه تاکنون تحقیقی درباره شعر کودک فارسی کم تر انجام گرفته است، نگارنده در صدد بر آمده است تا به موضوعی سیر شعر کودک در ایران بپردازد. از آن جایی که کودک آینده ی یک ملت است، اهمیت دادن به ادبیات او موضوع مهمی است. آن چه کودکان می بینند، می شنوند و می خوانند، از نظر روحی و جسمی بر آنها تأثیر می گذارد. به همین دلیل ادبیات ویژه ی کودکان یا ادبیات کودک برای هر ملتی نیاز مبرم می باشد. تبیین کردم که مفهوم کودکی در دوران اخیر به وجود آمده است و ادبیات کودک نیز به این دوره اخیر تاریخ بشر باز میگردد. برای پاسخ به کسانی که به این سخن ایراد بگیرند توضیح داده ام که منظور از مفهوم کودکی مفهوم بیولوژیکی آن نیست، بلکه مفهوم اجتماعی آن است. وقتی از مفهوم اجتماعی کودک و دوران کودکی سخنی به میان آید، منظور از آن اشاره به این نکته است که در یک جامعه تا چه سنی، شخص هنوز کودک به حساب می آید، یعنی عضوی از یک جامعه و خانواده تلقی نمیشود. هنوز از او انتظار نمی رود عهده دار تکالیف اجتماعی شود. پس این مفهوم، ارمغان جامعه پیشرفته علوم روانشناسی و به ویژه روان شناسی کودک است.

کلید واژهها: شعر کودک، ادبیات کودک، ادبیات فارسی.

The course of children's poetry in Iran

Abstract: Children's poetry as a type of literature that exists in the literature of all or most nations, including Persian literature, should be considered as an independent subject in literature. Considering that less research has been done

---

* Dr. Öğr. Üyesi Aydın Eryılmaz, Iğdır Üniversitesi, Iğdır Meslek Yüksekokulu, Seyahat, Turizm ve Eğlence Hizmetleri Bölümü, aydin.eryilmaz@igdir.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3221-8886

on Persian children's poetry so far, the author has tried to address the subject of children's poetry in Iran. Since he is the future child of a nation, it is important to pay attention to his literature. What children see, hear and read affects them mentally and physically. That is why special children's literature or children's literature is an urgent need for any nation. I explained that the concept of childhood has emerged in recent times, and children's literature goes back to this recent period of human history. To answer those who object, I have explained that the concept of childhood is not a biological concept, but a social one. When we talk about the social concept of the child and childhood, it means that In a given society, at what age is a person still considered a child, that is, a member of a community and family who is not yet expected to take on social responsibilities. So this concept is the gift of the advanced community of psychological sciences and especially child psychology.

Keywords: Children's Poetry, Children's Literature, Persian Literature.

مقدمه

شعر کودک به عنوان یک نوع ادبی که در ادبیات تمام یا اغلب ملت ها از جمله ادبیات فارسی وجود دارد و حائز اهمیت خاصی است و جا یگاه ویژه خود را در ادبیات فارسی دارد. مفهوم ادبیات و یا ادبیات کودک را به طور مشخصی نمی توان تعریف کرد. ادبیات کودک از دوران خردسالی شروع شده و تا دوره ای نوجوانی را شامل می شود و تا دوره پیش دبستان و نوجوانی را بر می گیرد به تمام آثار گفتاری و نوشتاری اطلاق می گردد که خیالات، اندیشه احساس و ادراک کودکان سنین دو تا چهارده سال را مخاطب قرار می دهند. ادبیات کودک در گذار به ادبیات بزرگ سالان نقش مرحله میانی را بازی می کند و در واقع نقش ادبیات گذار به بزرگ سالی را ایفا می کند.

برای شعر کودک در ایران نقطه آغازی را نمی توان یقین کرد زیرا این شعر ریشه در ادبیات عامیانه دارد و هر جا مادر و کودکی در کنار هم بوده اند مادر برای کودک آواز و ترانه و لالای می خواند. شعر کودک در ایران در سه مرحله : از آغاز تا مشروطیت و از مشروطیت تا پیروزی انقلاب اسلامی و سال های پس از انقلاب مورد بررسی قرار گرفته است. و سعی شده است تا شاعران و آثار آنها که در زمینه شعر کودک فعالیت داشته اند ذکر شود.

ادبیات کودک

از آن جایی که کودک آینده‌ی یک ملت است، اهمیت دادن به ادبیات او موضوع مهمی است. آن چه کودکان می‌بینند، می‌شنوند و می‌خوانند، از نظر روحی و جسمی بر آنها تأثیر می‌گذارد. به همین دلیل ادبیات ویژه‌ی کودکان یا ادبیات کودک برای هر ملتی نیاز مبرم می‌باشد. از نظر "دیلی دوزگون" دلیل‌پدیدار شدن ادبیات کودک متفاوت بودن طرز ادراک و شناخت دنیا در کودکان نسبت به بزرگترها است.

¹ مفهوم ادبیات و یا ادبیات کودک رابه طور مشخصی نمی‌توان تعریف کرد. درباره‌ی اهمیت ادبیات، نظرات نویسندگان وادبا به طور کامل با هم منطبق نیست و تفاوت دارد.

"ادبیات کودک، دوران خردسالی شروع شده و تا دوره‌ی نوجوانی را هم شامل می‌شود و نام کلی آثاری است که موجب رشد مهارت های زبانی کودکان و سطح درک آن ها متناسب با دنیای اندیشه و احساس کودک می‌شوند و با استفاده از ارتباطات بصری و زبانی که ماهیتی هنر دارند، این دنیا را غنی تر می‌کنند".

ادبیات کودک دوره پیش از دبستان تا نوجوانی را در بر می‌گیرد. به تمام آثار گفتاری و نوشتاری اطلاق می‌گردد که خیالات، اندیشه احساس و ادراک کودکان سنین دو تا چهارده سال را مخاطب قرار می‌دهند و هیجان شادی زندگی را به آن ها می‌دهند. این آثار سرگرم کننده و در عین حال آموزشی هستند، متناسب با سطح فکر و درک کودکان، دارای روش و اصول زیبا و دارای ارزش هنری می‌باشند.

آثاری که برای کودکان تهیه می‌شود باید هنر و ادبیات را آموزش دهند و عادت به مطالعه را در آن ها ایجاد کنند. زیرا ادبیات کودک در گذار به ادبیات بزرگ سالان نقش مرحله‌ی میانی را بازی می‌کند و در واقع نقش ادبیات گذار به بزرگ سالی را ایفا می‌کند. پیام هایی که هنرمند در کتاب های کودکان با سخن و تصویر می‌رساند، باید بتواند در اندیشه و احساس کودک تغییر ایجاد کند ... به عنوان مثال احساس انسانی را که از گرما خسته شده و از تشنگی لبانیش ترک برداشته، هنگام دیدن آب جاری

¹ محمدی، محمد هادی و زهره قایینی، تاریخ ادبیات کودک ایران، ج 4، تهران:چپستا، 1380، 25.

² مصاحب، غلامحسین، دایره المعارف فارسی، تهران: سهامی کتاب های جیبی، 1380، 87.

و احساس کسی را از سرما در حال لرزیدن است، هنگام دیدن یک بخاری که با حرکت تمام در حال گرما دادن است، باید به خوبی تشریح و تصویر کند و به کودک منتقل کند.

ادبیات کودک و نوجوان

ادبیات مجموعه از هنرهای کلامی و زبانی است که زیبایی های عاطفه و خیال و اندیشه را بیان می دارد و بر روی هم جنبه ی کیفی نوشتار را در مقایسه با نوشته های عادی و غامیانه خاطر نشان می سازد. ادبیات کودکان نیز همین کیفیت متعالی نوشتاری را برای کودکان دربر می گیرد و ادبیات کودک و نوجوان معمولاً به آثار اطلاق می شود که برای مطالعه ی اطفال و نوجوانان و به منظور سرگرمی و آموزش آنها فراهم شده است.³ هر چند در این روزگار هنوز مبحث ادبیات کودک و نوجوان در ایران، درچار چوب یک مفهوم سنتی وجود دارد، اما

" بنیادی ترین واقعیت که می تواند مبنای هر نظریه پرداززی در حیطه ی ادبیات کودک باشد، این است که ادبیات کودک را کودک نمی آفریند، هر اثر ادبی هر اثر مکتوب که به گونه ای همزمان با عاطفه و شناخت کودک در آمیزد و موفق شود امکان در هم آمیزی افق های دید و انتظارات آفریننده ی خویش و کودک را فراهم کند ادبیات کودک است."

ادبیات کودکان در جلوه های مختلف گفتاری و شنیداری آن موضوعی است که ذهن بسیاری از پژوهشگران، روانشناسان و متصدیان آموزش و پرورش را به خود مشغول داشته است. کتابها و مقاله های بسیاری درباره ویژگیهای شعر و نثر کودکان، چگونگی آموزش آنها، تأثیرات روانی و تربیتی آنها و... نوشته شده است. در این میان آنچه در کانون توجه قرار دارد، کارکرد و نقش ادبیات در رشد فکر کودکان یعنی نقش آموزش آن بوده است؛ حتی بسیاری از اشعار کودکان، که برای سالهای اولیه کودکی نوشته می شود، محتوای آموزشی دارد. با این همه در باره منشأ ادبیات و اینکه سر آغاز پیدایش ادبیات چیست، کمتر سخنی به میان میآید.

³. مصاحب، غلامحسین، *دایره المعارف فارسی*، تهران: سهامی کتاب های جینی، 1/1380:72.

⁴. خسرو نژاد، مرتضی، *معصومیت و تجربه*، تهران: مرکز خسرو نژاد، 30/1383.

زبان به عنوان مهم ترین ابزار بیان و ایجاد ارتباط با کودکان از اهمیت ویژه برخوردار است. زیرا میزان آگاهی ها و شناخت کودکان و نوجوانان از گستره ی کمتر و محدودیت بیشتری به بزرگسالان برخوردار است. بنابر این گفته ها ، نوشته ها و سروده ها کودکان و نوجوانان باید با در نظر گرفتن فضای فکری و ساحت اندیشگی و قدرت انتقال مفاهیم ذهن آنان باشد تا بتوان تأثیر لازم را بر ذهن و اندیشه ی کودک و نوجوان داشته باشد. استفاده از زبان شعر نسبت به نثر از ظرافت و دقت بیشتری برخوردار است. زیرا در شعر مجال توضیح دادن و تشریح و تبیین مسائل کمتر وجود دارد⁵.

اهداف ادبیات کودک و نوجوان

هدف ادبیات کودک، سازندگی و تربیت حس انسان دوستی، برادری و برابری، آزادی و عدالت میان انسان ها، نژاد، رنگ ها، زبان، جنس و فرهنگ های گوناگون است. سازندگی کودکان بایستی از طریق موازین اصولی و منطقی بنا به مطالبات سنتی آنان صورت پذیرد. ادبیات کودک چنین توانی را دارد که در سازندگی و پرورش کودکان موثر افتد و ارزش های انسانی و میراث های فرهنگی جامعه را به طفل منتقل سازد. حجازی معتقد است می توان اهداف ادبیات کودک را در مورد زیر بررسی نمود:

1. آماده کردن طفل برای شناختن، دوست داشتن و ساختن محیط.
2. شناساندن طفل به خویشتن ، ایجاد احترام به اسالت انسانی و میل به اعتلای مداوم.
3. سرگرم کننده و لذت بخش بودن.
4. علاقه مند کردن طفل به مطالعه و ایجاد عادت به مطالعه.
5. ایجاد و تقویت صلح در جهان.⁶

⁵ . دهقان دهنوی، زهرا و یدالله جلالی پندری، ریا، بررسی عنصر زبان و ویژگی های آن در اشعار کودک و نوجوان مهدی آذرینزدی، مجله ی مطالعات ادبیات، سال چهارم، شماره 7، 69-90. دهقان دهنوی ، جلالی پنداری، 70، 1392.

⁶ . حجازی، بنفشه، ادبیات کودک و نوجوان، ویژگی ها و جنبه ها، چاپ دهم، تهران: روشنگران و مطالعات زبان، حجازی، 1378:18.

شعر کودک

عنوان شعر کودک پیچیده و نیازمند تعمق است. این پیچیدگی از یک طرف از معنی واژه ی کودک و از طرف دیگر از ساختار پیچیده ی هنر شعر ناشی می شود. بدون شک واژه ی کودک و خرد سال شعر را مقید به قواعد و اصولی خاص می کند که تخطی از آنها به مثابه ی فاصله گرفتن از هدف غایی شعر، جهت پرورش ذهن کودکانه است. شعر با هر صفت قیدی که به کار رود خود دارای فرم، ساختار و عناصر چندگانه و پیچیده ی دیگری است. پیچیدگی شعر از آنجا ناشی می شود که شعر زبان را به صورت خاص و غیر از زبان روزمره به کار می گیرد. به قول یاکوبسن: شعر، هجومی سازمان یافته بر زبان است.

شعر در حالت کلی، سه هدف را دنبال می کند که این اهداف شامل شعر کودک و نوجوان نیز می شود. تفاوت فقط در نحوه اجراست. شعر زبان را بسط می دهد. تخیل را از غنیمت فراتر می برد و مارا در تجربه ی شاعر شریک و به لذت متن نزدیک می کند.⁷

در فرهنگ ما دو عنصر سرگرمی و لذت کمتر مورد توجه قرار گرفته است. حتی دهنیت ارزشی قوم به این سو گرایش دارد که شعر حتما باید پیامی اخلاقی داشته باشد و صرفا به اعتبار لذت بخشی یا سرگرم کننده ای ارزشی ندارد. درحالی که عقیده برخی از محققان بر این است که "بهترین کیفیت در کتاب کودکان، لذت بخش بودن آن است و به همین دلیل ... تمام کسانی که به نحوی با کتابهای کودکان سرو کار دارند باید متوجه باشند که کتاب باید قبل از آموزنده بودن یا در صورت آموزنده بودن، سرگرم کننده باشد"⁸. بر همین اساس است که پاره ای از پژوهشگران ادبیات کودک، بدرستی ادبیات سرگرم کننده و لذت بخش را شاخه ای مستقل از ادبیات کودک به شمار آورده و از آن با عنوان ادبیات تفریحی یاد کرده اند. در این گونه ادبیات، "اگر پیامی همی در کار باشد اغلب ساده و فاقد پیچیدگی است... فضای عمومی آن روشن

⁷. صاحبان زنده، سجاد، تخیل بسیار کودکانه، پژوهشنامه ی ادبیات کودک و نوجوان شماره 39، 149-157، صاحبان زند، 149 و 1383-150.

⁸. ماتسویی، تاداشی، ویرایش کتاب های کودکان، ترجمه های گلی امامی، تهران: شورای کتاب کودک، ماتسویی، 1363-186.

است که یا شادی بر سراسر آن غلبه دارد و یا با شادی به پایان می‌رسد⁹.

در برخی دیگر از اشعار این گروه، بازیهای کودکان به شعر در آمده است. بازیها اهمیت حیاتی برای کودکان دارند تا آنجا که اصلا ماهیت کودکی با بازی عجین شده است. شاید بتوان گفت لذت گفت لذت بخش ترین فعالیت کودکان بازی کردن آنهاست. بدیهی است که طرح این تجربه لذت بخش در شعر، برایش موجد لذت خواهد بود. به تغییر قدمای خودمان: وصف العیش، نصف العیش، بخصوص که شاعر توانسته باشد آن روح شوخ و شنگ که لازمه بازیهای کودکانه است را به زبان شعر تسری داده باشد.

اگر قرار باشد در فعالیت مهم کودکانه را نام ببریم، یکی بازی خواهد بود و دیگری، نقاشی. نقاشیهای کودکان تصویر درون آنها را به ما نشان می‌دهند. نقاشی از فعالیتهاست که باعث سرگرمی کودک شده و آنها اغلب آن را دوست می‌دارند. همین اهمیت باعث شده شاعران کودک، اشعاری با درونمایه نقاشی بسرایند که در آنها کودک با خواندن متن به لذت نقاشی برسد:

با یک مداد زرد/ یک دایره بکش/ دورش شعاعها/ آینه
آفتاب شد/ در زیر آن بکش/ یک خط مارپیچ/ آبی روان و
پاک/ این جوی آب شد... (محمود کیانوش/ باغ ستاره ها)

که ان کودکان تخیلات خود را در ضمن بازیها به زبان می‌آورند. می‌توان گفت آنها بلند بلند فکر می‌کنند. دنیای تخیلات کوکانه دینایی بسیار زیبا و فرخ انگیز است. نسبت پدیده ها در آن دنیا ساده و صمیمی است برخی محققان برای کودکان دو نوع تخیل کرده اند: یکی تخیل واقعی که تصور ذهنی جهان پیرامون. در تخیل نوع دوم است که حیوانات و گیاهان به سخن درمی‌آیند و کودک به اصطلاح جاندار پنداری می‌کند¹⁰.

در شعرهایی که برای کودکان سروده می‌شود، باید بسامد موسیقایی بالا باشد، موسیقی حاشیه ای که همان ردیف و قافیه ی کلاسیک است، بایستی در شعر کودک رعایت

⁹ .طهوری، مهدی، (1381)، *چکه ای آواز، تکه ای مهتاب*، پژوهشنامه ی ادبیات کودک و نوجوان، سال هشتم، شماره 31، 182-187. طهوری، 187.

¹⁰ .محمدی، محمد هادی، *تطبیق کیفیت تخیل در افسانه های کهن و نو*، پژوهشنامه ی ادبیات کودک و نوجوان، سال سوم، شماره 10، 40-57. محمدی، 1376، 42.

شود، چرا که وجود قافیه و ردیف برای حفظ و نگهداری شعر در حافظه ی کودکان موثر است. کلمات در شعر کودک هرچه بیشترهماهنگ و هم شکل باشند و از تکنیک مجاورت برخوردار باشند، سرعت و آهنگ بیشتری برای تثبیت در ذهن مخاطب می یابند. "ذهن آدمی با شنیدن یک شعر، بعد که بخواند آن را از حفظ بخواند در بسیاری از موارد از قافیه کمک می گیر، یعنی از یادآوری کلمات هم آهنگ و هم شکل".¹¹

در شعر سنتی فارسی، واحد شعر، مصراع در نهایت بیت است. بنابر این ساختمان شعر سنتی عبارت از واحدهای کوچک و عموماً پراکنده ای است که شاعر با رشته هایی از روابط آوایی کلام از نوع قافیه ردیف و غیره با آن شکل می دهند. این شکل های مشخص همان قالب های متداول شعر مانند مثنوی، دوبیتی، غزل و... است. در واقع این شکل ها فرم های ظاهری شعر است چرا که هر واحد شعر ساختمانی مستقل دارد و ذاتاً در روابط آوایی و معنایی خود با بقیه ی واحدها پیوندی همه جانبه برقرار نمی کند.

در کاربرد قالب های شعر، تجربه های شده و تقریباً همه ی این قالب ها به گونه ای در شعر کودک به کار رفته، از این رهگذر شعر های خوبی هم برای کودکان و نوجوانان سروده شده است. با انتخاب وزن هایی با پایه های عروضی کمتر و در نتیجه مصراع های کوتاهتر، می توان همه ی این قالب های سنتی را مستعد و مناسب شعر کودک کرد. البته برخی از این قالب ها برای سرودن شعر کودک مناسب تر به نظر می رسد از جمله قالب مثنوی و چهار پاره حتی ترجیع بند به لحاظ ضرباهنگی که در بند گردان دارد می تواند ظرفیت بیشتر و کاربرد بهتری در این زمینه داشته باشد.

با وجود رشد قابل توجه شعر کودک در ایران، به ویژه در سال های پس از انقلاب و پیدایش آثار در خور اعتنا در این زمینه، چنین به نظر می رسد که آن پدیده از جریان نو گرای شعر فارسی بر کنار مانده است. به همین لحاظ گاه حرف های کلیشه ای و کهنگی زبان و بیان بر آن سنگینی می کند. به زعم بسیاری، شعر کودکی محملی برای تعلیم و تبلیغ و آموزش های رنگارنگ است. شاعر خلاق باید شعر کودک را از این تنگنا بیرون کشیده

¹¹ . شفیعی کدکنی، محمد رضا، (1376)، موسیقی شعر، چاپ پنجم، تهران: آگاه، شفیعی کدکنی، 1376:84.

آن را به مثابه یک هنر در این بوم و بر پاس دارد. وجه مشترک شعر بزرگسالان و شعر کودکان را بیش از هر چیز باید در شاعرانگی و شعریت آنها جست. شعر است چه برای بزرگسالان و چه برای کودکان.

زبان عنوان مهم ترین ابزار برقراری ارتباط بین انسان ها، این قدرت و توانایی را دارد که با توجه به پس زمینه ی زمانی و مکانی و قراردادهای حاکم بر هر زبان، درخواننده و شنونده آگاهانه یا ناآگاهانه حالت تازه ای ایجاد کند. اگر زبان هنجار را زبان رسمی و معیار در نظر بگیریم، تغییر و تحولاتی که آن را به سمت و سوی دیگری غیر از قواعد حاکم بر زبان معیار سوق دهد، هنجار گریزی به شمار می آید و می تواند موجب برجستگی زبانی شود. در صورتی که این برجستگی ممتاز باشد. زبان را به سطوح هنر نزدیک می کند و به آفرینش شعر می انجامد¹². زبان یکی از عمده ترین عناصر شعری است که گستره وسیعی برای خلاقیت شاعر دارد و اهمیت آن تا جایی است که برخی در تعریف شعر، آن را حادثه ای در زبان می دانند و یا گره خوردگی عاطفه در زبان قلم می کنند. دیگر نشانه زبان در شعر، همان بس که ترجمه شعر زیبا ترین آثار وقتی از آن زبان اصلی خود جدا شود، به سطحی ترین وجهی خود را می نماید¹³.

بخش دوم : ادبیات کودک در ایران

پیشینه ی ادبیات کودک

قدمت ادبیات کودکان به اندازه ی قدمت ترانه ها، لایبی ها، داستان ها و حتی واژگان و اصطلاحات خاص کودکانه است که بخشی از ادبیات شفاهی بوده اند و جنبه ای از ادبیات کودک را در خود دارند. با گردآوری و مکتوب شدن ادبیات عامیانه، این ادبیات شفاهی که محتوایی مناسب کودکان داشت، منجر به پیدایش ادبیات مکتوب و رسمس کودکان شده کم کم به صورت بخشی مستقل و مجزا از ادبیات مورد توجه قرار گرفت.

¹². سلاجقه، پروین، *از این باغ شرق (نظریه های نقد شعر کودک و نوجوان)*، تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان، سلاجقه، 1387، 327.

¹³. شعبانی، اسدالله، *ما گل های خندانیم (جستاری پیرامون شعر کودک در ایران)*، فصل نامه شعر گوهران، شماره ششم، 125-142، شعبانی، 1383، 131.

تا اواسط سده ی هجدهم میلادی در مجموعه هنر و ادبیات جهانی نشانه ی اندکی از ادبیات کودکان در دست بود و تنها حکایت ها داستان ها قهرمانی و حماسی یا تاریخی و عاشقانه ، سفرنامه ها ، زندگینامه ها و مانند آن را می شد یافت که در دسترس کودکان نیز قرار می گرفت. رفته رفته افسانه های پریان، داستان های مدرسه، قصه های حیوانات برای کودکان نوشته شد و کار به داستان های پلیسی و حادثه ای و وسترن و فکاهی نیز کشید.

در سده بیستم، ادبیات کودکان به عنوان مبحثی شناخته شده و قابل بررسی به تدریج از کشور های اروپایی به کشورهای آسیایی و از جمله ایران رسید، پیش از آن در ایران، ادبیات شفاهی عامیانه و آثار داستانی ادبیات بزرگسالان از آثار مهم کودکان به شمار می رفت و نیاز کودک به ادبیاتریال بیشتر با بخشی از ادبیات بزرگسالان تامین می شد که از نظر درونمایه و به ویژه جدابیت کلام، هماهنگ با نیاز و پسند کودکان و نوجوانان بود. البته در دوران باستان کتاب هایی مناسب کودکان در ایران وجود داشته است اما با توجه به در دسترس نبودن امکانات و کم بودن افراد باسواد چیرگی با ادبیات شفاهی بوده است¹⁴. اشعار کودک و نوجوان ایران، به طوری جدی از دوره ی مشروطه آغاز شده، در آن بیشتر از انواع ادبیات غنایی، تعلیمی و حماسی استفاده می شود.

در بحث از پیشینه ی ادبیات کودکان در ایران به مشاهیری چون ابوحامد غزالی و ایرج میرزا، بهار ، عشقی ، صادق هدایت، فضل الله مهتدی ، صمد بهرنگی، مهدخت دولت آبادی، ابو القاسم فقیری، و از موسساتی نظیر شورای کتاب کودک و کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان سخن به میان آمد و انواع متعدد ادبیات نظیر: قصه، لالایی، نقل، متل، ترانه، چستان و شعرهای کودکانه در زمینه های خاص مورد توجه قرار گرفت. در ایران بیشتر آنچه مناسب ادبیات کودکان تشخیص داده می شد پندنامه های بزرگسالان به کودکان بود و داستان های حماسی شاهنامه، گلستان و بوستان سعدیریال قصه های امیر ارسلان و هزار و یکشب، کلیله و دمنه و

14. عریان، سعید، (1377)، کتابت در ایران پیش از اسلام، فصلنامه ی کتاب، شماره ی 33، 7-11، عریان، 10، 1377.

سندبادنامه و سیاست نامه نظام الملک، اخلاق ناصری
خواجه نصیر، کیمیای سعادت غزالی، بهارستان جامی، موش
و گربه عبید و مانند آن... .

در عصر قاجار معروف ترین کتابی که برای کودکان
می خواندند کتاب موش و گربه عبید زاکانی بود. اما
به تدریج این کتاب دچار تحریف و تعویض گشت و از آنجا
که این داستان مورد توجه طبقات مختلف قرار گرفته
بود، هر کس به ذوق خود یا به فراخور درک خویش
تغییراتی در آن وارد می کرد¹⁵.

کوشش های برای تصحیح و تنقیح یا مصور کردن موش و
گربه و ترجمه ی آن به انگلیسی از سوی ذبیح بهروز و
محسن صبا و مسعود فرزاد انجام گرفته که آخرین آن،
کار پرویز شاپور است سفینه طالبی یا کتاب احمد از
عبد الرحیم نجار تبریزی آغاز ادبیات نوین کودکان
ایران به شمار می آید. آنگاه نهضت باسواد کردن مردم
که از جمله مواد قانون اساسی مشروطیت بود موجب تأسیس
مدارس شد و آثاری مناسب کودکان به کتاب ها راه یافت
یابه طور اخص برای آنان منتشر شد. از جمله می توان
به باز نویسی شیخ محمد علی تهرانی (کاتوزیان) از
متن هایی مانند کلیده و دمنه و مرزبان نامه و شعر
های ایرج میرزا ، پروین، بهار و نیما اشاره کرد و
همچنین آثار جبار باغچه بان (1264- 1345) که پدر
ادبیات نوین کودکان ایران است و میراث او از طریق
علنقی وزیری، عباس یمینی شریف، محمود کیانوش، پروین
دولت آبادی به نسل های امروز منتقل شده است.

از دی ماه 1341 شورای کتاب کودک به عنوان یک مرجع
مستقل آغاز به کار کرده که همچنان فعال است. شورای
نویسندگان کودکان و نوجوانان عبارت بودند از: مرتضی
خسرونژاد، خندان، علی اشرف درویشیان ، محمد رضا
قربانی، توران میرهادی و لیلی ایمن. از همان سرآغاز
انقلاب مشروطه، نخبگان جامعه ی ایرانی در پی دست یابی
به آزادی با تعریف تازه ای بودند. آنان کودکان را
به عنوان بخش قابل توجهی از ملت مورد توجه ویژه قرار
دادند. در نتیجه ادبیات و شعر کودک که از دامن
ادبیات مردمی بر آمده بود، متأثر از تحولات اجتماعی

¹⁵ .دبیری، عذرا، سیاست در کتاب های کودکان و نوجوان، 39 مقاله
درباره ی ادبیات کودک، تهران: شورای کتاب کودک، دبیری، 122، 1363.

رشد و رونق گرفت. بدیهی است که این اتفاق به یک باره روی نداد بلکه به همان گونه که از آغاز مشروطه شعر فارسی در کار نوشتن و پوست انداختن است، از راه های سنگلاخی گذشته، شعر کودک نیز در آغاز، راهی ناهموار پیموده و از گزندها و آسیب ها برکنار نمانده است.¹⁶

پیشینه ی شعر کودک

در زمینه ی شعر نیز بیشترین نیاز این گروه سنی با اشعار و ترانه های عامیانه که موسیقی و آهنگ زیبایی داشتند تأمین می شده است. بخشی از این آثار شفاهی، متعلق به بزرگسالان بوده که مورد توجه کودکان قرار گرفته و برخی دیگر مانند لالایی ها و ترانه های کودکانه از ابتدا ویژه ی کودکان ساخته و پزداخته شده اند.¹⁷

در واقع در ایران جریانی که بتوان آن را تولید ادبیات کودکان به مفهوم امروزی آن دانست. بیشتر در دوره مشروطه شکل گرفت. در این دوران با توجه بیشتر به سواد آموزی و تربیت نسل جوان، توجه مستقل و ویژه به کودک و هویت کودکی رونق گرفت و شاعرانی چون سید اشرف الدین گیلانی (نسیم شمال) ، دهخدا، عبد العظیم قریب، ملک الشعراء بهار، پروین اعتصامی، لطفعلی صورتگر ، گل گلاب ، عشقی ، ابو القاسم لاهوتی، حسین دانش و ... اشعاری برای کودکان سرودند. جبار باغچه بان نیز در کنار سایر فعالیت های آموزشی و ادبی خود، اشعاری را برای کودکان سرود و یحیی دولت آبادی نیز به انتشار آثاری برای کودکان پرداخت.¹⁸ در این میان شاید بتوان ایرج میرزا را یکی از معماران ادبیات نو کودکان ایران به شمار می آورد زیرا او از اولین افرادی بود که آگاهانه دست به سرودن اشعاری مناسب با زبان و دنیای کودکان زد و در این کار نیز به موفقیت دست یافت.¹⁹

بعد از پیدایش شعر نو در ایران، شعر کودک نیز دچار دگرگانی شد و ترانه های برگرفته از ترانه های عامیانه

16. _____، پیوند های آوایی و شعر عباس یمنی شریف، پژوهشنامه ی ادبیات کودک و نوجوان شماره 50، 111-1123، شعبانی، 1386.

17. قزل ایغ، ثریا، ادبیات کودک و نوجوان و ترویج خواندن، تهران: سازمان و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها (سمت)، قزل ایغ، 1383، 245.

18. محمدی ، محمد هادی و زهره قاپینی، (1380)، تاریخ ادبیات کودک

ایران، ج 4، تهران: چیستا، محمدی، 538/4

19. همان، 174/5.

ی ملی به آن مجموعه افزوده شد. مثلا نیما یوشیج به صورت جسته گریخته اشعاری را برای کودکان پدید آورد و احمد شاملو این نوع شعر را به پختگی رساند و افرادی مثل محمود کیانوش، پروین دولت آبادی، م. آزاد و... نیز در این حوزه فعالیت کردند. سپس فعالیت آفرینندگان آثار ادبی و تأسیس موسسات مربوط به این حوزه، کیفیت و حجم آثار ادبیات کودک و نوجوان رونق بخشید و همچنین عباس یمینی شریف علاوه بر سرودن شعر کودک، به انتشار مجله‌ی خاص کودکان مبادرت کرد²⁰. با توجه به تعارف متعدد ترانه، تصنیف، سرود، ترانه‌های عامیانه و... به شمول ادبیات آهنگین و تعریف خاص آن اشاره شد. ادبیات آهنگین را نشان دهنده و در بر گیرنده‌ی تمامی آنچه را که در ادبیات گذشته و کنونی ما همبستگی بین کلام و موسیقی خوانده می‌شده و می‌شود. اگرچه شعر کودک در گستره‌ی ادبیات دیر سال این کهن بوم و بر به طور رسمی از پیشینه‌ی بسیار غنی برخوردار نیست اما در عصر حاضر که عصر کودک سالاری است شعر کودک بسیار مورد توجه شاعران و صاحب نظران تعلیم و تربیت قرار گرفته است.

پیشگامان شعر کودک در ایران:

محمود خان ملک الشعری صبا: وی را باید نخستین سراینده اشعار کودکانه در ایران دانست. البته شعر او به سبک دوره بازگشت است و در چارچوب شعر مشروطیت نمی‌گنجد. البته سروده‌های او اگرچه اندرونه کودکانه‌ای دارند اما از لحاظ قالب شعری سست و بی‌مایه‌اند.

ایرج میرزا: ایرج میرزا یکی از معماران ادبیات نوی کودکان محسوب می‌گردد، زیرا آگاهانه برای کودکان شعر می‌سرود، اشعار او بر گرفته از فضای مشروطیت ساده، گویا و همه‌فهم است.

نسیم شمال: سید اشرف الدین گیلانی نامدار به نسیم شمال از دیگر شاعران دوره مشروطت است که برای کودکان شعر سروده گیلانی کتاب گلزار ادبی را که مجموعه‌ای از حکایات منظوم و شعر با دورنمای آموزشی است برای کودکان منتشر کرد.

²⁰. هاشمی نسب، صدیقه، کودک و ادبیات رسمی ایران تهران سروش، هاشمی نسب، 1371، 23.

میرزا علی اکبر دهخدا: دهخدا جز در پاره های کوتاه به شعر کودکان نپرداخت که گاهی آن نیز برای طنز های سیاسی بود. با اینحال نمی توان نقش او را در شعر کودک نادیده گرفت.

ابوالقاسم لاهوتی: اندکی از اشعار لاهوتی با الهام از ترانه های عامیانه در گستره ادبیات کودکان محسوب می شود نظیر شعر بالای لای.

حسین دنش: وی بر پایه افسانه های لافونتن کتابی به نام «جنگلستان» انتشار داد.

شعر کودک در ایران از آنکه از دیوان رسمی شاعران سربرآورد از دل ترانه های عامیانه برخاسته است.

شعر کودک پس از مشروطه

با گذار از دوره مشروطیت و کمرنگ شدن شعر انقلابی و اهمیت یافتن فرهنگ عامیانه ، کم کم قالب های شعر عامیانه به آثار شاعران نام آور راه یافت. نخستین عامل در سربرآوردن شعر کودک در ایران دگر گونی در زبان آن بود که هر چه بیشتر به زبان مردم کوچه و بازار و زبان طبیعی نزدیک شده بود. شعر کودک در این دوره بیشتر با نظم همسانی داشت. بعد از نیما شاعران کودک ایرانی از راه آشنایی با شعرهای کودک کشور های دیگر به اهمیت زبان کودک و ساختار شعری آن پی بردند و به فرم درونی شعر توجه کردند.

نیما یوشیج: دهه نخست کار نیما یعنی از سال 1299 ش تا 1309 اگرچه جنبه شعر شناسی چندان اهمیت ندارد از دیدگاه ادبیات کودکان بسیار مهم است. او از همان قالب سنتی استفاده نمود اما آنچه کار او را متمایز می کند بیان ساده ، زبان عامیانه نزدیک به زبان بومی است.

احمد شاملو: شاملو با کاربرد گسترده ترانه های کودکانه کاری ممتاز انجام داد.

فروغ فرخزاد: فروغ اگرچه کار جدی در زمینه ادبیات کودک نکرد اما ترانه ماندگار او به نام «علی کوچیکه» هنوز هم مخاطبان زیاد از میان کودک و بزرگسالان دارد.

یحیی دولت آبادی: دولت آبادی بیش از آنکه شاعر کودکان باشد سهم بزرگی در گسترش مدرسه های نو دارد. اما

همین چند شعری که برای کودک سروده در زمره پایه گذاران ادبیات نوی کودکان جای می گیرد.

گلچین گیلانی : وی با سرودن شعر «باران» شاهکاری از شعر کودک را به نمایش گذاشت در این شعر ساختار پیچیده یک متن ادبی دیده می شود.

پروین اعتصامی : پروین بیش از آنکه برای کودکان شعر بگوید در باره کودکان شعر گفته است. او زندگی و رنج کودکان دوران خود را در اشعارش بازتاب داد بهرحال از جنبه زبان و درونمایه در شکل گیری شعر کودک تأثیر گذاشت.

حسین گل گلاب : یکی دیگر از پایه گذاران سنت شعری کودکان که برای ارتقای شعر کودک بسیار تلاش کرد حسین گل گلاب بود. او سروده هایی با عنوان «سروده های مدارس» دارد که در دوره ای سروده های او در مدارس توسط دانش آموزان خوانده می شد.

عباس یمینی شریف: وی از جمله پیشگامانی است که در عرصه شعر کودک مخاطب خود را با ویژگی هایی متفاوت از بزرگسالان شناخت. یمینی شریف بعد از (باغچه بان) دل سپرده ترین شاعر کودکان بود.

پروین دولت آبادی: شاعر و از بنیان گذاران شورای کتاب کودک بود. وی تلاش کرد تا شعر کودکان را از حالت پند گونه خارج کرده و اشعاری که جنبه سرگرمی و تفریح برای ایشان داشته باشد ارائه کند. وی هم چنین آثاری برای بزرگسالان نیز در هر دو سبک سنتی و نیمایی سروده است. وی از معدود نویسندگانی است که آثاریش در کتب درسی نیز آماده است.

محمود کیانوش: این شاعر به لحاظ نظری تأثیری شگرف بر شاعران کودک و نوجوان پس از خود گذاشت و مسائلی که پیرامون اصول شعر مطرح کرد هم اکنون نیز از سوی بسیاری از شاعران این حوزه به کار گرفته می شود. وی را بنیان گزار شعر کودک در ایران می دانند.

شعر کودک پس از انقلاب اسلامی

راه شعر جدیدی کودک با تلاش کسانی چون کیانوش و پروین دولت آبادی از قبل هموار شده بود و اعتلای شعر نوی ایران بر این همواری می افزود. بنابراین طبیعی

بود که دیگر شاعران دوره دوم مانند ایرج میرزا زبان به اندرزه‌های پدارنه نگشایند و یا مانند عباس یمینی شریف در آثارشان شعر سنگین را در کنار شعر سبک نشانند.

شاعران دوره دوم از شعر جدید کودک به دو گروه با نام و بی نام تقسیم می‌شوند. کسانی که آثار متعددی از آنها به چاپ رسیده است و کسانی که در مجلات و روزنامه‌ها به چاپ یک یا دو اثر مبادرت ورزیده‌اند. از مطرح‌ترین چهره‌های شعر جدید کودک افراد ذیل را می‌توان نام برد: مصطفی رحماندوست، شکوه قاسم‌نیا، افسانه شعبان‌نژاد، اسدالله شعبانی، ناصر کشاورز، جعفر ابراهیمی «شاهد» افشین‌علاء، بیوک ملکی، جمال‌الدین اکرمی، علیرضا میرزا محمد، محمد کاظم مزینانی. البته هستند شاعرانی مانند قیصر امین‌پور که با خلق منظومه‌هایی مانند «عصر عاشورا» به وادی شعر کودک گام نهاده باشند اما به عنوان شاعر کودکان مطرح نشده‌اند و بیشتر در شعر بزرگسالان گام زده‌اند.

نتیجه گیری

شاعران در ادبیات و شعر کودک سعی کرده‌اند تصاویری را به کار ببرند که به ذهن و دنیای کودک و کودکی نزدیک باشد و از کار برد تصاویر انتزاعی و دور از ذهن و لالای ابهام اجتناب ورزند بسامد بسیار صور خیال در اشعار کودک شعر آنان را خیال‌انگیز تر و زیبا تر کرده است. با این حال تعداد کمی از تصاویر پیچیده و اشعار برای درک کودکان در این شعرها زبان شعر به طور عام و در شعر کودک به طور خاص از اهمیت خاصی برخوردار است. زبان می‌تواند شعر کودک را از شعر بزرگسال جدا کند: که در سیر اشعار شاعران کودک ایران زبانی کودکانه دیده می‌شود و امروزی بودن زبان آنها و اجتناب از کهنه‌گوایی یکی از دیگران ویژگیهای شاعران شعر کودک بوده است. بعدها بر اثر شناخت بیشتر مفهوم کودک و کودکی، شعر کودک وارد مرحله‌های جدید از سرگذشت خود میشود. در ایران مجالت و نشریه‌هایی گوناگون برای کودکان منتشر میشود و مؤسسات متخصص کودکان تأسیس و شروع به فعالیت میکنند. دو شاعر نامدار ایرانی؛ پروین دولت‌آبادی و به ویژه محمودکیانوش شعری ناب برای کودکان میسراپند. انقلاب اسالمی در ایران و دوره جمهوریت در ترکیه دو نقطه عطفی

دیگر در مسیر شعر کودک به شمار میروند. در ایران و پس از انقالب، شعر کودک کاملاً به رسمیت شناخته شد. در این مرحله شاهد افزایش کمی کیفی شعر، رشد نشریه‌های تخصصی و نقد و پژوهش ادبیات کودکان و همچنین نهادهای مربوط به کودکان هستیم. دوره جمهوریّت باعث نوعی بیداری در کشور ترکیه شد و بر اثر آن کودک و شعر کودک نظر شاعران و مؤسسات رسمی را به خود جلب نموده و به تدریج شعر کودک، جایگاه واقعی خود را پیدا کرده است. در این دوره مجالت متعدد، سازمانها و مؤسسات مربوط به کودکان تأسیس و شروع به فعالیت کرده‌اند. تعداد شاعران و کیفیت شعر نیز افزایش چشمگیری داشته است.

منابع و مآخذ

- حجازی، بنفشه، "ادبیات کودکان و نوجوان، ویژگی ها و جنبه ها"، چاپ دهم، تهران: روشنگران و مطالعات زبان 1378.
- خسرو نژاد، مرتضی معصومیت و تجربه. تهران: مرکز 1383.
- دبیری، عذرا، "سیاست در کتاب های کودکان و نوجوان"، 39 مقاله درباره ی ادبیات کودکان" تهران: شورای کتاب کودک 1363.
- دهقان دهنوی، زهرا و یدالله جلالی پندری، "بررسی عنصر زبان و ویژگی های آن در اشعار کودک و نوجوان مهدی آذریزدی"، مجله ی مطالعات ادبیات، سال چهارم، شماره 7، 69-1392، 90.
- سلاجقه، پروین، از این باغ شرق (نظریه های نقد شعر کودک و نوجوان)، تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان، 1387.
- شعبانی، اسدالله، "ما گل های خندانیم (جستاری پیرامون شعر کودک در ایران)"، فصل نامه شعر گوهرا، شماره ششم، 125-1383، 142.
- شفیعی کدکنی، محمد رضا، موسیقی شعر، چاپ پنجم، تهران: آگاه، 1376.
- صاحبان زنده، سجاد، "تخیل بسیار کودکانه"، پژوهشنامه ی ادبیات کودک و نوجوان شماره 39، 149-1383، 157.
- طهوری، مهدی، "چکه ای آواز، تکه ای مهتاب"، پژوهشنامه ی ادبیات کودک و نوجوان. سال هشتم، شماره 31، 182-1381، 187.
- عریان، سعید، "کتابت در ایران پیش از اسلام"، فصلنامه ی کتاب، شماره ی 33، 7-1377، 11.
- قزل ایاغ، ثریا، ادبیات کودک و نوجوان و ترویج خواندن، تهران: سازمان و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها (سمت)، 1383.
- کیانوش، محمود، شعر کودک در ایران، تهران: آگاه، 1353.

ماتسویی، تاداشی، ویرایش کتاب های کودکان، ترجمه های گلی امامی. تهران : شورای کتاب کودک، 1363.

محمدی، محمد هادی و زهره قایینی، تاریخ ادبیات کودک ایران، ج 4، تهران: چیستا، 1380.

محمدی، محمد هادی، ریا، "تطبیق کیفیت تخیل در افسانه های کهن و نو"، پژوهشنامه ی ادبیات کودک و نوجوان، سال سوم، شماره 10، 40-1376، 57.

مصاحب، غلامحسین، دایره المعارف فارسی، تهران: سهامی کتاب های جینی، 1380.

هاشمی نسب، صدیقه، کودک و ادبیات رسمی ایران تهران سروش، 1371.

یمینی شریف، عباس، نیم قرن در باغ شعر کودکان، چاپ پنجم، تهران: روش نو، 1371.

_____، روش شناسی نقد ادبیات کودک، تهران: سروش، 1376.

_____ (1386)، "پیوند های آوایی و شعر عباس یمینی شریف" پژوهشنامه ی ادبیات کودک و نوجوان شماره 50، 111-1123.

_____، بچه های جهان، تهران: کانون پرورش فکری کودک و نوجوان، 1370.

_____، باغ ستاره ها، تهران: کانون پرورش فکری کودک و نوجوان، 1370.

TİMURLU DEVLETİ'NİN DOĞU POLİTİKASI VE MOĞOLLARLA İLİŞKİLER

Bilen Yılmaz*

Öz: Moğol tarihi araştırmaları genel itibariyle Cengiz Han ile başlayan uluslaşma süreci ve dünya imparatorluğuna giden yolda meydana gelen olaylar üzerine yoğunlaşmıştır. İmparatorluğun bölünmesi sonucunda kurulan devletlerin tarihleri de yine bütünlükçü bir yaklaşımla ele alınmıştır. Fakat bunlar içinde Çağatay Devleti'ni bir istisna kabul etmeliyiz. Bu devirde coğrafyanın da etkisiyle siyasî ve kültürel açıdan Türkleşme eğilimi nedeniyle, Moğolların konumu ve durumu hakkında net verilere sahip değiliz. Bunda Çağataylar devrine ait kaynak yetersizliğinin de etkisi malumdur. Ne var ki peşi sıra gelen Timurlular devrine ait çok sayıda kaynak olmasına rağmen, devletin doğu sınırında siyasal hayatlarına devam eden Moğolların akıbetine dair bilgiler genel olarak bu kaynaklardaki bilgi kısıntılarından ibarettir. Maverâünnehir'deki iktidarı sonlanırken, doğuda, Moğolistan mntıkasını da görece kapsayan ve İranlı tarihçilerce Moğolistan Hanlığı olarak adlandırılan Doğu Çağatay Hanlığı (Cete) ve Timurlular arasındaki ilişkiler bu makalenin temel konusu olarak ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Timurlular, Moğollar, Cete, Çağataylar, Moğolistan

TIMURID STATE'S EASTERN POLICY AND RELATIONS WITH THE MONGOLS

Abstract: Mongolian historical studies generally focused on the nation-building process that started with Genghis Khan and the events that took place on the way to world empire. The histories of the states that were established as a result of the division of the empire were also discussed with a holistic approach. However, we should accept the Chaghatai Khanate as an exception. In this period, we do not have clear data about the position and situation of the Mongols due to the political and cultural tendency to Turkification with the effect of geography. The effect of the lack of resources belonging to the Chaghataid period is also known. However, although there are many sources

---

* Dr. Bilen Yılmaz, bilenyilmaz111@gmail.com

belonging to the Timurid period that followed, the information about the fate of the Mongols, who continued their political lives on the eastern border of the state, is generally just scraps of information in these sources. As his rule in Transoxiana came to an end, the relations between the Eastern Chagatai Khanate, which relatively included the Mongolia region in the east, and which was called the Mongolian Khanate by Iranian historians, and the Timurids will be discussed as the main subject of this article.

Key Words: Timurids, Mongols, Cete, Chaghataids, Mongolia

Giriş

Cengiz Han ile kurulan Büyük Moğol İmparatorluğu'nun bölünmesi sonucunda ortaya çıkan hanlıklar, hüküm sürdükleri coğrafyalarda aslı unsuru Moğol olmayan demografik yapılarıyla ciddi bir dönüşüm yaşıyorlardı. Gerek birbirleriyle olan mücadeleleri ve gerekse çevrelerini saran güçlü kültürel birikime sahip ülkelerle giriştikleri mücadeleler sonucunda yıpranmaları gecikmedi. Yaşam biçimi değişikliği de bunda etkili oldu. Çöküş sebepleri arasında gösterilebilecek olan gelenekten kopuş yargısının içini, hızlı şekilde Türkleşme ve İslamlaşma ile göçebeliliğin terkedilmesi olarak doldurmak gerekir.¹ Bu gerekçe hanların tahttan indirilmesine ve katledilmelerine kadar yoğun şekilde kullanılacak bir muhalefete sebep oldu. Nitekim Çağatay Hanı Tarmaşirin'in öldürülmesinden sonra Orta Asya'nın büyük kısmında siyasî buhranlar baş göstermişti; çünkü asıl problem "Cengizlilik" kavramının aksine "Moğolluk"un görünürde en ufak bir ağırlığının olmamasıydı. Moğolluk, Moğolistan dışında hiçbir yerde öne çıkarılmazken, Moğolca da bir dil olarak dayatılmıştı.²

Timur'un tarih sahnesine çıktığı esnada Moğollar siyasî açıdan Altınordu, Çağatay ve Moğolistan hanlıkları olarak varlıklarını sürdürmeye çalışırken, İlhanlı sahasında büyük oranda Türkleşmiş halde bulunan Çobanoğulları ve Celayirler hüküm sürüyorlardı. Esasen Moğolistan da ikiye bölünmüştü. Doğu Çağatay Hanlığı olarak adlandırılan ve Türkistan'ın doğusu ile bugünkü Moğolistan topraklarının batı kısmı Moğol Duğlat kabilesinin ileri gelenlerin-

¹ Konu ile ilgili tartışmalar için bkz Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, Çev. Osman Karatay, İstanbul, Selenge Yayınları, 2006, s. 106'daki E. Denison Ross'un notu.

² Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 510.

ce Cengizli soyundan kukla hanlar tahta çıkarılarak idare ediliyordu. Cengiz Han'ın devletini kurduğu topraklar ise 1368 yılında Çin'den kaçıp gelen Kubilay Hanlığı prensleri ile güçlü Moğol beyleri arasındaki mücadeleye ev sahipliği yapıyordu.³ Merkezî Moğolistan'da yaşamaya devam eden Moğol kabileleri, Çağatay hanlarını gelenekten kopmakla ve bozulmakla itham ederken Çağatay Hanları ise daha batıda Maveraiünnehir ve Horasan bölgesinde yerleşik haldeki soydaşlarına *melez* anlamında "karaunas" adını vermişlerdi. İlginçtir ki onlar da Doğu Çağataylılara haydut anlamında "Cıta-Cete"⁴ diyorlardı.⁵

Timurlu Devleti'nin doğusundaki Moğolların etnik ve kültürel anlamda neyi ifade ettiği açık değildir. En azından dönemin kaynakları bu konuda net bilgiler sunmamaktadır. Bunun nedenleri arasında Çağatay Hanlığı kaynaklarının yetersizliğini de belirtmek gerekir. Çünkü Çağatay Hanlığı'nın kuruluş ve yıkılış tarihleri net olmadığı gibi, coğrafi sınırlarının tespiti de zordur. İkiye bölünen Çağatay mülkünün, takriben Maveraiünnehir'e karşılık gelen ve eski bir İslam merkezi olan Batı kısmı, Çağatay Ulusu olarak adlandırılıyordu. Bugünkü Kazakistan'ın güneydoğusu, Kırgızistan ve Doğu Türkistan'ı kapsayan bölge ise "Moğolların ülkesi" anlamında "Moğulistan" diye adlandırılıyordu; fakat bu etnolojik açıdan doğru değildir.⁶ Mirza Haydar Duğlat'ın Mangalay Suyah dediği bölge Fergana'nın batı hududundan doğuda onun zamanında Çalış adını taşıyan ve daha eskilerde Yanki (Yen-ki) adıyla bilinen Karışehir eyaletine kadar uzanıyordu. Onun ötesinde doğuya doğru uzanan geniş Turfan yöresi, Çağatay Hanlığı idaresinden tamamen ayrı bir Moğol prensliğini oluşturuyordu. Fakat bu iki idare arasındaki sınırlar da iç içe geçmiş vaziyetteydi. Tarih-i Reşidi'nin çevirisini yapan Denison Ross, Doğu Çağatay Hanlığı'nın da doğusundaki Moğol idarî yapısı hakkında net bilgi verecek kaynak olmadığını belirtmektedir.⁷ Moğol tarihçisi Sagan Setsen ise Moğolistan'daki idarî boşluğun Çin'den kovulan Kubilay'ın torunlarınca kısa

³ Sagan Setsen, *Erdenin Tovç*, (Ed.) A. Tsanjid-Ş. Çoimaa, Mongoliin Tüühen Survalj Biçgiin Tsuvral, Ulaanbaatar 2006, ss. 105-119.

⁴ Kaynaklarda cıta, çete ya da ceta olarak geçen kelime, coğrafi bir terim olarak da kullanılmıştır. Timurlular devrinde Yedisu ve Doğu Türkistan'ı ifade eden kelime, Z. V. Togan tarafından Cıta olarak okunmuş ve Batı Türkçesindeki çıtağ (çıtak) kelimesi ile ilişkilendirilmiştir. Bkz. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 65, 432.

⁵ Şerafüddin Ali Yezdi, *Zafernâme*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 102; W. W. Barthold, *Uluğ Bey ve Zamanı*, Çev. İsmail Aka. TTK, Ankara 2015, s. 13; Duğlat, *a.g.e.*, s. 92.

⁶ Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, Çev. Yahya Kemal Taştan, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s. 149.

⁷ Duğlat, *a.g.e.*, s. 129 (çevirenin notu).

süreliliğine de olsa doldurulduğunu aktarmaktadır. 1368'de çıkan büyük isyan neticesinde Kubilay Hanlığı idaresi ve son Cengizliler de Çin'den kovulmuşlardı. Çin'den Moğolistan'a kaçarken ölen Togan Timur'un oğlu Ayourhirdhara Karakurum'da kağan olmuştu. Onun oğlu Tokuz Timur zamanında (bu esnada Emir Timur, devletin temellerini atmış bulunuyordu) Çin akımlarına karşı başarılı mücadeleler veriliyordu. Ne var ki Moğolistan içlerindeki kabile asabiyetinin getirdiği anlaşmazlıklar nedeniyle o da akrabaları tarafından katledilecektir. Moğolistan bozkırlarında bu dönemde tıpkı Cengiz Han öncesi gibi kabile düzenine geçilmişti. Bölge, kısa süre sonra ağırlığını koyan Oyrat (Kalmuk) kabilesi ile Doğu Çağatay Hanlığı (Cete) adına yönetimi elinde bulunduran Duğlat kabilesinin mücadele sahasına dönüşecektir. Üstelik bu çatışma ortamına Kırgızlar ve 13. yüzyılda Çin'deki Moğol ordusunun yardımcı kuvvetlerinden olan Alan kabileleri de katılacaktır.⁸

Son Çağatay Hanı İsen Buka'nın ölümünün ardından doğuda Aksu şehrini merkez alarak, Kaşgar, Hotan, Yarkend, Kaşan, Ahsiket, Andican gibi şehirlerin yönetimiyle iktidarı fiilen ele geçirmiş olan Moğol Duğlat kabilesinin reisi Emir Bulacı, iktidarına resmiyet kazandırmak adına Çağataylı ve dolayısıyla Cengizli kanı taşıyan bir han arayışına girişmişti. İsen Buka'nın oğlu olduğu ileri sürülen Tuğluk Timur, Moğolistan içlerinden bulunup getirilmiş ve tahta çıkarılmıştı. 16 yaşındayken Kalmuklardan kaçırılarak getirilen Tuğluk Timur 18 yaşında han olmuş, 24 yaşında Müslüman olmuş ve 34 yaşında ölmüştür.⁹

Batıda ise dağılmaya yüz tutmuş Çağatay Hanlığı idaresini fiilen elinde bulunduran Emir Kazagan'ın 1358'de öldürülmesinin ardından ortaya çıkan siyasî belirsizlikte Maverünnehir, Çağataylılar ile güçlü emirler arasındaki mücadelenin merkezi haline geliyor, bunu fırsata çeviren Emir Timur yeni devletin temellerini atıyordu. Barthold'a göre Timur bu başarısını babası Taragay'ın Moğol asilzadeleriyle olan sıkı dostluğuna borçluydu.¹⁰ İbn Arabşah ise bu ilişkilerin bizzat Timur tarafından kurulduğunu bildirirken¹¹; Gumilev,

---

⁸ Setsen, *a.g.e.*, ss. 105-118.

⁹ Duğlat, *a.g.e.*, ss. 165-174.

¹⁰ Barthold, *a.g.e.*, 2015, s. 18.

¹¹ İbn Arabşah, *Acaibu'l-Makdûr*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012, ss. 49-57.

Timur'un yükselişini, Orta Asya ve İran'da göçebe tahakkümüne karşı çıkan İslamî tepkinin yansıması olarak tanımlamıştır.¹²

Maveraünnehir'deki siyasî bunalımdan kazançlı çıkmak isteyen sadece Timur değildi. Amcası Emir Hacı Barlas ve Horasan civarında giderek güçlenen Emir Kazagan'ın torunu ve Timur'un kayınbiraderi olan Emir Hüseyin de benzer niyetler besliyordu. Bu esnada Duğlatların tahta çıkardığı Tuğluk Timur beklenenin aksine, kukla bir han olma vasfından kurtulmak istiyordu ve ilk hamlesini Maveraünnehir'e yaparak bölgeyi ele geçirmiş, Emir Timur da gelişmeler karşısında temkinli davranarak Tuğluk Timur'un yanında yer almıştı. Fakat bölgeye ikinci gelişinde oğlu İlyas Hoca'yı buranın valiliğine tayin eden Tuğluk Timur'un bu hamlesi karşısında Emir Timur Horasan emiri Hüseyin'e yaklaşmaya başladı. Ancak hem silah arkadaşı hem de kayınbiraderi olan Hüseyin ile de yollarının ayrılması uzun sürmedi. Zafernâme yazarı Yezdi bu konuda Hüseyin'i ihanetle suçlamıştır.¹³ Arabşah ise daha sonra yıllarca izini sürmek zorunda kalacağı en büyük düşmanlarından olan Kamerüddin ile ittifak kuracak kadar hırslı olan Timur'un ihanetine vurgu yapmıştır.¹⁴

Timur, Belh şehrini ele geçirdikten sonra 1370'te (34 yaşındayken) hükümdarlığını ilan etti. Fakat bir süre daha, bizzat kendisinin han olarak tahta oturduğu son Çağataylılardan Kabulşah, Suyurgatmış ve ardından 1402 yılına kadar tahtta kalacak olan Mahmud'u¹⁵ kullandı.¹⁶ Kendisi ümmî olan Timur,

¹² N. L. Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları C. II*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2013, s. 99.

¹³ Yezdi, *a.g.e.*, s. 64.

¹⁴ Arabşah, *a.g.e.*, s. 46.

¹⁵ Nizamüddin Şâmî (*a.g.e.*, s. 135) Mahmud Han'ın kişilik özelliklerinden övgüyle bahsederken, herkesin takdirini kazandığını belirtir.

¹⁶ Timur, saltanatı boyunca han unvanı almamış ve Cengiz soyundan kukla hanları kullanmıştı. Bkz. İbni Tagrıberdi, *En Nücûmu'z-Zâhire fi mü'lûk-i Mısır ve'l-Kahire*, Cilt 12, Beyrut 1992, s. 242. Büyük Moğol İmparatorluğu dağılıp uzun bir süre geçmiş olsa da Cengizlilik olgusu siyasî bir direnç noktası olarak kabul edilmeye devam ediyordu. H. Alan, Timur'un bu saygınlığı kullanmak istediği kadar, doğu sınırlarını güvende tutma gayretinde olduğuna da vurgu yapmaktadır. Bkz. H. Alan-İ. Kemaloğlu, *Avrasya'nın Sekiz Asrı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016. Uluğ Bey'in Türkçe, Farsça ve Arapçanın yanı sıra Moğolca da biliyor olması, mevcut coğrafyada Moğol kültür etkisinin henüz devam etmekte olduğuna işaret etmektedir. Bkz. A. Sayılı, "Uluğ Bey ve Semerkand'daki İlim Faaliyeti Hakkında Gıyaseddin-i Kaşî'nin Mektubu", Ankara 1985, s. 43. Uluğ Bey'in Moğol beylerinden Hüdaydad'dan Yasak ile ilgili ders almış olması da yine Moğol kültürünün ve Cengizliliğin etkisine delalet sayabiliriz. Bkz. İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK, Ankara 1991, s. 106. İspanya'dan yola çıkan elçilik heyetinde bulunan Clavijio da Semerkand'ın Moğolistan olarak adlandırıldığını, şehrin güneyinde Farsça konuşul-

sanatı ve sanatçıyı gözetmiş, tarihçilere ve yazılmış tarih kitaplarına değer vermiştir. Arabşah, onun Cengiz Yasasına sıkı sıkıya bağlı olduğunu ve bu yasaları Şeriat hükümlerinden üstün tuttuğuna değinmiştir.¹⁷ Savaş mesaisinin çoğunu Müslüman devletlere karşı yaparken, uyguladığı siyasetin ve dış politikasının temelinde Kur'an'ı referans göstermesi ise bir çelişkidir. Timur esasen hem Yasa'nın hem de Şeriatın koruyuculuğunu üstlenmişti.¹⁸

Timur'un doğu, batı, kuzey ve güney yönlü seferlerinin hemen hiçbirisi kalıcı sonuçlar vermemiştir. Bu nedenledir ki Harezm'e üç kez, İran'a üç kez, Moğolistan'a da altı kez sefer düzenlemek zorunda kalmıştır. Askeri başarılar elde ettiği Rusya, Anadolu ve Hindistan'da da, kendi dönemi haricinde, kalıcı olunamamıştır.

Timur'un Moğolistan Seferleri

Timur Maverâünnehir hâkimiyetini sağladıktan sonra, siyasî geleceğini sağlamlaştırmak amacıyla Moğolistan'a seferler düzenlemek için hazırlıklara başladı. Moğolistan sınırına yakın yerde Aşpara adında bir şehir kurdu ve burayı askerî üs olarak kullandı.¹⁹ Moğolistan'da kısa süre önce hükümet darbeleri yaşanmış, bir tarafta Cengiz Han öncesinin kabile hiyerarşisi güçlenirken diğer tarafta hanlık için mücadele başlamıştı. Moğol Duğlat kabilesinin kazandığı siyasal üstünlük, Cengizli kam ile yasal bir zemin arayışına girilmesine neden olmuştu.

Yezdi'nin de Çete²⁰ diye tabir ettiği Moğollarla Timur'un askerî temasları genel itibariyle temkinli şekilde geliyordu. Timur her ne kadar sayıca üstün bir orduyla ilerlese de çeşitli hilelere başvurmayı ihmal etmiyordu. Geceleri yakılan büyük ateşler ve gündüzleri atların arkasına bağlanan çalılarla

---

duğunu; fakat kuzeyindeki dilin anlamadığını bildirmiştir. Bkz. Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ses Yayınları, İstanbul 1993, s. 127. Timur ile tanışan ve uzun sohbetlerine iştirak eden İbn Haldun da onu yoğun şekilde Moğol kültür dairesi içinde tanımlamıştır. Bkz. J. Van den Bent, "None of the kings on earth is their equal in aşabiyya". *The Mongols in Ibn Khaldūn's Works. Al-Masāq. Journal of the Medieval Mediterranean* 28(2), 2016, pp. 171-186.

¹⁷ Arabşah, *a.g.e.*, s. 481.

¹⁸ B. F. Manz, "Timur ve Hâkimiyetin Sembolü", Çev. Musa Şamil Yüksel, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XV(2000), s. 257.

¹⁹ Arabşah, *a.g.e.*, s. 92.

²⁰ Yezdi, *a.g.e.*, s. 52.

çıkarılan büyük toz bulutları muhtemel bir güvensizliğin belirtisi olmakla birlikte Yezdi'ye göre Timur'un askerî dehasının göstergesiydi.²¹

Duğlat beyi Bulacı'nın tahta çıkardığı Tuğluk Timur, görece Emir Timur ile de iyi geçiniyordu. Ne var ki, Bulacı'nın ani ölümü ve yerine ulus beyi olarak geçirilen oğlu Hudaydad'ın henüz yedi yaşında oluşuna amcası Kamerüddin karşı çıkmış ve bununla da yetinmeyerek Tuğluk Timur'un ölümünden sonra başa geçen oğlu İlyas Hoca'yı öldürterek Moğolistan hamı olmuştu. Tuğluk Timur'un diğer oğlu Hızır ise henüz çok küçüktü. Moğol beylerince Kamerüddin'in gazabından kaçırılan Hızır uygun zamanın gelmesini bekleyecekti. Gelişmeler karşısında Kamerüddin'e karşı yapılan ilk seferde Timur ordusu başarı ve yüklü miktarda ganimet elde etti. Fakat anlaşıldı ki Kamerüddin, Timur'un her baskımında Moğolistan içlerine kaçacaktı.

1375 yılında Sayram'dan hareketle Talas ve Çu mıntkasını geçen Timur orduları yeniden Kamerüddin'in peşine düştüler. Moğolların alışılmış ricat taktiği ile bir ileri bir geri giden Kamerüddin bu kez de kaçmayı başarmıştı. Fakat bu kez ordunun başında bulunan Timur'un büyük oğlu Cihangir ani bir baskınla Kamerüddin'in şahsi ganimetleri ve haremını ele geçirmiş, bunlar arasında bulunan Kamerüddin'in kızı Dilşad Ağa'yı²² da babası Timur'a getirmişti. Timur'un ordusunun Semerkand'a dönüşünü fırsat bilen Kamerüddin, Fergana ve Andican'ı yeniden ele geçirip buraları yağmalayınca Timur bu kez büyük bir hiddetle yeniden yola koyuldu. Kamerüddin bu kez de kaçmayı başardı.

Timur'un ilk Moğolistan seferleri oldukça kanlı geçmişti. Cengiz Han'ın yaptığı gibi, rakiplerinin soyunu kurutmak için ele geçirebildikleri herkesi öldürdüler.²³ Doğuda Moğollar üzerine yapılan seferler Timur'un iç siyasette de ortadan kaldırmayı düşündüğü ya da kendisine ihanet edebilecek olan beyleri bertaraf etmek için bir fırsata dönüşüyordu. Nitekim Moğollar (Cete) üzerine gönderdiği Sarı Buka ve Adilşâh Andican'a vardıklarında, buraya Timur tarafından daruga²⁴ olarak tayin edilmiş olan Hamdi Bek ile birleşerek yönlerini Timur'un yokluğundaki Semerkand'a çevirdiler. Şehrin imdadına yetişen Timur'un oğlu Cihangir, devletin kaderinde önemli bir rol

²¹ Yezdi, *a.g.e.*, s. 58.

²² Yezdi'ye (*a.g.e.*, s. 110) göre Dilşad Ağa, Kamerüddin'in noyanlarından Şemseddin Bek'in kızıdır.

²³ Arabşah, *a.g.e.*, s. 95.

²⁴ Moğol devlet teşkilâtında idarî, askerî ve malî yetkilere sahip büyük memurlara verilen unvan. Bkz. Abdülkadir Yuvalı, "Daruga" maddesi, *Dia. Cilt: 8*, s. 505.

oyladı. Sarı Buka ve Adilşah da kaçarak Kamerüddin'in yanına sığınmışlardı.²⁵ Timur Semerkand'a döndüğünde oğlu Cihangir'in ölüm haberini aldı.²⁶

İki yıl sonra Moğolistan içlerine yapılan seferde Kamerüddin yine ele geçirilememişti. Bu kez 1389 yılında Moğollara kesin bir mağlubiyet tattırma niyetiyle hareket eden Timur, Balkaş Gölü mntikasından Kara İrtiş'e kadar at koşturdu. Bu seferin Timur açısından kıymeti, bozkır göçebelerine azametini ispatlaması olmuştu.²⁷ Buradan Kara Hoca ve Turfan bölgesine ilerleyen Timur Hızır Hoca ile karşılaştı. İktidarını pekiştirdiği süreçte Turfan Uygurlarını zorla Müslümanlaştıran Hızır Hoca, Timur'un karşısına dikilmişti. Ne var ki artık Cengizli korkusundan sıyrılmaya başlamış olan Timur'un geri adım atma niyeti yoktu ve Hızır Hoca'ya ağır bir darbe indirmekten kaçınmadı. Fakat asıl düşman Kamerüddin henüz ele geçirilememişti. Son kez 1390 yılında yeniden Kara İrtiş'e kadar kovalanan Kamerüddin²⁸'in bu tarihten sonra nereye gittiği ve akıbetinin ne olduğu bilinmemektedir. Artık Moğolistan'ın yeni hanı Hüdaydad'ın desteklediği Hızır Hoca olmuştu.²⁹

Hızır Hoca'nın son Uygurları Müslümanlaştırması, dinî hassasiyetleri çeşitli kaynaklarda da sıkça belirtilen Hüdaydad ve Timur'un ona sempati beslemelerine vesile olmuştu.³⁰ Bu yakınlaşma Timur ve Hızır Hoca arasında barış sağlanmasına ve ardından Hızır Hoca'nın kızını³¹ Timur ile evlendirmesine kadar ilerledi. Gumilev, bu evliliğin Timur'un Moğolistan politikasında

²⁵ Şamî, *a.g.e.*, s. 87.

²⁶ Yezdi, *a.g.e.*, s. 113.

²⁷ Duğlat, *a.g.e.*, s. 184.

²⁸ Mirza Haydar Duğlat (*a.g.e.*, s. 213-214) eserinde "Bazı Moğullardan Kamerüddin'in hayatının sonuna doğru su toplaması hastalığına tutulduğunu duydum. O bu durumdayken bir gün Emir Timur'un ordusuyla birlikte yaklaştığı haberleri geldi, fakat Kamerüddin ata binmek veya dizginlerini tutmak için çok zayıftı. Bu yüzden halkı onu orman içlerine götürdü ve odalıklarından ikisini ve birkaç gün yetecek kadar da yiyecek bıraktılar. Diğerleri sonra kaçtılar. İstila ordusu çekildikten sonra ormanda Kamerüddin'i aradılar, fakat onun ve yanındakilerin ölüsüne veya dirisine rastlayamadılar. Onun kaçmasından sonra Emir Timur'un zihni Moğolistan konusunda rahatladı..." diye aktarmaktadır.

²⁹ Duğlat, *a.g.e.*, s. 215.

³⁰ Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, Çev. Halil İnalçık, TTK Yay., Ankara 2015, s. 420.

³¹ Tokal (Tükel) Hanım (Yezdi, 2019: 275); Tevekkül Hanım (Şamî, 1987: 205). Clavijo (1993: 163) Tükel Hanım'ın Timur'un gözde eşleri arasında olduğunu ve üst düzey devlet kabullerinde Timur'un yanı başında bulunduğunu belirtir.

elini bağıladığı ve dolayısıyla Hızır Hoca'nın elini güçlendirdiğini belirtmektedir.³²

Hızır Hoca'nın 1399'da ölümünün ardından tahta çıkan üç oğlu da (Şem-i Cihan, Nakş-ı Cihan, Muhammed Han) Hudaydad'ın nezaretinde hüküm sürdüler. Bu esnada Hudaydad Timur'un emrindeydi. Timur, kayınpederi Hızır Hoca'nın ölümünü fırsata çevirmek için açıktan kendisinin yönetmediği fakat torunu İskender Mirza'nın eliyle Kaşgar ve Hotan üzerine birkaç sefer daha düzenledikten sonra yönünü İran ve Anadolu'ya çevirdi.

Timur'dan Sonra Moğollarla İlişkiler

Timur'un torunlarınca idare edilen devletin siyasal ve askerî temelleri gün geçtikçe sarsılıyordu. Yıkım, inşa çalışmalarıyla boy ölçüşemeyecek orandaydı.³³ Clavijio, Timur'un ölümünden sonra devletin hızla çözüldüğünü, Timur'un sarayına giderken yolda gördüğü iyi muamele ile dönüş yolundakinin çok farklı olduğunu ifade etmiştir. Çünkü o dönerken Timur ölmüştü.³⁴ Ne var ki, Timurlu Devleti'nin doğu politikası ve özellikle de Şahruh ile oğlu Uluğ Bey devirlerinde Moğollara karşı yapılan askerî hamlelerin Timur'un uzun ve sonuçsuz seferlerinden daha anlamlı olduğunu vurgulamak gerekir.

Timur'un kendisinden çok önce vefat eden oğlu Cihangir'e beslediği sevgi kaynaklarda sıklıkla vurgulanmıştır. Kendisi de vefatından önce başka oğulları olmasına rağmen torununu (Cihangir'in oğlu) Pir Mehmed'i halef tayin etmişti. Fakat bu esnada Semerkand'dan uzakta Belh, Kabil ve Kanderhar'ı idare etmekte olan Pir Mehmed'e dedesinin ölüm haberinin gelmesi gecikmişti.³⁵ Timur'un ikinci oğlu Ömer Şeyh ise Diyarbakır kuşatmasında vefat etmişti. Onun oğulları Pir Mehmed³⁶, Rüstem, İskender ve Baykara İran'ın Fars eyaletleri olan Hemedan ve İsfahan'da hüküm sürüyorlardı. Timur'un İran'daki Türk mntukasında (Azerbaycan-Tebriz) hüküm sürmekte olan oğlu Miranşah ise akli dengesini yitirmiş ve oğlu Ömer Mirza'nın kontro-

³² N. L. Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, C. II, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2013, s. 322.

³³ V. V., Barthold, *Müslüman Kültürü*, Çev. M. Fatih Karakaya, Ayrıntı Yay., İstanbul 2013, s. 84.

³⁴ Clavijio, *a.g.e.*, s. 197.

³⁵ H. Alan, Timur'un vasiyetinin yerine getirilmemesinin nedenini, Pir Mehmed'in uzakta bulunmasıyla açıklamanın tarihsel gerçekliğe aykırı olduğuna, esasında önemli devlet adamları nezdinde zaten Şahruh'un desteklediğine vurgu yapmaktadır. Hayrumisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, s. 93.

³⁶ Cihangir'in oğlu olan Pir Mehmed ile karıştırılmamalıdır.

lünde hayatını sürdürüyordu. Fakat Miranşah'ın diğer iki oğlu Ebubekir ve Halil ise dedelerinin tahtına göz dikmişlerdi. Bu esnada Horasan valiliğini sürdüren Timur'un dördüncü oğlu Şahrüh ise meseleyi itidalli şekilde takip ediyordu. Ölüm haberini aldığı sırada Taşkent'te bulunan Miranşah'ın oğlu Halil vakit kaybetmeden ordusuyla Semerkand'a girdi ve kendini sultan ilan etti (1405). Kısa süre içinde gençliği, tecrübesizliği ve aklını başından aldığı belirtilen³⁷ gözdesi Şadülmülk'ün³⁸ müdahaleleri nedeniyle emrindeki beylerin tepkisini üzerine çeken Halil darbeyle tahttan indirildi ve Şahrüh tahta davet edildi. Şahrüh, Halil'e Rey mıntukasının idaresini bıraktıysa da Halil 1411'de burada vefat etti. Yezdi, Timur'un ölümünün ardından tahtı zorla ele geçiren Halil Sultan devrini, devletin harabeye döndüğü, kim olduğu belli olmayan birçok beyin ortaya çıkarak iç siyaseti viran ettiği bir dönem olarak tanımlar.³⁹

Grousset'nin,⁴⁰ Timurlu hükümdarları içindeki en muvazeneli ve kabiliyetli olanı diye bahsettiği Şahrüh, babası öldüğünde yirmi sekiz yaşındaydı.⁴¹ Timur'un tahta çıkardığı Cengizli hanlarına verdiği Padişah-ı İslam unvanını o doğrudan kendisi kullandı⁴² Semerkandî, onun Şeriat hükümlerine sıkı sıkıya bağlı olduğunu ve bu nedenle saray merasimlerinden ve savaştan hoşlanmadığını, bu işlerin takibi için Celalüddin Füzûşah'ı yetkilendirdiğini aktarmaktadır.⁴³ Şahrüh, Herat⁴⁴'ı merkez yapmakla birlikte Semerkand ve Maverainnehir'in idaresini oğlu Uluğ Bey'e bıraktı. Timur'un en sadık devlet adamlarından olan Şeyh Nureddin ise bölgeyi elinde tutmak adına Uluğ Bey'e karşı Moğollarla işbirliği yapmaktan çekinmedi. Fakat Şeyh Nureddin⁴⁵ meselesi de

³⁷ Yezdi, s. 463; Tâcü's-Selmanî, s. 35.

³⁸ "Sanki geniş bir elbise diktirmişler de, ikisi aynı elbise içine girmiş gibiydiler. Sonunda Halil Sultan kadın diliyle, kadını ise Halil Sultan'ın diliyle konuşmaya başladı. Öyle ki, Halil Sultan artık Şadülmülk'ün görüşünü almadan tek bir ferman bile yayınlamıyor, devlet işlerinde bir adım dahi atamıyordu." Bkz. Arabşah, a.g.e., s. 414.

³⁹ Yezdi, a.g.e., s. 466.

⁴⁰ Grousset, a.g.e., s. 447.

⁴¹ Yezdi, a.g.e., s. 468.

⁴² Musa Şamil Yüksel, *Timurlulara Din-Devlet İlişkisi*, TTK Yay., Ankara 2009, s. 56.

⁴³ Abdurrezzak-ı Semerkandî, *Matla'ı Sa'deyn ve Mecma'ı Bahreyn*, Nşr. Muhammed Şefî', Lahor 1949, s. 257. Semerkandî'nin verdiği bilgilerin kaynağının Hâfız-ı Ebrû olduğu anlaşılmaktadır. Şahrüh'un kişilik özellikleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevarih-i Baysungurî*, cilt 2, nşr. Seyyid Kemâl Hac Seyyid Cevâdî, Tahran 1380 h.

⁴⁴ 1221 yılında Cengiz Han tarafından yerle bir edilen şehir benzer şekilde bu kez 1381 yılında Timur'un gazabına uğramıştı. Buna rağmen 15. yüzyılın ortalarında şehri ziyaret ettiği anlaşılmalı ünlü seyyah Josaphat Barbaro (s. 80), "her ne kadar bir Şiraz kadar olmasa da büyük ve görkemli olduğundan" diye belirtmektedir.

⁴⁵ Moğollarda, efendisine ihanet edenlere dış politika açısından iyi gözle bakılmadığını Cengiz Han ve Camuha mücadelelerinden itibaren birçok örnekten görmek mümkündür. Nitekim

yine Timur'un yakın emirlerinden Şah Melik eliyle bertaraf edildi.⁴⁶ Semerkandî, Uluğ Bey'in Şah Melik'ten de hoşlanmadığını ve esas itibarıyla Maverâünnehir'de bir atabey olmasını istemediğini belirtmiştir.⁴⁷

Şahrüh'un doğu politikasının dayanak noktası Çin ile olan ticari ilişkileri canlandırmak üzerinedir. Babasının Çin'e düzenlemek istediği seferi başaramadan ölmesinin ardından, barışçıl bir dış politika kararı alan Şahrüh'un bu niyeti meyvesini vermeye başlamış ve Çin ile karşılıklı elçilik ziyaretleri gerçekleşmişti. Fakat ticaret güzergâhının güvenliği için bu kez ortak düşman haline gelen Moğollar meselesinin yeniden ele alınması gerekiyordu. Şahrüh bu konuyu oğlu Uluğ Bey'e bıraktı. Babasının aksine Moğol geleneklerine bağlılığıyla bilinen Uluğ Bey, Cete Moğollarından Şir Muhammed Han'a karşı başarılı bir sefer gerçekleştirdi ve bu sıralarda Kaşgar ve Yarkend hâkimi Hudaydad⁴⁸ ile yakınlaşmaya başladı. Fakat bu esnada kuzeyden gelen bir başka Moğol-Özbek akımı Muhammed Şeyban Han liderliğinde Semerkand'a kadar ilerledi. Ağır bir tahribata uğrayan Semerkand'da Uluğ Bey, oğlu Abdüllatif tarafından idam ettirildi. Kendisi de birkaç ay sonra aynı kadere kurban gitti.⁴⁹

Uluğ Bey'in ve oğlu Abdüllatif'in ölümünün ardından yeğenlerinden Abdullah, Semerkand ve Maverâünnehir'in; Babür Mirza ise Herat ve Horasan'ın hâkimiyetini ele geçirdi. Abdullah 1452 yılında Miranşah'ın torunu Ebu Said tarafından öldürüldü. Moğol-Özbek hanı Ebulhayr Han (1429-1468) tarafından desteklenen Ebu Said (1451-1469) Timurlu tahtına çıktı. Bu esnada Moğolistan (Çita) Hanlığı tahtında oturan Esen Buka II (Veyis Han'ın oğlu, 1429-1462) beklenmedik bir anda Maverâünnehir sınırlarındaki Sayram ve

---

Hudaydad gibi Şeyh Nureddin'in sonu da aynı olmuş, Moğollarca başı kesilerek Şahrüh'a teslim edilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Ahsenü't-Tevarih, s. 94-96.

⁴⁶ Barthold, 2015, s. 85.

⁴⁷ Semerkandî, *a.g.e.*, s. 190.

⁴⁸ Hudaydad Hüseyinî, Timur'un güvendiği en önemli komutan ve devlet adamlarındandır. Fakat Timur'un ölümünün ardından Halil Sultan'ın yanında yer alması ve doğuda Moğollar ile anlaşarak Şahrüh'a karşı tavrı takınması nedeniyle siyasî hayatını tehlikeye attığı gibi, yardım göreceğini ümit ettiği Moğollar tarafından başı kesilerek Şahrüh'a gönderilmiştir. Bkz. Barthold, 2015, s. 80. Hasan-ı Rumlu, Hudaydad'ın başınının bizzat Moğol Hanı Muhammed 'in kardeşi Şem-i Cihan tarafından kesildiğini ve Şahrüh'a yollandığını aktarır. Bkz. Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2006, s. 73. Fakat Mirza Haydar Duğlat (*a.g.e.*, s. 234) Hudaydad'ın 97 yaşında, Medine'de hac vazifesini yerine getirirken öldüğünü belirtmiştir.

⁴⁹ Barthold, *Uluğ Bey ve Zamanı*, s. 166.

Taşkent'i yağmaladı. Buna hemen karşılık veren Ebu Said, Talas civarında Esen Buka II'ya ağır bir darbe indirdi.⁵⁰

Daha önce kardeşi Esen Buka'ya karşı taht mücadelesine girişen Yunus, Uluğ Bey'e sığınmıştı ve zamanı geldiğini düşünen Ebu Said, Yunus'u Moğol hanı olarak ilan edip memleketine gönderdi. Yunus yaptığı iki seferin ardından Batı Moğolistan'da tutunmayı başardı⁵¹ ve kardeşi Esen Buka II da daha doğuda Yulduz ve Turfan bölgesinde hüküm sürmek zorunda kaldı. 1462'de Esen Buka II'nın ölümünün ardından aynı bölgede oğlu Dost Muhammed hüküm sürmeye başladı.⁵²

Ebu Said'in, 1469 yılında Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan tarafından öldürülmesinin ardından Timurlu Devleti yıkılma sürecine girdi. Maveran-nehir'e sıkışan devleti Ebu Said'in oğlu Ahmed Sultan Semerkand'ı merkez yaparak yönetmeye çalışıyordu. Bunlar olurken Moğolistan'da da Yunus Han'ın birlik mücadelesi sürüyordu. Kardeşi Esen Buka II'dan boşalan tahtı layıkıyla sahiplenemeyen Dost Muhammed⁵³ de ölünce yerine geçen oğlu Kebek II de iktidara tutunamayıp idam edildi. Durumu fırsata çeviren Yunus tüm Moğolistan'ın hanı olmuştu. Tarih-i Reşidi yazarının dedesi olan Duğlat emiri Muhammed Haydar Mirza'nın desteğini alan Yunus Han⁵⁴ Cete Moğollarının ve dolayısıyla Çağatay Devleti'nin⁵⁵ yeni hükümdarı olarak tarih sahne-

⁵⁰ Duğlat, *a.g.e.*, s. 79.

⁵¹ Yunus Han'ın Moğolistan'a yerleşmesi epey geç oldu. Bunun nedenleri arasında onun şehir hayatına verdiği önem karşısında göçebe Moğol beylerinin mesafeli duruşu da gösterilmektedir. Bkz. Duğlat, *a.g.e.*, s. 255.

⁵² Duğlat, *a.g.e.*, ss. 247-253.

⁵³ Tarih-i Reşidi'de Dost Muhammed Han'ın kişilik özelliklerine ve Ulemâ ile arasındaki fikir ayrılıklarına vurgu yapılmaktadır. Babasının vefatından sonra dul kalan eşlerinden birine aşık olan ve onunla evlenmek isteyen Dost Muhammed Han'ın ulemadan bu evliliği onaylamasını istemesi ise gerginliği tırmandırmıştır. Bkz. Duğlat, *a.g.e.*, 253.

⁵⁴ Yunus Han'ın Moğolistan'da tutunması kolay olmamıştı. Tarih-i Reşidi'de Yunus Han'ın burada bir yıl boyunca hapis kalmasına neden olay bir olaydan bahsedilir: Timurlu hükümdarı Sultan Ebu Said'in oğlu Ahmed Mirza'nın hizmetindeki emirlerden biri olan Şeyh Cemal Har, Taşkent'e vali olarak atanmıştı. Fakat Ahmed Mirza'ya sadakati şüpheliydi. Bu sıralarda Moğolistan bozkırlarında arpa kıtlığı çekildiğinden, Taşkent'e giderek arpa temin etmek isteyen Yunus Han'a karşılama merasimi düzenlerken onu pusuya düşüren Şeyh Cemal Har, hem Moğol Hanlığı ile Timurlular arasındaki ilişkileri zedelemiş, hem de Yunus Han'ı bir yıl boyunca hapiste tutmuştur. Bkz. Duğlat, *a.g.e.*, ss. 258-259.

⁵⁵ Yunus Han'ın, Timurlu Sultanı Ahmed Mirza'ya gönderdiği mektubunda kullandığı "Babamız Sultan Ebu Said Mirza, Moğullar ve Çağataylılar arasındaki düşmanlığı dostluğa çevirdi..." ifadesinden, Timurluların son evresinde dahi onları Çağataylı olarak, kendilerini ise Moğol olarak tanımladığı anlaşılmaktadır. Bkz. Duğlat, *a.g.e.*, s. 260.

sine çıkmış ve Orta Asya'nın en kudretli yöneticisi olmuştu.⁵⁶ Bir zamanlar kardeşi ile arasındaki mücadelede hakem görevi yapan Timurlulara bu kez o hakemlik yapacak konuma gelmişti. Nitekim Ahmed Sultan ile kardeşi Fergana Beyi Ömer Şeyh arasındaki çatışmalarda daha çok Ömer Şeyh'in yanında durmakla birlikte, ikisinin de almak için mücadele ettiği Taşkent ve Sayram, Yunus Han'ın eline geçmişti.⁵⁷

Yunus Han'ın vefatından sonra yerine geçen oğlu Mahmud da babasının izinden giderek Cengizli mirasını korumaya gayret etti. Ahmed ve Ömer Şeyh arasındaki kavgada kazanan olmadı. İkisi de peş peşe hayatlarını kaybettiler ve Fergana bu kez Ömer Şeyh'in oğlu ve müstakbel devletin kurucusu olacak Babür'ün eline geçti. Ahmed'in oğulları arasında çıkan kavgaları fırsata çeviren Babür, amcaoğullarını bertaraf ederek Maverünnehir ve Semerkand'a girse de burada tutunamadı. Ahmed'in en küçük oğlu Ali'ye kalan Maverünnehir, Cengizlilerin en büyük kollarından olan Özbek göçebelerinin istilasına açık hale geldi. 1500 yılında Buhara'ya giren Özbekler kısa sürede Herat'a kadar Tüm Timurlu topraklarını ele geçirdiler.

Sonuç

Görece uzun sayılabilecek Moğol egemenliğinden sonra Timur ve oğullarının hâkimiyetine giren Orta Asya'da siyasî, dinî ve kültürel açıdan önemli bir yol ayrımına gelinmişti. İran-Turan savaşının son merhalesi olarak değerlendirilebileceğimiz Moğol hegemonyasının ardından yaşanan hızlı uluslaşma sürecinde politik boşluğu doldurmayı deneyen Timur, hem Cengiz Han'ın bıraktığı mirasa, hem de şehir hayatı ile tarım ve ticareti, İslam ile bütünlük içinde yaşayan halkların hamiliğine talip olmuştu.

Timur'un tarih sahnesine çıktığı dönem, idarî yönden yıpranmış olmakla birlikte, siyaseten gücünü her daim hissettirebilen Cengizlilik etkisi altındaydı. Bu gizil güç Timur'un doğu politikasını da şekillendirmişti. Bir taraftan Cengizli soyundan kukla hanları kullanırken, diğer yandan doğuda yeniden güçlenmesine izin vermek istemediği Moğolları sindirmek istiyordu. Çağatayların doğudaki son kalıntıları yok edemese de, baskı altında tutmayı başarmıştı. Fakat yaptığı uzun süreli askeri seferlerden hiçbir zaman tatmin olmadı. Oğul-

⁵⁶ Grousset, *a.g.e.*, s. 455

⁵⁷ Duğlat, *a.g.e.*, ss. 276-282.

larından Şahrüh ve torunu Uluğ Bey'in Moğollara karşı uyguladıkları askeri ve politik hamleler ise daha tutarlıydı. Ne var ki sonraki dönemde hanedan içi çekişmelere yoğunlaşan Timurlular, herhangi bir doğu politikası uygulayamadıkları gibi, İran'da güçlenen Türk hanedanlarını ve kuzeyden gelmekte olan Özbek tehlikesini de fark edemediler.

KAYNAKÇA

- ABDURREZZAK-I SEMERKANDÎ, *Matla'ı Sa'deyn ve Mecma'ı Bahreyn*, Nşr. Muhammed Şefi', Lahor, 1949.
- AKA, İsmail, *Timur ve Devleti*, Ankara, TTK Yay., 1991.
- ALAN, H.,-KEMALOĞLU, İ., *Avrasya'nın Sekiz Asrı*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2016.
- ALAN, Hayrunnisa, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2007.
- BARBARO, Josaphat, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çev. Tufan Gündüz, İstanbul, Yeditepe Yay., 2009.
- BARTHOLD, Wilhelm W., *Müslüman Kültürü*, Çev. M. Fatih Karakaya, İstanbul, Ayrıntı Yay., 2013.
- *Uluğ Bey ve Zamanı*, Çev. İsmail Aka, Ankara, TTK, 2015.
- BENT, Van J. (2016). "None of the kings on earth is their equal in aşabiyya". The Mongols in Ibn Khaldūn's Works. *Al-Masāq. Journal of the Medieval Mediterranean* 28(2), 2016, pp. 171-186.
- CLAVIJO, Ruy Gonzales de, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, Ses Yay., 1993.
- GOLDEN, Peter B, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, Çev. Yahya Kemal Taştan, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2014.
- GOUSSET, Rene, *Stepler İmparatorluğu*, Çev. Halil İnalçık, Ankara, TTK, 2015.

- GUMILEV, L. N., *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları* cilt II, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay., 2013.
- HÂFİZ-I EBRÛ, *Zübdetü't-Tevarih-i Baysungurî*, cilt I-II, Nşr. Seyyid Kemâl Hac Seyyid Cevâdî, Tahran 1380 h.
- HASAN-I RURLU, *Ahsenü't-Tevârih*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, TTK., 2006.
- İBNÎ ARABŞAH, *Acaibu'l-Makdûr*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge, Yay., 2012.
- İBNÎ TAGRİBERDÎ, *En Nücûmu'z-Zâhire fî mülûk-i Mısır ve'l-Kahire*, Cilt XII, Beyrut, 1992.
- MANZ, B. F., "Timur ve Hâkimiyetin Sembolü" Çev. Musa Şamil Yüksel, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı XV, s. 257-272, 2000.
- MİRZA HAYDAR DUĞLAT, *Tarih-i Reşidî*, Çev. Osman Karatay, İstanbul, Selenge Yay., 2006.
- NİZAMÜDDİN ŞÂMÎ, *Zafernâme*, Çev. Necati Lugal, 2. Baskı, Ankara, TTK., 1987.
- ROUX, J. P., *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, İstanbul, Kabalcı Yay., 2001.
- SAGAN, SETSEN, *Erdeniin Tovç*, Ed. A. Tsanjid-Ş. Çoimaa, Ulaanbaatar: Mongoliin Tüühen Survalj Biçgiin Tsuvral, 2006.
- SAYILI, Aydın, *Uluğ Bey ve Semerkand'daki İlim Faaliyeti Hakkında Gıyaseddin-i Kaşî'nin Mektubu*, Ankara, TTK., 1985.
- ŞERAFÜDDİN ALİ YEZDÎ-, *Zafernâme*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay., 2019.
- TACÛ'S-SELMÂNÎ, *Târihnâme*. Çev. İsmail Aka, Ankara, TTK., 1999.
- TOGAN, Z. Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, Enderun Yay., 1981.
- YÜKSEL, Musa. Ş., *Timurlular da Din-Devlet İlişkisi*, Ankara, TTK., 2009

BABURID (MUGHAL) CONTROL OF THE KHYBER PASS IN THE SIXTEENTH CENTURY

Burhan İzgin*

Abstract: The Khyber Pass played a key role throughout history for the transit of Turkestan and India. This pass mostly remained under the control of the rulers of Kabulistan and the local tribes in the historical course; and attempts made from the Indian side to gain control met with great difficulties. The pass had spent the whole sixteenth century under Baburid (Mughal) rule, albeit it appears that it had become an area of conflict between the central government and the autonomous administration on the other side of it. Despite them having great armies, rich treasures and achieving spectacular success in India, the Baburid emperors had to constantly struggle with other members of the dynasty and their supporters located in Kabul. In these power struggles, Khyber became the main natural barrier separating the two factions. The struggle for dominance over the pass from Babur Shah to the reign of Akbar Shah is also a harbinger of developments such as the Anglo-Afghan Wars that took place in the following centuries. In this study, the struggles for domination on the route in question, the measures taken by the rulers of India against the attacks that could come through it, and the commercial role of the road in the said period are discussed and an assessment is presented in this context.

Keywords: Khyber, Afghan, Akbar Shah, Baburid (Mughal), Route

ON ALTINCI YÜZYILDA HAYBER GEÇİDİ'NDE BABÜRLÜ KONTROLÜ

Öz: Hayber Geçidi tarih boyunca Türkistan ve Hindistan ulaşımı için kilit bir rol oynamıştır. Bu geçit tarihi süreçte çoğunlukla Kabulistan hükümdarları ve yerel kabileler tarafından kontrol edilmiş; kontrolü ele geçirmek için Hindistan yönünden yapılan girişimler büyük güçlükler arz etmiştir. Geçit, bütün on altıncı yüzyılı Babürlü hakimiyetinde geçirmiş olmasına rağmen görülmektedir ki merkezi yönetim ile öteki taraftaki otonom yönetim arasında bir çatışma alanı hâline gelmiştir. Hindistan'da büyük ordulara ve zengin hazinelere sahip olmalarına ve göz alıcı başarılar elde etmelerine rağmen Babürlü padişahları Kabil'de konumlanan diğer hanedan mensupları

---

* T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Doktora Öğrencisi.

ve onların destekçileri ile devamlı mücadele etmek durumunda kaldılar. Söz konusu iktidar kavgalarında Hayber iki fraksiyonu birbirinden ayıran esas doğal engel oldu. Babur Şah'tan Ekber Şah dönemine kadar geçit üzerinde süren hakimiyet mücadelesi sonraki yüzyıllarda gerçekleşen İngiliz-Afgan Savaşları gibi gelişmelerin de habercisi durumundadır. Bu çalışmada söz konusu güzergâh üzerinde gerçekleşen hakimiyet mücadelelerine, Hindistan hükümdarlarının bu vasıtayla gelebilecek saldırılara karşı aldıkları tedbirlere ve yolun söz konusu dönemde oynadığı ticari role değinilmekte ve bu bağlamda bir değerlendirme sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hayber, Afgan, Ekber Şah, Babürlü, Yol

INTRODUCTION

India is a vast landscape with mountain ranges along the northwest, north, and northeast, and surrounded by seas from other directions. Mountains, valleys and forests in various parts of the country have allowed many different languages, beliefs and ethnicities to survive until today. However, in contrast to what this picture may inspire, it would not be true to say that India has historically been isolated from the rest of the world. In the light of many sources from the antiquity and up to the 17th century, it is known that the South Indian coasts were at the center of a expansive commercial network stretching from China to Arabia, from Egypt to Zanzibar.

North Indian lands also participated in this trade through the ports of Gujarat, Bengal and Sind. In addition to this, North India was an important provider of the Silk Road, another very busy commercial channel between Eurasia and Africa. In this land trade, India's main routes passed through the territory of present-day Afghanistan. So much so that, in the 15th century, Clavijo referred to the Kabul region, as "Little India"; Bâbur Shah, on the other hand, described the same region as India's main market a century after Clavijo.¹

---

¹ Ruy González de Clavijo, *Embassy to Tamerlane (1403-1406)*, trans. Guy le Strange, Routledge, London, 1928, p. 204; Gazi Zahîreddin Muhammed Bâbur Şah, *Baburnâme (Vekayi)*, trans. Reşit Rahmeti Arat, ed. Çetin Şan, İstanbul, Kabcacı Yayınevi, 2006, p. 286.

Undoubtedly, the most important factor in the formation of this definition was the limited availability of highways between the countries of the region. The routes passing through the Hindu Kush Range, which separates Turkestan and Afghanistan, led from Kabul to Belh with very few passages; meanwhile the route passing through the Kabul, Ghazni and Kandahar line stretched around the Gur region and reached Herat, doing so, connecting India to the Silk Road. However, there was a similar distinction between the Kabul region and India. The Sulaiman Mountains, starting from the Bedahshan region and extending into Balochistan, limited the transportation and communication between the east and west, as they gave few passages. In the north of this range, the road, which passes through the Khyber Mountains rising between Jalalabad and Peshawar, and has a length of approximately 48 km, has been the most important crossing point between the Indian Subcontinent and the west-northwest countries throughout history. The Pass known as the Khyber Pass since at least the sixteenth century², due to this mountain range it passes through, was a conjunction where two world met. For this reason, it was as critical as the Turkish Straits in the course of history. Khyber remained under the control of the Baburid (Mughal) State for about two centuries. However, it is seen that the Khyber Pass was a field of competition that changed hands between the central government, that is, the Baburid Emperor and his appointees, and the administration in Kabul. Due to this emergent strategic role, some glimpses of its other particularities can be found in the Baburid sources. Based on this observation, it can be attempted to define Khyber's military, political and economic aspects and importance in the 16th century, the period in which a new North Indian empire was in the process of formation.

When Babur Shah (p. 1504-1530) captured the city of Kabul and established his own state in 1504, he launched an expedition to explore his surroundings and subjugate the tribes in the region to himself³. As he tells in his memoirs, Babur discovered the Khyber Pass during this operation and went as far as the Indus⁴. While talking about the fighting around Khyber during another punitive campaign in 1519, it is revealed that he used the Khyber road in this first comprehensive Indian campaign⁵. The fact that the emperor set up a tent

---

² Ferhat Çiftçi, "Hayber Geçidi'nin Tarihi Coğrafyası Üzerine Bazı Notlar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, vol. CXXVI, p. 137; *Baburnâme*, p. 289.

³ *Baburnâme*, p. 308-10.

⁴ *Ibid.*, p. 420.

⁵ *Ibid.*, p. 310, 455-57.

while he was staying in Ali-Masjit during the 1525 campaign shows that there was no fortification in the passage at this date⁶.

After his conquest of India, Babur Shah described the postal route he established between Delhi and Kabul to strengthen his contact with Kabulistan:

“On Thursday the 4th of the latter Rabi’, it was settled that Chiqmaq Beg with Shâhî tamghâchî’s clerkship, should measure the road between Âgra and Kâbul. At every 9th kuroh (cir 18m.), a tower was to be erected 12 qârîs high and having a châr-dara on the top ; at every 18th kuroh (cir. 36m.), 6 post-horses were to be kept fastened ; and arrangement was to be made for the payment of the post-masters and grooms, and for horse-corn. The Order was ‘If the place where the horses are fastened up, be near a crown-domain, let those there provide for the matters mentioned ; if not, let the cost be charged on the beg whose pargana the post-house may be.’”

It is quite possible that the postal network that Bâbur Shah established passed through this way, due to the fact that he used Khyber in most of his campaigns. Considering the statements of Francisco Pelsaert about a century later, a tower should have been established in the passage between 4 or 9 kos⁸. It has also been noted that traces of some of these towers were seen in the region until recent times⁹. In addition to these, when Bâbur Shah appointed his sons to various places, he specifically states that Kabul and its surroundings were kept under his own divan, with the purpose of retaining the control of the

⁶ *Ibid.*, p. 455.

⁷ *Ibid.*, p. 580; Zahiru’d-din Muhammad Bâbur Pâdshâh Ghâzî, *The Bâbur-nâma in English (Memoirs of Bâbur)*, trans. A. S. Beveridge, London, 1922, vol. II, p. 629-30.

⁸ “The King’s letters or farmans to the chief lords or princes are transmitted with incredible speed, because royal runners are posted in the villages 4 or 5 kos apart, taking their turns of duty throughout the day and the night, and they take over a letter immediately on its arrival, run with it to the next village in a breath, and hand it over to another messenger. So the letter goes steadily on, and will travel 80 kos between night and day”, F. Pelsaert, *Jahangir’s India: The Remonstrantie of Francisco Pelsaert*, trans. W. H. Moreland - P. Geyl, Cambridge, 1925, p. 58. This distance, which is known as "kos", "kuruh" or "korûr", is thought to be 17.7 km during the reign of Akbar Shah. For a comprehensive study see: Irfan Habib, “Postal Communications in Mughal India”, *Proceedings of the Indian History Congress*, vol. XLVI, p. 236-52; Habib, *Atlas of the Mughal Empire*, New Delhi, 1984.

⁹ Bearden, Milton. "Afghanistan, Graveyard of Empires." *Foreign Affairs* 80, no. 6 2001, p. 1-2.

Kabul-Delhi line, which is also an act that can be seen as the indicator of his awareness of the importance of this route¹⁰. Based on these, it is possible to think that Khyber remained under the central control as long as Babur Shah was alive.

Upon the death of Babur Shah, it is seen that the control of the route passed to his son, Kamran Mirza, who inherited or usurped the throne of Kabul. Despite the fact that his elder brother Humayun Shah (p. 1530-1556) became the emperor in India, this mirza managed to add the lands of Punjab and Kabul-Kandahar to his share and was in constant struggle with his elder brother¹¹. When Humayun Shah retreated to Punjab after losing his capitals due to the defeats he received from Shîr Shah Sûrî (p. 1540-1545) between 1538-40, he wanted to return to Kabul, but Kamran Mirza did not allow it¹². Shîr Shah, following the withdrawing Baburid forces, did not find anyone standing in his way and thus easily captured the Punjab region. He then built the Rohtas (Rhotas) Fortress in order to prevent the possible attacks of the Baburids who had mainly retreated to Kabul and Kashmir. With this fortress he was cutting the route used by Babur Shah in his last India campaign which coincided with the ancient Scythian road¹³. This castle with a large courtyard, which seems to have been built to house many portable structures, appears to be a provincial garrison rather than a defensive point¹⁴. This rises the idea that Rohtas was intended to be used not only for the protection of Punjab and the Delhi road, but also for the invasion and administration of the neighboring provinces.

When Humayun Shah finally reclaimed the throne of Delhi, 15 years after his expulsion from India, control of the region shifted from the Suri Dynasty, once again into Baburid hands, and this did not change until the invasion of Punjab by the Afsharids in the eighteenth century.

---

¹⁰ *Baburnâme*, p. 578. However, when the planned Turkistan expedition was unsuccessful, this place remained in Kamran Mirza.

¹¹ John F. Richards, *The New Cambridge History of India I.5: The Mughal Empire*, ed. Gordon Johnson - C. A. Bayly - John F. Richards, Cambridge University Press, 1995, p. 9-11.

¹² Gülbeden Begüm, *Hümâyunnâme*, trans. Abdürrab Yelgar, TTK Yayınları, Ankara, 1987, p. 168-69. Mirza Muhammad Haidar Duğlat, *A History of the Moghuls of Central Asia: The Tarikh-i Rashidi of Mirza Muhammad Haidar Dughlât*, trans. E. Denison Ross, Curzon Press, 3. bsk. London & Dublin & New York, 1972, p. 478.

¹³ ‘Abbas Khan, “Târih-i Sher Shâhî”, *The History of India as Told by Its Own Historians: The Muhammadan Period*, trans. Sir. H. M. Elliot, London, 1872, vol. IV, p. 390; Burhan İzgin, *Babürler Devleti’nde Askerî Teşkilat (1526-1605)*, Istanbul University Institute of Social Sciences Master's Thesis (retrieved 2021, <https://tez.vok.gov.tr>), p. 98.

¹⁴ İzgin, *loc. cit.*

After Humayun Shah's death, the Baburid domains were divided between his two sons by powerful emirs. Among them, Jalaluddin Muhammad Akbar (p. 1556-1605) took the lands of India and the position of emperor thanks to his atalik, or guardian-regent, Bayram Khan, while Muhammad Hakim Mirza was enthroned in Kabul, just like his uncle. According to Ebu'l-Fazl, the domains of Hakim Mirza's guardian-regent Mun'im Khan covered the regions of Kabul, Ghazni and the lands from "the Hindu Kush to Nilab (Indus)"¹⁵. It is understood from this record that the control of Khyber remained on the side of Kabul in this succession as well.

Hakim Mirza was used by Akbar Shah's opponents against him as a pretext and legitimizer of rebellion. Those who rebelled against the emperor mostly tried to have the khutbah delivered on behalf of his brother or claimed that they were acting on the mirzas behalf. As a matter of fact the mirza too, who did not give up the imperial throne, organized raids on the Lahore (Penjab) Province. Among these the great assault in 1581 extended to as deep as Lahore, the center of the province, testing the defences built by Shîr Shâh and most likely overcoming it for upon this attack Akbar Shah himself came to the region and advanced as far as the mouth of Khyber. There appears to have been no clashes because Hakim Mirza retreated due to the emperors arrival. Akbar Shah, apparently with the goal of preventing these plunders and finding Shîr Shah's defences to be too deep in the imperial domains, had the Attok (Attock / Atak) Fortress built, 82 km from Peshawar, at the Indian exit of Khyber, thus following and taking further the footsteps of Shir Shah¹⁶. Regarding this, Ebu'l-Fazl uses the following expressions:

"There was a noble barrier placed between Hindustan and Kabulistan, and it was made the material for enforcing the obedience of the turbulent of that border. The helpless obtained a means of subsistence, the seekers of traffic obtained confidence, and world-traversers had security."

Located 142 km northwest of Rohtas Fortress, this new fortress shows that Akbar Shah expanded the area he controlled to the mouth of Khyber, which had traditionally been the Indus line so far. When Hakim Mirza died in 1585, Akbar Shah sent two armies to the frontiers of Bangal and Gujarat, and immediately set out from Agra for Lahore to prevent the region from falling to the

¹⁵ Abû'l-Fazl 'Allâmî, *The Akbarnama*, trans. H. Beveridge, The Asiatic Society, Calcutta, 1907, vol. II, p. 25

¹⁶ Khwâjah Nizâmuddîn Ahmad, *The Tabaqât-i-Akbarî*, ed. Chandan Roychaudhuri, The Asiatic Society, Calcutta, 1996 (1st printed 1936), vol. II, p. 548.

hands of Uzbeks or Safavids. After stationing himself in Attok, the emperor sent two armies to the directions of Kashmir and Kabul. The Kabul region had been going through hard times due to the disobedience of some Afghan tribes, especially the Roshaniya Afghans, who had revolted in line with the millennial (mahdaviyya) movements, and the pressures of Uzbeks towards Bedahshan. Seeing the weakness in the regional administration caused by the local dependant-emirs and court of the mirza, Akbar sent some of his most experienced generals under the command of Zaim Khan Kōke to the region¹⁷. However, when these commanders could not agree on joint action, the forces under the command of Raja Bir Bal, who had a very successful career under the emperor, were attacked and destroyed together with him¹⁸. The main operation forces returned to Attok, defeated by similar attacks. Sources did not hide the extent of the failure in the face of this situation and recorded that the emperor, after appeasing the defeated emirs, sent a new army under the command of his vizier, Todar Mal, and finally the region was taken under control with the efforts of this experienced statesman¹⁹. Despite this, the safety of the Khyber Pass was still not ensured. This situation lasted until the Baburid forces under the command of Kunar Man Singh defeated the Roshaniya Afghans at Khyber. With this victory, control of the pass finally fell into the hands of Akbar Shah. Kunar Man Singh remained stationed at the pass in the duration of the campaign. Taking the control of the main route between Kabul and Punjab in this way, Akbar Shah made some arrangements there and ensured the improvement of its infrastructure²⁰.

With Kabul bound to the central authority for certain and local tribes subdued, the need for a barrier between India and Kabul disappeared and the commercial potential of The Khyber Pass came to the fore. The recurring narratives in historical sources about the Kabul region exporting quality fruits to India while importing cotton products point to the important and continuing role played by the region in trade with Turkestan²¹. In recent studies, attention has also been drawn that the role of the northern routes, which includes Khyber, were of great importance in bringing good breed healthy horses,

¹⁷ *Tabaqat*, vol. II, p. 609.

¹⁸ *Ibid.*, p. 608-9.

¹⁹ *Loc. cit.*

²⁰ "Khaibar, this was formerly somewhat difficult, but by the command of His Majesty it has been made easily practicable for wheeled conveyance, and at the present time travellers from Turan and India take this route.", *The Ā'in-i Akbarī*, trans. Heinrich Blochmann, ed. D. C. Phillott, 3 vol., 2nd print., Atlantic Publishers and Distributors, New Delhi, 1979, vol. II, p. 406.

²¹ *Baburnāme*, p. 286; *Remonstrantie*, p. 30-31.

which Indian rulers were dependent on²². As understood from these researches, throughout history, India had had to import horses from neighboring countries, mainly from the west, in order to bring its horse stock to the quality it needed. According to Abu'l-Fazl, horses were constantly being brought from Iraq-ı Arab (Iraq) and Ajam (South Azerbaijan), Rûm (Ottoman provinces), Turkestan, Bedahshan, Shirvan, Kyrgyz (likely the steppe south of the Balkash, Almaty), Tibet, Kashmir and other countries²³. In this context, the Kabul-Lahore line appears to have been of great importance for the renewal of the Baburid stables. Especially Kabul, as one of the main routes for the refreshment of Turki horses for unlike Persian and Arabian breeds which were rarer and more expensive to acquire, the Turki breed was the high quality breed of horses in general use. Based on these dynamics existing throughout the sixteenth century, it is not surprising to see that horses are counted as the main commercial commodity of this province in the notes of Manucci in the late seventeenth century²⁴.

For the Baburids, who made the largest military expenditures for the cavalry class, the supply of horses and the quality of these horses were one of the most important issues of the state throughout the sixteenth and seventeenth centuries²⁵. Based on the calculations of S. Moosvi and the sources, J. Gommans argues that the total trade volume of horse imports on the Kabul-India route amounted to 3,000,000 rupees²⁶. In this respect, Attock's tax revenues, again based on S. Moosvi's calculations, being at a level that can compete with important administrative and economic centers such as Delhi and Surat, may have been related to the horse trade in question²⁷. Finally, considering its advantages in horse breeding and trade, it is better understood why Punjab and especially Lahore came to the fore as a socio-political and economic center before Multan and Delhi provinces did for early Turko-Islamic states in the region using equestrian warfare methods.

---

²² See: Jos Gommans, *Mughal Warfare: Indian Frontiers and High Roads to Empire, 1500-1700*, London and New York, Routledge, 2002; Gommans, "The Horse Trade in Eighteenth-Century South Asia", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. XXXVII, 1994, p. 228-50; Kumari, Deepti. "Horse Trade: An Important Aspect of the Mughal Period" *Proceedings of the Indian History Congress*, vol. LXXVIII, 2017, p. 351-60.

²³ *Âîn-i Akbarî*, vol. II, p. 406.

²⁴ Niccolao Manucci, *Storia do Mogor: or Mogul India, 1653-1708*, trans. William Irvine, John Murray, London, 1907, vol. II, p. 426; *Baburnâme*, p. 286.

²⁵ İzgin, *ibid.*, p. 75-83.

²⁶ Gommans, *Warfare*, p. 116. Karş.: p. Moosvi calculated the State's annual income as 3.960.327.106 dām, proximately 99 million rupi; Shireen Moosvi, *The Economy of the Mughal Empire vol. 1595 a Statistical Study*, Oxford University Press, Delhi, 1987, p. 195.

²⁷ Moosvi, *ibid.*, p. 310.

CONCLUSION

The Khyber Pass has been one of the most important transit points used between Turkestan, Iran and India. Located between the cities of Jalalabad and Peshawar, this passage remained under the control of the Baburid State during the sixteenth century, but became a barrier between the central government and the Baburid mirzas ruling in Kabul. Due to the watery wall set by the Indus on the eastern side, this pass was mostly under the control of Kabul. However during the times of decline of authority, it was closed to passage by the Afghan tribes. In order to prevent the attacks that could come from the Khyber Pass, which served as a protective barrier to the rival rulers in Kabul, the India-based Shīr Shah Sūrī saw the Rohtas Fortress built. Following his example and improving it, Akbar Shah raised Attok. The main reason for building the Attok seems to be firstly the location of Rohtas being too deep into the Lahore-Delhi route, and second, Akbar's intent of annexing Kabulistan back into Hindustan. Taking its location between the mouth of Khyber and the Indus into account, this new fortress reflected the emperor's desire to control the pass directly, not defend from it. As seen later in his western campaigns, it was the first step of his consolidation of this entire region's provinces such as Sind, Kashmir and Kabulistan under Baburid rule. When compared to Shīr Shah's defensive policy, it becomes clear that to the Suri Emperor Indus was the natural western border of his empire while Akbar Shah kept the idea of the integrity of Babur's domains in regard. These two forts not only cut off the historical northern migration route, but also cemented the control of the Indian ruler in the Punjab-Lahore province. Though the control of the Pass fell to disobedient tribes and was closed for a time, Akbar Shah led a grand campaign to the western provinces and saw the Pass restored to the Baburid hands, at the cost of heavy manpower losses. He later had the road improved, easing the trade of horse, fruit, dyes and textile between India, Turkestan and Iran. Horse trade, which was carried out through various routes but especially via Khyber, was of vital importance for the Baburid State, which used equestrian war methods effectively and had to operate a very large logistics organization. From all these assessments it can be conducted that the Khyber Pass played 3 key roles for the region in the 16th century, military, political and economic. The military role it played began with Babur's first raids into India and ended with the annexation of Kabulistan by Akbar. Its political role was that it was the physical barrier along with Indus between two claimant factions for the Empire of Hindustan. The struggle between Kamran and Humayun, and Hakim and Akbar, was mainly caused by the secure location of the Kamran and Hakim in Kabul thanks to the Pass. This role later

shifted towards external politics, that is the defence and conquest of Kandahar and Balkh, the doorways of Iran and Turkestan respectively. Finally, the economic role of the Pass kept increasing from Babur to Akbar and reaching to its full potential with the construction of Attok, the end of political rivalries and military operations, and the improvement of its infrastructure. This momentum seems to have lasted at least as long as the reign of Emperor ‘Ālāmgīr when the sources such as Pelsaert, Bernier and Manucci are taken into account.

BIBLIOGRAPHY

- KHAN, Abbas, “Tārīkh-i Sher Shāhī”, *The History of India as Told by Its Own Historians: The Muhammadan Period*, trans. Sir. H. M. Elliot, London, 1872, vol. IV, p. 390.
- AHMAD, Khwājah Nizāmuddīn, *The Tabaqāt-i-Akbarī*, ed. Chandan Roychaudhuri, The Asiatic Society, Calcutta, 1996 (1st printed in 1936), vol. II.
- ALLĀMĪ, Abū’l-Fazl, *The Ā’in-i Akbarī*, trans. Heinrich Blochmann, ed. D. C. Phillott, 3 vol., 2nd print, Atlantic Publishers and Distributors, New Delhi, 1979.
- ALLĀMĪ, Abū’l-Fazl, *The Akbarnama*, trans. H. Beveridge, The Asiatic Society, Calcutta, 1907.
- ASHER, Catherine B, *The New Cambridge History of India, Architecture of Mughal India, vol. I.4*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.
- BĀBUR ŞAH, Gazi Zahîreddin Muhammed, *Baburnâme (Vekayi)*, trans. Reşit Rahmeti Arat, ed. Çetin Şan, İstanbul, Kbalcı Yayınevi, 2006.
- BĀBUR PÂDŞĀH GHĀZĪ, Zahiru’d-dīn Muhammad, *The Bâbur-nâma in English (Memoirs of Bâbur)*, trans. A. S. Beveridge, London, 1922, vol. II.

- CLAVIJO, Ruy González, *Embassy to Tamerlane (1403-1406)*, trans. Guy le Strange, Routledge, London, 1928.
- ÇİFTÇİ, Ferhat, "Hayber Geçidi'nin Tarihi Coğrafyası Üzerine Bazı Notlar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, vol. CCXLVIII, p. 133-150.
- DUGHLÂT, Mirza Muhammad Haidar, *A History of the Moghuls of Central Asia, The Tarikh-i Rashidi of Mirza Muhammad Haidar Dughlât*, trans. E. Denison Ross, Curzon Press, 3rd print. London & Dublin & New York, 1972.
- DUĞLAT, Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidi*, trans. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul, 2005.
- GOMMANS, Jos, *Mughal Warfare: Indian Frontiers and High Roads to Empire, 1500-1700*, Routledge, London and New York, 2002.
- GOMMANS, Jos, "The Horse Trade in Eighteenth-Century South Asia", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. XXXVII, 1994, p. 228-50.
- GÜLBEDEN, Begüm, *Hümayunnâme*, trans. Abdürrab Yelgar, TTK Yayınları, Ankara, 1987.
- HABIB, Irfan, "Postal Communications in Mughal India", *Proceedings of the Indian History Congress*, vol. XLVI, p. 236-52.
- İZGİN, Burhan, *Babürler Devleti'nde Askerî Teşkilat (1526-1605)*, Istanbul University Institute of Social Sciences Master's Thesis (retrieved 2021, <https://tez.yok.gov.tr>).
- KUMARI, Deepti, "Horse Trade: An Important Aspect of the Mughal Period" *Proceedings of the Indian History Congress*, vol. LXXVIII, 2017, p. 351-60.
- MANUCCI, Niccolao, *Storia do Mogor: or Mogul India, 1653-1708*, trans. William Irvine, John Murray, London, 1907, vol. II.

MOOSVI, Shireen, *The Economy of the Mughal Empire c. 1595 a Statistical Study*, Oxford University Press, Delhi, 1987.

PELSAERT, Francisco, *Jahangir's India: The Remonstrantie of Francisco Pelsaert*, trans. W. H. Moreland - P. Geyl, Cambridge, 1925.

RICHARDS, John F, *The New Cambridge History of India I.5: The Mughal Empire*, ed. Gordon Johnson - C. A. Bayly - John F. Richards, Cambridge University Press, 1995.

MEDICAL PROFESSION AND CLASSIFICATION IN UZBEK FOLK MEDICINE

Jumanazarov Khurshid Sirojiddinovich

Abstract: This article focuses on the medical professions and classifications in Uzbek folk medicine and divides the views on medical traditions into two main groups: mystical and empirical, and provides a general view on their specific features. In the medical traditions of the Uzbek people, the views on the activities of the representatives of mystical and empirical medicine according to medical traditions and ancient folk views are evaluated on the basis of the analysis of ethnological literature. This article also provides ethnological information on the activities of doctors in modern society and the history and the stages of development of their roles in today's society.

Keywords: Medical traditions, Medical professions, Medical classifications, Surgeons

ÖZBEK HALK HEKİMLİĞİNDE HEKİM MESLEĞİ VE SINIFLANDIRILMASI

Öz: Halk hekimliği gelenekleri, uzun süreli ampirik bilgi birikimi, dinî görüşler ve insanlığın ekonomik geleneklerinin kazanımları sonucunda oluşmuştur. İlk zamanlarda tıptaki başarıların tüm insanlar tarafından kullanıldığı, ancak zamanla sadece belirli kişilerin bu bilgiyi edindiği ve tıbbın özel bir meslek haline geldiği tarihten bilinmektedir. Bu makale, Özbek halk hekimliğindeki tıp meslekleri ve sınıflandırmalarına odaklanmakta ve tıp gelenekleri hakkındaki görüşleri tasavvufî ve ampirik olmak üzere iki ana gruba ayırmakta ve kendilerine has özellikleri hakkında genel bir görüş sunmaktadır. Özbek halkının tıp geleneklerinde, tasavvufî ve ampirik tıp temsilcilerinin tıp geleneklerine ve eski halk görüşlerine göre faaliyetlerine ilişkin görüşleri, etnolojik literatürün analizi temelinde değerlendirilmektedir. Bu makale aynı zamanda modern toplumdaki doktorların faaliyetleri ve günümüz toplumdaki rollerinin tarihi ve gelişim aşamaları hakkında etnolojik bilgiler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tıbbî gelenekler, Tıp meslekleri, Tıbbî sınıflandırmalar, Cerrahlar

---

¹ Doctoral Student Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan (Tashkent, Uzbekistan), xurshid_87@mail.ru

INTRODUCTION

Traditions of folk medicine had been formed as a result of long-term accumulation of empirical knowledge, religious views, achievements of economic traditions of mankind. It is known from history that in the early days the achievements of medicine were used by the all people, but over time, only certain individuals acquired this knowledge and medicine became a special profession. As a result of the emergence of the medical profession, the secrets, achievements and experiences of the profession had become a dynastic tradition passed down from ancestors to generations. Depending on the diversity of medical knowledge and to the characteristics of the disease species, healers are also categorized by field. When categorizing healers, their type of activity are primary. In almost all nations, the types of healers are similar in type of activity. In general, practitioners of folk medicine can be divided into two major groups: “Traditional healers” and “the healers who treat through psychic influence” (shamans¹) or “spiritual healers” (shamans, bakhshi), “the healers who cures bodily ailments”, fortune tellers², in other words, “the healers with medicinal herbs” (based on empirical knowledge), “the healers who heals on the basis of divine, supernatural powers”³. This means that healers can be divided into healers who treat through psychic influence and healers who treat the body, so these two areas can be divided into several subgroups.

Historical sources provide information on the peculiarities of the field of medicine in Uzbek folk medicine. The oldest source on this subject is the sacred book of Zoroastrianism, the Avesta, in which doctors were divided into types: healers who treat with the word (pray), healers who treat with medicinal herbs and also correct with the help of a surgery⁴. In the various literature on medicine, it can be observed that mystical and empirical healers⁵ were divided

---

¹Bromley Yulian and other, “*Narodnaya meditsina kak predmet etnograficheskix issledovaniy*” [Folk medicine as a subject of ethnographic research], *Sovetskaya etnografiya*, № 5, 1976, p. 6.

²Grzywacz Zuzanna, *Traditional Kazakh medicine in change*, Poznan, publisher Henryk Janowski, 2010. p. 17.

³Jean-Francois Sobiecki, “The Intersection of Culture and Science in South African Traditional Medicine”, *Indo-Pacific Journal of Phenomenology*, Vol.14/1, 2014, p. 2.

⁴Homidiy Hamid, Duschonov Bakhodir, “*Avesto*” va tibbiyot [“Avesto” and medicine], Tashkent, publisher Ibn Sino, 2001. p. 22.

⁵Seyfulmulyukov I, “*K voprosu o tabibizme v Uzbekistane*” [On the issue tabibism in Uzbekistan], *Meditsinskaya misl Uzbekistana*, № 9-10, 1928, p. 64-65.

into mixed (both mystical and empirical)⁶, religious (through prayers), corrective healers⁷ based on magic, based on experience or knowledge.

In most Oriental peoples, healers were divided into two main groups based on their methods and means of treatment: representatives of mystical medicine and representatives of empirical medicine.

If we look at the doctors mentioned in the Avesto, it was possible to include healers who heal through prayer in the first group and healers with surgery in the second group

Mystical therapists treat patients by persuading them to heal through words, mainly as a result of influencing the patient's psyche. Each of the mystical healers also has its own methods and professional attributes. They are called by the people depending on the methods of treatment: baxshi, fortune teller, azaimkhan, sadoqchi, mullah, duoxon, parixon and so on⁸. Representatives of mystical healers, in turn, are divided into several subgroups:

- Healers of reciting prayers, giving amulets - within the framework of Islam, they are engaged in resting the patient with holy verses and prayers or writing a prayer on a piece of paper. Examples of this group are qori, mullah, azaimhon, qasidahon, duoxon.

- extraseans, healers through bioenergy⁹ - today it is called bioenergy and treats by directing internal bio power to the patient through his hands. They direct their bioenergy to the diseased member of the patient.

- reporting illness through spirits and healers - baxshi heal patients as a result of communication with the spirits of fortune-tellers' ancestors, or warn them of the causes of various accidents and illnesses.

Empirical medicine has accumulated drugs, treatment methods, and recommendations over the years through research and challenging experiments. This type of healer treats patients only by preparing medicines on the basis of natural remedies (herbs, animal organs, minerals). Empirical medicine practitioners, after a period of apprenticeship for a certain period of time, obtained the right to act independently by passing an examination under

---

⁶ Kushelevskiy Valerian, *Materiali meditsinskoy geografii i sanitarnogo opisaniya Ferganskoy oblasti* [Materials of medical geography and sanitary description of the Fergana region], Tom I, Noviy Margelan, publisher Lit. tipograf, 1891. p. 236.

⁷ Hohmann Sophie, "Ouzbekistan. Instrumentalisation politique de la medecine traditionnelle" [Uzbekistan. Political instrumentalization of traditional medicine], *Le Courrier des pays de l'Est*, Vol 3, 2008, p. 24.

⁸ Basilov Vladimir, *Shamanstvo u narodov Sredney Azii i Kazaxstana* [Shamanism among the peoples of Central Asia and Kazakhstan], Moskva, publisher Science, 1992. p. 48-52.

⁹ Grzywacz Zuzanna. *Traditional Kazakh medicine in change*, Poznan, publisher Henryk Jan-kowski, 2010. p. 16.

the supervision of teachers. Empirical medicine differs from mystical medicine in that while mystical medicine deifies various things and events and seeks healing from them, empirical medicine has proved the healing properties of those things and events by experience. In some nations, representatives of empirical medicine are divided into types depending on the service they provide to certain categories and by specialization. For example, in Iran, healers are divided into: civilian healers, sailor healers, healers serving in the land forces, and so on¹⁰. We try to study the following empirical healers in groups according to their general treatment and specialization. Based on available ethnographic data and historical sources, empirical physicians can be divided into seven specialties.

- Siniqchilar

The most common physicians in folk medicine are these siniqchi, and in some cases they are also referred to as “shikastabandlar¹¹”. Siniqchi mainly treat people with bone fractures, cracking, displacement, and meat injuries. In ancient times, siniqchi gained experience by studying the bones of animals¹². They diagnose the patient by monitoring the general condition of the patient and holding the injured area. It should also be noted at this point that the oral question-and-answer method of siniqchi, like other physicians, was not a primary diagnostic tool¹³. The siniqchi will have full knowledge of the human bone structure (anatomy). The siniqchi method of treatment is to tie the patient’s injured area with gauze using an egg yolk, gilmoya, and a board or stick, depending on whether the bone is broken or protruding. In some cases, other materials were used instead of boards. For example, Khorezm healers made plaster from reed twigs for a broken place¹⁴. The method of using reeds is also available to Tajik¹⁵ siniqchi healers, who used mainly fresh reed twigs to treat the fracture site. The moshtabib, on the other hand, made effective use of the method of placing a broken arm or leg on the board and putting the gilmoya. If the meat was bruised as a result of various external influences, the

¹⁰ Jurayev Azimjon, *Xalq tabobati* [Folk medicine], Tashkent, publisher Orient, 2008. p. 13.

¹¹ Urolov Adkham, *O`tmishda davolash muassasalari* [Medical organization`s in the past], Tashkent, publisher Science, 1990. p. 10.

¹² Abilqasimov E, *Qazaqtin xalq medisinası* [Folk medicine of Kazakhs], Almati, publisher Atamuro, 1993. p. 13.

¹³ Suprpto A., et al, *Study on traditional bone healing(research report)*, Surabaya, 1996. p. 47.

¹⁴ G`oyibov Masharif, and other. *Xıva tabobati* [Khiva medicine], Tashkent, publisher Ibn Sino, 1995. p. 30.

¹⁵ Monakov Nikolay, “*Vozmojnost ispolzovaniya sposobov immobilizatsii, primenyayemix narodnoy meditsinoy v Tadjikistane*” [The possibility of using immobilization methods used by traditional medicine in Tajikistan], *Izvestiya Akademiyi Nauk Tadjikskoy SSR. Otdeleniye yestestven*, 1954. p. 70.

doctors used a massage procedure. Almost all *siniqchi* doctors have acquire skills this procedure well. There are also separate massage healers, who are called “*Siloqchi*” and massage the injured limb of the patient¹⁶.

It has long been a tradition among Uzbeks to hold *kupkari* (*uloq*) or *kurash* competitions at all weddings. Special *siniqchi* were also invited to the round ahead of the tournament, who were ready to help in case of an emergency. As with all areas of medicine, *siniqchi* have been able to teach their secrets to family members, resulting in a healer-specific dynastic family. For example, in the village of “*Khonqiz*”, Fergana district, Fergana region, *siniqchi* are well-known around the country, and along with the men of the family, women are also engaged in this profession¹⁷, and also in this regard, it is necessary to mention the Tashkent dynasty “*Moshtabillar*”, which is famous throughout Uzbekistan.

- Healers treating midwives and women (gynecological);

Midwives not only control the process of childbirth, but are healers who treat all diseases that occur in women¹⁸. This profession dates back to ancient times in the history of folk medicine. Primitive people, in addition to knowing the medicinal properties of various medicinal herbs, were well versed in helping a woman who was giving birth to a child¹⁹. This means that women in the medical profession have long been practiced on an equal footing with men.

It is known from history that until the first quarter of the XX century, special midwives worked in all neighborhoods and villages. Although they did not graduate from the educational institution in their profession, they studied oriental medicine in depth and became famous doctors and midwives as a result of many years of experience²⁰. The midwife was well aware of a mother expecting a child, the attitude of the future parents towards the child (those who have been expecting a child for a long time, those who are having children for the first time) also he was well aware of the position of that family in society and acted accordingly. As a result of these factors, trust in midwives

---

¹⁶ Kadirov Asadulla, *Ob uzbekskoy narodnoy meditsine* [About Uzbek folk medicine], Sbornik nauchnix trudov Ministerstvo zdravooxraneniya Uz SSR, Tashkentskiy Gosudarstvenniy meditsinskiy institut, Tom XX, Tashkent, 1961. p. 16.

¹⁷ Ashirov Adkham and other. *Mindon va mindonliklar* [Mindon and mindonids], Tashkent, publisher New Release, 2015. p. 245.

¹⁸ Abdullayev A., “*Narodnaya meditsina Xorezma*” [Traditional medicine of Khorezmi], *Sovetskoye zdorovoxraneniye*, № 5, 1977, p. 83.

¹⁹ Kadirov Asadulla, *O`rta Osiyo meditsinasini paydo bo`lishi* [The emergence of Central Asian medicine], Tashkent, publisher Ibn Sino, 1990. p. 27.

²⁰ Muminova Gavhar, “*Xalq tabobati tarixidan*” [History of folk medicine], *Health*, № 1, 1999, p. 19.

increased and family members treated her as “their own person”. The midwives grew up mainly among women who had many children and several grandchildren and raised them in an exemplary manner. They performed childbirth and postpartum procedures, and in even in some nations midwives directly assisted with household chores until the mother’s health was restored²¹. The midwives directly supervised the healthy birth of the child and the health of the mother. They relied on empirical experience and later gave advice to some young mothers on child rearing or treatment of diseases observed in both women and children. As a result, they had a great reputation among the people and were specially invited to the ceremonies dedicated to the child who was born. The profession of midwife is present in the medicine of all peoples and they are honored by different names. For example, the Uzbeks call a midwife “bibi halfa²²”, “momo”, “kushnoch momo²³”, the Bashkirs call them “kindikchi²⁴”, and the Tatars call them “kindik buvi²⁵”.

- Surgeons

Surgery, like the medical fields listed above, has been involved in restoring people’s health. Their activity was caused by pieces of wood, thorns, and later being pierced by a bullet wound to the human body. These circumstances led primitive people to develop unique surgical skills²⁶.

The healers were perfectly aware of the complex surgical practice of their time. They focused on the patient’s age, the specifics of the disease, and whether the patient had another type of disease before practice²⁷. One of the important rules of surgery is to observe cleanliness, so the doctors sterilized the surgical instruments by heating them in a fire and cleaning their hands with onions²⁸.

---

²¹ Handayani Lestari and other, “Traditional system of medicine in Indonesia”, *Traditional Medicine in Asia*. New Delhi, publisher WHO, 2001. p. 61.

²² Axmedov R., Naimov N., *Buxoro tibbiyoti tarixi* [Historical medicine of Bukhara], Bukhara, publisher University, 2009. p. 19.

²³Field record. Samarkand region, Kattakurgan city. 2015 year.

²⁴ Minibaeva Zarya, *Narodnaya meditsina Bashkir Kurganskoy oblasti (kones XIX-nachalo XXv.)* [Folk medicine of the Bashkirs of the Kurgan region (late XIX - early XXI centuries)], Abstract of thesis. diss. Ph.D., Ufa. 2011. p. 16.

²⁵ Kadirova Lilya, *Narodnaya meditsina Sibirskix tatar* [Folk medicine of the Siberian Tatars], Avtoref. diss. k.i.n, Moskow, 2004. p. 14.

²⁶Bromley Yulian and other, “*Narodnaya meditsina kak predmet etnograficheskix issledovaniy*” [Folk medicine as a subject of ethnographic research], *Sovetskaya etnografiya*, № 5, 1976, p. 27.

²⁷ Smith Emille, “Practice of surgery in Islamic lands: myth and reality”, *Social history of medicine*, Vol.13/ 2, 2000, p. 311.

²⁸Jovliyev A., “*Temur va temuriylar saltanati davrida O`zbekiston hududida jarrohlikning rivojlanishi*” [Development of surgery on the territory of Uzbekistan during the reign of Timur and the Temurids], *newspaper Family doctor*, 21 april 2000 year.

In Uzbeks, surgeons knew how to remove teeth, circumcise, draw blood, and other complex surgical techniques. The peculiarity of surgery is that, in addition to surgeons, individuals of other professions were also involved in the field. According to some authors, the term “hirurgiya” was coined as a result of surgery, which means “xir” - hand, “ergon” - craft. The reason for this naming was that other professionals (hairdressers) also practiced surgery²⁹. On the other hand, it may have been so named in order to show the importance of the human hand in surgical practice. The surgery was performed by blacksmiths³⁰ and hairdressers³¹, who also knew how to circumcise and extract teeth. They did not have special surgical equipment and did this work with barber tools prepared by blacksmiths. Although leeches were used in medicine to obtain blood, it was difficult to maintain and breed leeches during the winter months, and this task was performed by a barber³². Healers use a funnel made of nashtar, qartik and an item made of animal horns to draw blood. Surgeons from Bukhara kept their equipment in separate leather containers³³ and dressed cleanly. The reason is that the client, who came to the surgeon, first of all paid special attention to the healer's head and the tools he uses.

- *Dorigarlar, attors;*

Most healers have prepared the necessary medications for patients themselves, and the composition and method of preparation of some drugs have been kept strictly secret. In the big bazaar of the East there were rooms for the reception of special patients and stalls selling medicines, for example, in 1740 in the Khiva market there were 80 shops selling medicines³⁴. The tradition of trading in medicinal herbs in the bazaar has survived to this day. Currently, traders in various bazaars of the country only collect and sell herbs, although they know how to prepare Turkish drugs, they do not have the knowledge to prepare complex drugs.

²⁹ Nazarov S. and other, “*Abu-l-Qosim Az-Zahravi-o`rta asrlar amaliy jarrohligining asoschisi*” [Abu-l-Qosim Az-Zahravi- founder of medieval applied surgery], *Medical journal of Uzbekistan*. № 2-3, 2002, p. 112.

³⁰ G`oyibov Masharif, and other. *Xiva tabobati* [Khiva medicine], Tashkent, publisher Ibn Sino, 1995. p. 21.

³¹ Logofet Dmitiry, *Buxarskoye xanstvo - pod russkim protektoratom* [Khanate of Bukhara - under the Russian protectorate], Tom II, Sanktpeterbur, publisher V.Berezovskiy, 1911. p. 137.

³² Lakoshchyn Nikolay, “*Sartarashp*” [Hairdresser], *Turkestanskiy vedomosti*, № 75, 1903.

³³ Bogdan Ryk, “*Buxarskiy xirurgi*” [Bukhara surgeons], *Turkestanskiy vedomosti*, № 53, 1903.

³⁴ Sobirov Rajab, *Xorazm an`anaviy tabobatida dorivor o`simliklarni o`rganishva ulardan foydalanish* [Study and use of medicinal plants in traditional Khorezm medicine], Khiva, publisher Khorezm Mamun Academy, 2011. p. 28.

Healers began to involve other people in the tasks of preparing simple medicines and collecting medicinal herbs in order to make the best use of their time (this work was done by disciples or people near to the mountain where the herbs grew), as a result, special drug manufacturers emerged in a state of inseparability from the healer.

People living in remote areas were provided with various medicinal herbs by attors. They mainly supplied local and imported finished products, rarely collecting herbs themselves³⁵. According to the sources, the attors were mentioned among various trade representatives and they had special shops in the bazaars as they traded not only medicinal herbs but also other household and household items³⁶. Most of the attors were aware of basic medical knowledge, they knew the names of herbs, what diseases it could cure. Most attors had clients. If the medicine the client asked for was not available, he found it through others.

All dorigar and attors were in close contact with direct healers. The reason was, firstly, that in different regions not only attors but also healers were regular customers, secondly, the healer's name served as an advertisement for the attor and thirdly, some medicines needed healer's advice and knowledge.

- Ophthalmologists; (Kahhollar)

In medicine, there were specialized healers dealing with eye diseases, and they were called "kahhol". Judicial documents of the 16th century provide information about the work of healers and ophthalmologists in Samarkand³⁷. The valley healer and his medical equipment, who successfully operated on "cataracts" in the late XIXth century, are mentioned in historical sources³⁸. It should be noted that this surgical procedure was also directly monitored by Russian doctors, who noted that the operation was successful. There were also reports that a thirteen-year-old girl in Tashkent, known as an "Afghan healer", was treated with herbs alone for twenty to thirty days³⁹.

³⁵ Ogudin Vladimir, "Attari-aptekari narodnoy meditsiny musulmanskogo vostoka" [Attars-pharmacist of folk medicine of the Muslim East], *Etnograficheskaya obozrenie*. № 2, 2001, p. 115.

³⁶ Suxareva Olga, *Kvartalnaya obshina pozdnefeodalnogo goroda Buxari* [Quarter community of the late feudal city of Bukhara], Moskva, publisher Science, 1976. p. 258.

³⁷ Usmonov Shoxin, "Ilk shifo maskanlari" [The first healing places], *Science and life*, № 6, 1998, p. 28.

³⁸ Kushelevskiy Valerian, *Materiali meditsinskoy geografii i sanitarnogo opisaniya Ferganskoy oblasti* [Materials of medical geography and sanitary description of the Fergana region], Tom I, Noviy Margelan, publisher Lit. tipograf, 1891. p. 264-266.

³⁹ Ikrom Mavlon, "Oldingdan oqqan suv" [Water flowing in front], *Literature and art of Uzbekistan*, № 28, 1984.

There were also healers who treat *skin and venereal disease* as well as internal medicine. Healers of skin venereal disease have been involved in the treatment of various skin diseases such as wounds, measles, and white spots. Healers dealing with internal medicine deal with gastrointestinal disorders and diseases that occur in the internal organs. Depending on the type of skin disease, the treatment period lasts a long time and consists of several stages. Treatment of internal diseases also takes a long time. For this reason, the confession and recognition of the above two healers has sometimes taken several years longer than that of other healers.

CONCLUSION

While the emergence of the medical profession based on empirical knowledge stemmed from the daily needs of people, their division into different areas was due to the complexity of human physical structure (anatomy) and the different range of diseases in the organs. In the early days, doctors struggled with all the ailments in man. Later, the effects of climate, the type of farming of the people, the diversity of the surrounding vegetation, and in some places more than just one type of disease were observed, or the diseases spread en masse in one geographical area. These factors have led healers to grow into mature professionals in a narrow range and to be divided into disciplines.

On the other hand, when healers had sufficient experience and knowledge in a particular field of medicine, they kept a strict secret that this knowledge would serve only their own generations in the future. As a result of the transmission of this knowledge from ancestors to generations, the emergence of qualified healers is increased in a particular field of medicine.

On the third hand, the political, economic and social processes that have taken place in a certain period of history have also had an impact on this area. In particular, incessant wars, mass displacement of the population, or religious views have led to an increase in demand for certain areas of medicine over a period of time (injuries during war and migration, increase in injuries), or to stagnation in other areas (prohibition by religion to dissect the human body). As a result of the state's attention to medical science (translation of various books, creation of conditions for healers to conduct experiments), the field of medicine has also increased. However, it should be noted that the division of healers into separate areas is a relative process. Although they are healers in one field, they always feel the need for medical knowledge in another field. In particular, surgeons are required to know the structure of human bones and painkillers outside of practice. Oriental medicine studies and treats the human body as a whole, which means that the traditions of folk

medicine and the knowledge of doctors in the field give effective results in mutual cooperation.

REFERENCES

- ABDULLAYEV A., Narodnaya medisina Xorezma, *Sovetskoye zdrovokhraneniye*. № 5, 1977.
- ABILQASIMOV E., Folk medicine of Kazakh people, Almati, publisher Atamura, 1993.
- ASHIROV A. AND OTHER, Mindon and mindonids, Tashkent, publisher New Release, 2015.
- AXMEDOV R., Historical medicine of Bukhara, Bukhara, publisher University, 2009.
- BASILOV V., "Shamanstvo u narodov Sredney Azii i Kazaxstana, Moskva, publisher Science, 1992.
- BOGDAN RYK, Bukhara surgeons, *Turkestansky vedomosti*, № 53, 1903.
- BROMLEY YU., Narodnaya meditsina kak predmet etnograficheskix issledovaniy, *Sovetskaya etnografiya*, № 5, 1976.
- G`OYIBOV M., AND OTHER, Khiva medicine, Tashkent, publisher Abu Ali ibn Sino. 1995.
- GRZYWACZ Z., Traditional Kazakh medicine in change, Poznan, publisher Henryk Jankowski, 2010.
- HANDAYANI L. AND OTHER, Traditional system of medicine in Indonesia, *Traditional Medicine in Asia*, New Delhi, publisher WHO, 2001.
- HOHMANN S., Ouzbekistan. Instrumentalisation politique de la medecine traditionnelle, *Le Courrier des pays de l'Est*, № 3, 2008.
- HOMIDIY H., DUSCHONOV B., "Avesto" and medicine, Tashkent, publisher Ibn Sino, 2001.
- IKROM MAVLON, Water flowing in front, *Literature and art of Uzbekistan*, № 28, 1984.
- JEAN-FRANCOIS SOBIECKI, The Intersection of Culture and Science in South African Traditional Medicine, *Indo-Pacific Journal of Phenomenology*. Vol. 14/1, 2014.

- JOVLIYEV A., Development of surgery on the territory of Uzbekistan during the reign of Timur and the Temurids, *Family doctor*, 21 april 2000 year.
- JURAYEV A., Folk medicine, Tashkent, publisher Orient, 2008.
- KADIROV A., Ob uzbekskoy narodnoy meditsine, *Sbornik nauchnix trudov Ministerstvo zdravooxraneniya UzSSR, Tashkentskiy Gosudarstvenniy meditsinskiy institut*. Tom XX, Tashkent, 1961.
- KADIROV A., The emergence of Central Asian medicine, Tashkent, publisher Ibn Sino, 1990.
- KADIROVA L., Narodnaya meditsina Sibirskix tatar. Avtoref. diss. k.i.n. Moskva, 2004.
- KUSHELEVSKIY V., Materiali meditsinskoy geografii i sanitarnogo opisaniya Ferganskoy oblasti. Tom I. Noviy Margelan, publisher Lit. Tipograf, 1891.
- LAKOSHCHYN N., Sartarash, *Turkestanskiy vedomosti*. № 75, 1903.
- LOGOFET D., Buxarskoye xanstvo - pod russkim protektoratom. Tom II, Sanktpeterburg, publisher V. Berezovskiy, 1911.
- MINIBAEVA Z., Folk medicine of the Bashkirs of the Kurgan region (late XIX - early XXI centuries). Abstract of thesis. diss. Ph.D. Ufa, 2011.
- MONAKOV N., Vozmojnost ispolzovaniya sposobov immobilizatsii, primenyayemix narodnoy meditsinoy v Tadjikistane, *Izvestiya Akademiya Nauk Tadjikskoy SSR. Otdeleniye yestestven*, 1954.
- MUMINOVA G., History of folk medicine, *Health*, № 1, 1999.
- NAZAROV S. AND OTHER, Abu-l-Qasim Az-Zahrawi -founder of medieval applied surgery, *Medical journal of Uzbekistan*, № 2-3, 2002.
- OGUDIN V., Attari-aptekari narodnoy medisine musulmanskogo vostoka, *Etnograficheskaya obozrenie*, № 2, 2001.
- SEYFULMULYUKOV I., K voprosu o tabibizme v Uzbekistane, *Meditsinskaya misl Uzbekistana*, № 9-10, 1928.
- SMITH E., Practice of surgery in Islamic lands, *Social history of medicine*, Vol.13/2, 2000.

- SOBIROV R., Study and use of medicinal plants in traditional Khorezm medicine, Khiva, publisher Khorezm Mamun Academy, 2011.
- SUPRAPTO A., Study on traditional bone healing (research report). Surabaya, 1996.
- SUXAREVA O., Kvartalnaya obshina pozdnefeodalnogo goroda Buxari, Moskva, publisher Science, 1976.
- UROLOV A., Medical organization`s in the past, Tashkent, publisher Science, 1990.
- USMONOV SH., The first healing places, *Science and life*, № 6, 1998.

BÂBÜRLÜ DEVLETİNDE FİLLER VE KULLANIMLARINA DAİR ÖRNEKLER (16.-17. YÜZYILLAR)

Ali Yıldırım*

Öz: 16. ve 17. yüzyılları kapsayan bu araştırmanın amacı, Bâbürlü Devleti'nde fillerin yeri ve önemini tespit ederek, hangi alanlarda kullanımı bulunduğunu örnekler vermek suretiyle ortaya koymaktır. Bâbürlüler devri ana kaynakları ve bunu takiben seyahatnameler kullanılmak suretiyle hazırlanan çalışmamız neticesinde fillerin bir saltanat alameti olarak Bâbürlü hâkimiyet anlayışında yer bulduğu anlaşılmıştır. Filler binek hayvanı olarak törenlerde kullanılmalarının yanı sıra; muharebe meydanlarında bir silah, hediyeleşme ve haraç ödemelerinde bir araç olmuşlar, av (şikâr) ve hayvan dövüşlerinde de kullanım alanı bulmuşlardır. Bunlara ek olarak Bâbürlü hükümdarlarınca bir tehdit ve ceza yöntemi olarak kullanılmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Bâbürlüler, Fil, Filhâne, Savaş Filleri, Fil Dövüşü.

EXAMPLES REGARDING ELEPHANTS AND ELEPHANT USAGE IN BABURID STATED (16th-17th CENTURIES)

Abstract: The aim of this research, which covers the 16th and 17th centuries, is to determine the place and importance of elephants in the Baburid State, and to show in which areas they are used by giving examples. As a result of prepared study main source at Baburid time, and following that travelogues is understood that elephants are finding a place in regnancy mentality as a sign reign in. Beside elephants were used to use as a mount; they were used as different type of tools in battlefield, as a weapon, a gift, a tributary. They were finding a place to use in huntings (shikar) and animal fights. In addition this, elephants were used as threat and punishment by Baburid rulers.

Keywords: Baburids, Elephant, Elephant Stables, War Elephants, Elephant Fight.

---

* Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Programı Yüksek Lisans Öğrencisi, E-Mail: ay973529@gmail.com

Giriş

Filler Hindistan coğrafyasında hâkimiyet kuran pek çok Türk-İslam Devleti'nde olduğu gibi Bâbürlü Devleti'nde de önemli bir yer tutmuş ve yaygın bir kullanım alanı bulmuşlardır. Fil kelimesi kökeni itibarıyla Akkadca pîru kelimesinden gelmekte olup Arapça'da "p" sesi olmadığı için fil biçimini almıştır; eski Farsçaya da pîl şeklinde geçmiştir. Kaşgarlı Mahmut'un Divân'ın da fil için söylediği yanggan, yangga, yagan ve yangan gibi adlar ise orijinal Türkçedir. Karada yaşayan en büyük hayvan olan fil, Asya (Hint) fili (*Elaphas maximus*) ve Afrika fili (*Loxodonta africana*) adı ile ikiye ayrılmaktadır. Asya fili, Afrika filine nispetle daha küçük (2,5-3 m. yüksekliğinde) ve daha hafiftir (5 ton).¹ Hindistan'ın iklimi yaşam koşullarına son derece elverişli olan filler, muhtemelen M.Ö. 24.-18. yüzyıllarda, İndus vadisindeki medeniyet merkezlerinden biri olan Mohencodaro'da evcilleştirilmiştir.² Güçlü hortumları ile yaklaşık olarak 500 kg kadar yük taşıyabilen filler saatte 16 km. hızla yürüyebilmektedir. Filler 150-200 ve en fazla 300 kişilik sürüler halinde yaşarlar. Gebelik süreleri 18-24 ay arasında olup yavrular doğduktan sonra altı yıl boyunca annesinin sütüyle beslenir.³ Bir fil doğduğunda yaklaşık olarak üç aylık bir buzağı büyüklüğünde olur ve her yıl 10 ila 16 cm arasında uzarlar.⁴ Bu çalışmanın amacı Bâbürlüler özelinde filin kapsadığı anlamı ve kullanım alanlarını ortaya koymaktır. Bu minvalde devrin ana kaynakları ve seyahatnameleri taranmış ve içerilerinde filler ile alakalı olan bilgiler incelemeye tabi tutulmuştur. Söz konusu toplanan bilgiler, kaynaklar arasında tenkid ve mukayese yapılmak suretiyle zikredilen amaç doğrultusunda kullanılmıştır.

Bâbürlü Devleti'nde Filler

Bâbürnâme'ye göre Hindistanlılar, Bâbürlüler devrinde file hâti demekteydi. Hâtiler, Hindistan'daki Kâlpi vilayetinin sınırlarında bulunmakta olup, kuzeyinde ve doğusunda daha ziyâde vahşi olanları yaşamaktaydı. Ayrıca Kerre ve Mânikipur'da 30-40 köyün işi fil yakalamaktı. Buradaki köylüler vergilerini de

¹ Tahsin Yazıcı, "Fil", İslam Ansiklopedisi, C. 13, TDV Yayınları, İstanbul 1996, s. 67.

² Konstantin Nossov, *War Elephants*, Osprey Publishing, Oxford 2008, s. 4.

³ a.g.e., s. 6.

⁴ Niccolao Manucci, *Storia do Mogor or Mogul India 1653-1708*, Çev: William Irvine, C. III, Published For The Government India, London 1907, s. 76-77.

filler ile öderdi.⁵ Fillerin boynuna oturarak onları süren sürücüler; Farsça filbân (fil sürücüsü), Hintçe mehâvat ve İngilizce mehavat'dan bozma mahout şeklinde adlandırılmaktaydı. Filbânlar savaş dışındaki zamanlarda (av ve fil dövüşlerinde) sade kıyafetle oldukları gibi savaş zamanı tıpkı bir asker gibi zırh ve silahlarla teçhiz edilirdi. Fil sırtında açıktan veya tahtrevanda (hovdeh) savaşan savaşçılar ise bhôî adı ile anılmaktaydı. Miy'eh/Meth ise filin ihtiyaçlarını gideren ve koşumlarının giydirilip sökülmesinden sorumlu bakıcılara verilen ad idi.⁶ Filbânlar filleri kontrol etmek ve sürmek maksadıyla bir ucu düz ve sivri diğer ucu ise kavisli olan demirden bir alet kullanmaktaydı. Kanca şeklindeki bu alet kadimî Hintçede tottra ve aṅkuṣa olarak ifade edilmekteydi.⁷ Bâbürlüler devrinde Ekber Şah bu alete geqbâg'ın adını vermişti. Filbânlar kancalarını kulak ardlarına batırarak hayvanları yönlendirirlerdi.⁸ Gerektiğinde bu alet bir mızrak gibi silâh olarak da kullanılırdı.⁹

⁵ Bâbür, *Bâbürnâme*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 442.

⁶ Burhan İzgin, *Bâbürlüler Devleti'nde Askerî Teşkilat*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020, s. 72.

⁷ Umut Kansoy, "Savaş Fillerinin ve Mürettebatının Silâhları", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, c. VII / sy. 1, Mart (2020), s. 408-409.

⁸ a.g.m., s. 410-411.

⁹ Bkz. Resim 1.

Resim 1: 17. Yüzyıl sonu, Gecbagh (Elephant Goad) adlı aletin görüntümü.
Kaynak: “Mughal”,
<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/453339>, Erişim tarihi:
17.03.2022.

17. yüzyılın ikinci yarısında Hindistan’a seyahat etmiş olan İtalyan seyyah Manucci’ye göre her filin onu sürmek ve yönlendirmek için 2 piyade, zincirlerini sabitlemek için 2 piyade, mızraklı 2 piyâde ve diğerlerine yardımcı olmak için 4 kişi olmak üzere toplamda on hizmetlisi vardı. Tüm bu hizmetlilere günde 25 rupi üzerinden ödeme yapılmaktaydı. Bütün filler yoldan geçenleri uyararak maksadıyla gövdelerinde çanlar ile hareket ederlerdi. Zira filler yürüdüklerinde veya koştuklarında durmaları gerekirse bir at gibi aniden duramazlardı.¹⁰ Ekber Şah’ın veziri Ebü’l-Fazl el-Allâmî, fil bakıcılarına son derece saygı duyulduğunu ve hayvan hakkında özel bir bilgiye sahip olanlarına uygun bir rütbe verildiğini ifade etmektedir.¹¹

Her bir filin, sergilemiş olduğu hareketlere, rengine, dış görünüşüne veya padişahın sezmiş olduğu bir yeteneğine göre ayrı ayrı isimleri vardı. Bu adlar çoğunlukla Hintçe ve Farsça idi. Farsça; Evreng-gaj (Taht fili-Fillerin başı), Hâlik-dâd (Allahverdi-Allahın verdiği), Dil-pesend (Gönlün beğendiği), Dil-küşâ (Gönüle ferahlık veren), Bülend (Yüksek), Dil-i-diler (Kalplerin kalbi), Feth-i-ceng (Cengde zafer), Zelzele (Zelzele), Mah-i-ru (Ay yüzlü), Payitaht (Payitaht), La’l (Kırmızı), Huş-raftar (İyi taşıyıcı) ve Hintçe; Nar Sing (Erkek aslan), Dal-singar (Ordunun süsü), Bagh-mar (Aslan avcısı), Sundar-gaj (Mağrur), Manik-surat (İnci gibi) gibi adlar bu cümledendir.¹² Fillere verilen bu isimler zaman zaman değiştirilebilirdi. Cihângîr Şah’ın; ‘*Bu sırada Burhanpur’dan gelen Salbahan, merhum kardeşim Danyal’ın atlarını ve fillerini önüme getirdi. Filler arasında mast alast adlı bir erkek bana en iyi göründü ve ona Nur Gaj adını verdim. Bu filde harika bir şey kendini gösterdi; kulaklarının kenarlarında kavun büyüklüğünde küçük yumrular büyümüştü ve onlardan kızışma mevsiminde bir filin damlaları gibi sıvılar geliyordu; ayrıca ahının üst*

¹⁰ Manucci, a.g.e., s. 363-364.

¹¹ Abul Fazl Allami, *Ain-i-Akbari*, Çev: H. Blochmann, c. I, Printed For The Asiatic Society Of Bengal, Calcutta 1873, s. 123.

¹² Manucci, a.g.e., C. II, s. 361-362.

kısmı diğer fillere göre daha belirgindi. Görkemli ve heybetli bir hayvandı” şeklindeki anlatımı buna bir örnek olarak gösterilebilir.¹³

Sahn (fil sürüsü) çoğunlukla; Agra subesinde (vilayet), Bayawan ve Narvar ormanlarında, Allahabad subesinde, Malva subesinde Handiyah, Uçhod, Çanderi, Santwas, Bicagarh, Raisin, Hoşengabad, Gadh, Haryagadh yakınında; Bihar subesinde Rahtaş ve Çarhand Mahallesi'nde; ve Bengal subesinde, Orissa'da ve Satganw'da (Hugli) bulunurdu.¹⁴

Fillerin fiyatı büyüklüğüne göre değişmekte olup ölçü ile satılmaktaydı. Hayvan ne kadar büyük olur ise fiyatı da o nisbette fazla olurdu.¹⁵ Ebü'l-Fazl Ekber Şah döneminde (1556-1605) nakdi olarak bir filin fiyatının bir lek¹⁶ ile 100 rupi arasında değiştiğini ifade etmektedir. Yine müellife göre 5.000-10.000 rupi değerindeki filler oldukça yaygındı. Aynı olarak iyi bir filin değerine beş yüz at olarak değer biçilmekteydi.¹⁷ Şah Cihângîr dönemine (1605-1627) geldiğinde ise iyi eğitilmiş bir savaş filinin fiyatı çok daha yüksekti.

Ebü'l-Fazl, Âyîn-i Ekberî adlı eserinde filleri dört sınıfa ayırmaktadır. Bunlar; Bhaddar, Mand, Mirg ve Mir'dir. *Bhaddar*; Orantılı, dik başlı, geniş göğüslü, büyük kulaklı ve uzun kuyruklu olup, alnından Hintçe keç manik dedikleri inciye benzeyen bir çıkıntı çıkarırdı. *Mand*; sarı gözlere ve siyah bir tene sahip olan bu filler vahşi ve kontrol edilemezdi. *Mirg*; Siyah noktalar ile beyazımsı bir cilde sahip olup, gözleri; kırmızı, sarı, siyah ve beyaz karışımıydı. *Mir*; Küçük bir kafası olan ve kolayca itaat eden fil grubuydu. Gök gürelediğinde korkardı.¹⁸ Bu dört türün karışımından farklı ad ve özelliklerde başka filler meydana gelmekteydi. Ekber Şah döneminde ordunun damgalı filleri; Masti, Şergir, Sadah, Manjholah, Karha, Pandurkiya ve Mokal adı ile toplamda yedi sınıfa ayrılmıştır.

¹³ Jahangir, *The Tuzuk-i-Jahāngīr or Memoirs of Jahāngīr*, c. I, (Çev: Alexander Rogers), Edit: Henry Beveridge, Royal Asiatic Society, London 1909, s. 47.

¹⁴ Abul Fazl Allami, a.g.e., s. 122.

¹⁵ Bâbü'r, a.g.e., s. 442.

¹⁶ 1 lek 100.000 rakamına karşılık gelmektedir. Cihan Oruç, Şah Cihan Dönemi Babürlü Devletinin Dış Politikası, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019, s. 35.

¹⁷ Abul Fazl Allami, a.g.e., s. 117.

¹⁸ a.g.e., s. 118.

Mast; hayvanı güçlü kılan tuhaf bir ısıya sahip genç fillerden oluşur. Masti filler için aylık ödenek 1320 damdır¹⁹ (33 Rupî). Günlük tahıl miktarı ise bir bölü iki mandır.²⁰

Şirgir; aynı şekilde genç filleri içerir. Aylık masrafları 1100 damdır.

Sâdah; neredeyse Şirgir kadar iyi olan faydalı filleri kapsar. Aylık ödenekleri 800 damdır.

Menchuleh; Biraz daha düşük değerdeki fillerin dâhil olduğu sınıftır. Masrafı aylık 600 damdır.

Karha; Manjholah kategorisindeki fillerden daha genç olup aylık ödenekleri 420 damdır.

Pandurkiya; Karha fillerinden daha küçük olan bu fillerin ödenekleri 300 damdır.

Mokal; Kullanıma uygun olmayan tüm genç filleri içermektedir. Aylık ödenekleri 280 damdır.²¹ Yukarıda görüleceği üzere bir filin aylık masrafı cinsine göre 1.320 dam ile 280 dam arasında değişmektedir. En yüksek cinslerin üçer en düşüklerin ise birer bakıcısı vardır.²² Bunların haricinde her sınıf kendi içerisinde büyük, orta boy ve genç olarak üç kategoriye ayrılmıştı. Her bir sınıf için belirli miktarda yiyecek belirlenmekteydi. Yeniler devlet tarafından karşılanmaktadır. Yine aynı padişah döneminde ordudaki filler on, yirmi ve otuz filden oluşan gruplar halinde sınıflandırılmış olup bu türden birliklere halkah, müfettişine ise Fevcdâr adı verilmekteydi. Fillerin durumuna ve eğitimine bakmak, onlara ateş ve topçu sesinden korkmamayı öğretmek Fevcdâr'ın görevleri arasındaydı. Bir Fevcdâr, Çadi (yüz kişilik) veya daha yüksek bir rütbeye yükseltildiğinde kendisine ait 25 fili olurdu. Bazı Fevcdârlar sarayın ileri gelenleri seviyesine yükseltilmişlerdi.²³ Her fil kızışma döneminde üç,

¹⁹ Bir rupinin kırkta birine denk gelen Bâbürlü bakır sikkesi, Bkz; John Richards, *Bâbürlü Türk İmparatorluğu / Tarih, Kültür*, Teşkilat, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 364.

²⁰ Bâbürlü resmi ağırlık birimi, Bkz; A.g.e., s. 366.

²¹ a.g.e., s. 235-236.

²² Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, C. 2, TTK, Ankara 1987, s. 486.

²³ a.g.e., s. 126.

yatışığında ise iki Bhoi'ye ihtiyaç duyardı. Bunların aylık ücretleri 100-120 dam arasındaydı. Bu ücretler padişah tarafından belirlenirdi.²⁴

Filhâne

Bâbürnâme, Hümâyunnâme veya diğer kaynaklarda filhânenin müşahhas bir şekilde ne zaman ve nerede kurulduğuna dair bir bilgi verilmemekle birlikte bu teşkilatın Bâbürnâmeden hareketle Bâbür Şah devrinde kurulmuş olabileceğini söyleyebiliriz. Bâbürnâme'deki minyatürlerde Bâbür Şah'ın Hindistan öncesi saltanatında da fil kullandığı belgelenmektedir.²⁵ 26 Şubat 1526'da Panipat Savaşı'ndan yalnızca birkaç ay önce vuku bulan Hisâr-ı Firûze'deki muharebesinde Bâbürlüler savaş ganimeti olarak ilk fillerini almışlardı. Bâbürnâme'de; *"Pazartesi ayın 14'ünde Hümâyün, Hisâr-ı Firûze'nin şıkdâr'ı Hamid Han Hassa-Hayl üzerine hareket etti. "Yüz - iki yüz adamını ele geçirerek, yarısının başını kesip, yarısını; yedi - sekiz fil ile birlikte getirdi"* şeklindeki anlatım ile geçen bu kayıt aynı zamanda fillerle ilgili ilk kayıttır.²⁶ Hikmet Bayur, Bâbür Şah'ın, İbrahim Ludi'ye karşı yürütmüş olduğu Panipat Savaşı'nda fili olduğuna dair bir işaret bulunmadığını söylemektedir.²⁷ Fakat Bâbürnâme'de Panipat savaşının işlendiği minyatürlerde Bâbürlü saflarında fillerin olduğu gözlemlenmektedir.²⁸ Bununla birlikte bu filler oransal olarak düşmanın fillerinin sayısı ile kıyaslanamayacak derecede az olabilir. Ayrıca Bâbür Şah'ın Hindistan saltanatında da filler ganimet olarak yavaş yavaş ele geçirilmeye başlanmıştır. Nisan 1526'da gerçekleşen Panipat Muharebesi'nde İbrahim Lüdi'nin ordusunda 100.000 kişi ve 1.000 kadar fil vardı. Bâbürnâme'deki kayda göre *"Düşman mağlup edildikten sonra, vura-vura takip edildi. Karşıdan ele geçirilen emir ve beyleri getirmeğe başladılar. Filciler sürü-sürü filleri getirip, hediyeler ettiler."*²⁹ Yine 2 Muharrem 964'te (5 Kasım 1556) cereyan eden İkinci Pânîpat Muharebesi neticesinde Hemu'nun filleri ganimet olarak ele geçirilmişti. Ebü'l-Fazl bu miktarı 1.500 fil olarak vermektedir.³⁰ İkinci Panipat Savaşı'nda alınan filler Bâbürlülerin bu büyüklükte aldık-

²⁴ a.g.e., s. 130.

²⁵ Som Prakash Verma, *The Illustrated Baburnama*, Oxford 2016, s. 72-90-92-210-224.

²⁶ Bâbür, a.g.e., s. 421; İzgin, a.g.t., s. 70.

²⁷ Bayur, a.g.e., s. 21.

²⁸ Verma, a.g.e., s. 232-233.

²⁹ Bâbür, a.g.e., s. 429.

³⁰ Ebu'l-Fazl, *The Akbarnâma of Abu'l Fazl*, (Çev: Henry Beveridge), C. II, The Asiatic Society, Calcutta 2000, s. 65.

ları ilk savaş ganimetleri arasındaydı. Bu fillerin Bâbüür Şah devrinden itibaren nerede toplandığı belirsiz olmakla birlikte kesin olarak orduda kullanıldığını söylemek mümkündür. Filler bu süreçte ordu yükünün taşınmasında ve nehirlerin geçilmesinde kullanılacaktır.

Filhâneler Agra, Fetihpur Sikri ve Lahor gibi Bâbürlülere payitahtlık yapmış olan büyük şehirlerde veya Bengal bölgesi gibi imparatorluğun zengin uzak vilayetlerinde de bulunabilmekteydi.³¹

Filhânelerdeki fil sayısına değinilecek olursa bu rakam tarihi süreç içerisinde değişmekteydi. Filler Ortaçağ Hint ordularında hükümdarların gücüne göre birkaç yüz ila birkaç bin arasında yer almaktaydı.³² Ekber Şah'ın ikinci oğlu Mirza Murâd'ın lalâliğına tayin edilen Cizvit papaz Antonio Monserrate, "*Kraliyet ordugâhında ve şehirlerde gerçekten olağanüstü sayıda fil vardır*" demektedir.³³ Bâbürlülerin Ekber Şah döneminde sahip oldukları fillerin sayısı 6.000 civarındaydı. Bunların hepsi muhtemelen savaş fili değildi.³⁴ Ekber döneminde Hindistan'ı ziyaret eden İngiliz seyyah Ralph Fitch, Agra ve Fetihpur'da 1.000 fil, 30.000 at ve 1.400 ehlileştirilmiş geyiğin olduğunu kaydetmişti.³⁵ Bir başka seyyah olan Johannes De Laet'e göre padişahın oğlu Cihangir Şah, irili ufaklı ve erkek-dişi toplam 6.751 file, her çeşit Arap, Fars ve Türk 12.000 ata, 6.223 deveye ve nihayet arabaları çekmek için 7.260 katır ve öküze sahipti. Ayrıca İngiliz Hawkins sarayda iken Cihangir Şah; 5.000'i yetişkin erkek, kalam dişi ve genç erkek olmak üzere 12.000 fili, 12.000 atı (4.000 Pers, 6.000 Türk, 2.000 Tatar), 2.000 devesi 10.000 öküzü ve 1.000 katırını vardı. Bunların haricinde Cihângîr Şah'ın kullandığı değerli koşumlarla süslenmiş, 300 hassa fili vardı.³⁶ Fil miktarı hakkındaki en büyük kayıtlardan birisi de Thomas Coriate'ye ait olup bu seyyaha göre Cihangir Şah'ın sahip olduğu fillerin toplamı

³¹ İskender Bey Münşi, *Tarih-i Âlemârâ-yı Abbâsi*, C. III, Çev: Ali Genceli, TTK, Ankara 2016, 193-194; Ira Mukhoty, *Akbar The Great Mughal*, New Delhi 2020, s. 187.

³² Nossov, a.g.e., s. 12.

³³ Antonio Monserrate, *The Commentary of Father Monserrate, S.J., On His Journey to The Court of Akbar*, (Çev: J. S. Hoyland), Oxford University Press, London 1922, s. 84.

³⁴ Nossov, a.g.e., s. 12.

³⁵ Ryley, John Horton, *Ralph Fitch England's Pioneer to India and Burma; His Companions and Contemporaries, with His Remarkable Narrative Told in His Own Words*, London 1899, s. 98.

³⁶ Joannes De Laet, *The Empire of The Great Mogol*, (Çev: J. S. Hoyland), The British India Press, 1927, s. 114; John M. Kistler, *War Elephants*, Westport, Connecticut London 2006, s. 217.

30.000 idi.³⁷ Seyyah Manucci, Şah Âlemgir'in bir gün Şah Cihân'ın altın ve gümüşlerle süslenmiş 3.000'den fazla filinin huzurundan geçirilmesini emrettiğini yazmaktadır. Bu türden teftişlerde filler huzura geldiklerinde bir saygı ifadesi olarak hortumlarını kaldırmak veya diz çökmek suretiyle padişahı selamlamaktaydılar.³⁸ Şah Âlemgîr'in kendisinin kullandığı son derece büyük 100 hassa fili vardı. Padişaha ait bu özel filler top ile tüfek ateşine ve çarhlara (havai fişek) karşı ürkmemesi için özel olarak eğitilmekteydi. Padişahlar hassa fillerini, dövüşlerde, avlarda ve seferlerde kullanırlardı. Bu fillere ek olarak haremdeki begümlerin³⁹ ve cariyelerinin, çadırlarını, yükleri ile mutfak gereçlerini taşımak için kullanılan 1.400 fil vardı.⁴⁰ Bâbürlülerden evvel bölgede hâkimiyet kuran Gazneli ordusunda Beyhaki'nin⁴¹ kaydına göre 1.700 civarında fil vardı.⁴² Delhi Türk Sultanlığı'nda ise genellikle 2.000-3.000 arası fil bulunurdu.⁴³ Dolayısıyla mukayese edildiğinde herhalde oransal olarak en büyük miktarda fil Bâbürlülerde vardı.

Filhânedeki filler padişah tarafından sağlık durumlarının veya teçhizatının tam olup olmadığına bakılmak amacıyla daima denetlenirdi. Ekber Şah haftanın her gününde bir vazife belirlemişti. Buna göre Pazar günü atların teftişi, Pazartesi develerin, katırların ve öküzlerin teftişi için belirlendi. Salı askerlerin teftişi, Çarşamba vezirlik işleri, Perşembe adalet dağıtmak, Cuma hayırların kabulü ve son olarak Cumartesi filhânelerin teftişi için belirlendi.⁴⁴ Hayvan toplanmalarının başlangıcı filler ile yapılırdı. Filleri; atların, develerin, sığırların ve katırların toplanması takip ederdi. Bitikçi adı verilen bir görevli toplanma sırasında, her bir hayvanın adıyla ilgili soruları yanıtlamaya hazır şekilde beklemekteydi. Her filin adı, nasıl ele geçirildiği, değeri, yiyecek miktarı hayvanın yaşı vs. kaydedilmekteydi.⁴⁵

³⁷ Thomas Coriate, *Thomas Coriate Traueller for the English VVits: Greeting. From the Court of the Great Mogvl, Resident at the Towne of Asmere, in Easterne India*, 1616, s. 26.

³⁸ Manucci, a.g.e., s. 10.

³⁹ Bâbürlü Hanedanın da kadın üyelere verilen genel bir addır.

⁴⁰ A.g.e., s. 363-364.

⁴¹ *Târîh-i Beyhakî* adlı eseriyle tanınan Gazneli tarihçisi ve devlet adamı.

⁴² Erkan Göksu, *Gazneliler*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 96.

⁴³ Kansoy, a.g.t., s. 1365.

⁴⁴ Ebu-l-Fazl, a.g.e., C. 3, s. 1069; De Laet, a.g.e., s. 99.

⁴⁵ Ebu-l-Fazl, *Ain-i...*, s. 213.

Ekber Şah bu teftişlerde fillerin bakımına yönelik cezalar da belirlemiştir. Buna göre; bir erkek veya dişi fil öldüğünde Bhoiler üç aylık ücretleri ile cezalandırılırdı. Yine filin koşum takımının herhangi bir parçası kaybolursa, Bhoiler eşyanın değerinin üçte ikilik oranını ödemekle yükümlü tutulurlardı. Bir dişi fil açlıktan veya bakımsızlıktan ölür ise, Bhoiler hayvanın bedelini ödemek zorundaydı. Filbân, fili kızdırmak maksadıyla filin yemine ilaç karıştırır ve fil bu yüzden ölürse filbânın eli kesilebilir, köle olarak satılabilir veya idam edilebilirdi. Fillerin şişmanlığını veya zayıflığını araştırmak için ayda iki deneyimli adam gönderilirdi. Hayvanlar bu kişiler tarafından denetlenir ve padişaha rapor edilirdi. Bir filin dişlerinin bir kısmı kırılırsa ve yaralanma kalî'ye kadar ulaşırsa (burası dişlerin kökündeki bir yerdir) para cezası olarak filin fiyatının belirli bir oranını, daruga ve Fevcdâr ödemek zorundaydı. Fakat bu yara kalî'ye kadar ulaşmazsa, verilen para cezasının yarısı kadarı ödenirdi.⁴⁶ Yeni filler geldiğinde, tecrübeli subaylara teslim edilirdi. Bu tür fillere Tahçili filler denirdi. Padişah onları teftiş ettiğinde, nihayet rütbeleri belirlenir ve filler uygun bölümlere aktarılırdı.⁴⁷ Filhânedeki filler ile padişahın hâssa filler arasında bir ayırım yapılmaktaydı. Diğer bir ifade ile orduda kullanılan filler ile padişahın kullandığı hâssa filler olmak üzere ikili bir ayırım vardı.

Binek Hayvanı Olarak Filler

Ordu yükünün, hazinenin, mehterhânenin ve haremin taşınmasında genellikle dişi filler tercih edilmekteydi.⁴⁸ Zira erkek filler daha hırçın olabilmekteydi. Ebü'l-Fazl av partileri ve kısa yolculuklar için kurulan bir ordugâhın özellikleri ve bölümleri hakkında bilgi verdikten sonra böyle bir yükün taşınması için 100 fil, 500 deve, 400 at arabası ve 100 taşıyıcının gerekli olduğunu söylemektedir.⁴⁹ Filler azgın ve yağmur mevsiminde kabaran nehirlerin geçilmesinde bir hayli yarar sağlamaktaydı.⁵⁰ Zira atların boyunu aşan nehirlerin geçilmesinde filler son derece iyi iş görmekteydi. Bu tür zamanlarda nehirlerden fil üzerinde başarıyla geçebilmek bir zafer alameti olarak görülmekteydi. Nitekim

⁴⁶ A.g.e., s. 131-132.

⁴⁷ A.g.e., s. 214.

⁴⁸ Monserrate, a.g.e., s. 84; Nurü'd-din Cihangîr Şah, *Tarih-i Selîm Şâh*, Çev: Nevres-i Kadim, TTK, Ankara 2013, s. 62.

⁴⁹ Ebu'l-Fazl, a.g.e., s. 47.

⁵⁰ Umut Kansoy, "Savaş Hayvanı Olarak Fillerin Yetenekleri ve Kusurları", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, c. 6 / sy. 3, (2019),

Bâbü Şah bu konu hakkında hatıratında; *“filin bazı iyi meziyetleri vardır. Büyük, derin ve hızlı sulardan çok yükü kolayca geçer bir de 4-500 yüz adamın çektiği top arabasını 3-4 fil kolayca çekip gider”* demektedir.⁵¹ Bâbü Şah’ın burada üzerinde durduğu gibi filler aynı zamanda ağır savaş toplarını arkadan itmek suretiyle taşınmasında kullanılmaktaydı. Nitekim Ekber Şah 1569’da Ray Surajan tarafından kontrol edilen Ranthambore Kalesi’ni kuşatırken 15 büyük kuşatma silahının taşınması için yüzlerce boğa ve düzinelerce fil kullanmıştı.⁵²

Bu hayvanlara merakı ile bilinen Ekber Şah, filler ile çekilen arabalar icat etmişti. Ebü’l-Fazl fil ile çekilen bu icadı, *“Majesteleri ayrıca bir fil tarafından çekilen büyük bir araba icat etti. Birkaç banyoyu alacak şekilde yeterince büyük yapılmıştır ve bu nedenle gezici banyo görevi görür. Ayrıca sığırlar tarafından kolayca çekilir”* şeklinde açıklamıştır.⁵³ Ekber Şah fillere bindiği zaman hayvan üzerindeki savaşçılara bahşiş verirdi. Nitekim Ebü’l-Fazl; *“Majesteleri ne zaman bir file binse, bir aylık maaş Bhoilere bağış olarak verilir”* demektedir.⁵⁴

---

⁵¹ Bâbü, a.g.e., s. 442.

⁵² Richards, a.g.e., s. 51.

⁵³ Ebu-l-Fazl, a.g.e., s. 275.

⁵⁴ a.g.e., s. 131.

Resim 2 (sol): Bâbü, Haru yakınlarında sığ bir yer olan Kacha-kot sularında İndus'u geçiyor (18 Şubat 1519). Minyatürde fil ve develerin ordu yükünün taşınmasında kullanıldıkları görülmektedir. Kaynak: Verma, a.g.e., s. 210.

Resim 3 (sağ): Ekber Şah'ın 1567'de Han Zaman'ın peşinden gitmek üzere Ganj Nehrini geçmesi. Kaynak: "Akbar Crosses the Ganges on an Elephant", <https://collections.vam.ac.uk/item/O9633/akbar-crosses-the-ganges-on-painting-jagan/> Erişim tarihi: 17.03.2022.

Hâkimiyet Alameti Olarak Filler

Hindistan coğrafyasında filler hemen tüm sultanlar ve racalar tarafından hükümdarlara has bir binek hayvanı olarak görülmüş ve hükümdarlık alameti olarak telakki edilmiştir. Nitekim Bâbürlüler'de Hindistan'a yerleşmelerine müteakip geleneğe sadık kalarak bu hâkimiyet anlayışını sürdürmüşlerdir.

Bâbürnâmede aktarıldığı üzere Hindistan'da filin itibarı çok büyüktü.⁵⁵ Vezir Ebü'l-Fazl'ın da işaret ettiği gibi *"Hükümdarlar her zaman bu hayvana büyük bir ilgi duymuşlar ve büyük bir sayı toplamak için ellerinden gelen her şeyi yapmışlardır."*⁵⁶ İtalyan seyyah Manucci'de; Bâbür ülkesindeki tüm soyluların, filancaların efendileri olduklarını söyleyebilmek amacıyla onlara sahip olmayı arzuladıklarını ifade etmektedir.⁵⁷ Fillerin beslenmesi, onlara binilmesi, avlanmaları ve dövüştürülmeleri hanedâna ve daha dar bir şekilde hükümdara özeldi. Filler şüphesiz bu yönleriyle atların da önüne geçerek en önemli tören biniti olmuşlardı.

Adil Şah Sur'un hâlâ itaat altına alınmamış oğlu Şir Han Sur, 1561'de Bâbürlü komutanlarından Zaman Han ve Bahadır Han tarafından yenilgiye uğratılmış, Afganların silah, hazine ve savaş fillerine el konulmuştu. Ne var ki Zaman Han savaş ganimetlerini imparatora teslim etmemişti. Söz konusu, kullanımı yalnızca hanedana has olan savaş filleri olunca Ekber Şah çok öfkelenmiş ve Kara mevkiine gelerek iki kumandanı ile bizzat görüşüp anlaşarak ganimetleri onlardan almıştı.⁵⁸ 1605'de Bâbürlü tahtına oturan Şah Cihângîr kısa bir süre sonra büyük oğlu Mirza Hüsrev'in isyanı ile uğraşmak zorunda kalmıştı. Bu isyan sürecinde mirzanın hizmetçi ve yoldaşlarından beşi yakalandı. Bunlar içerisinde mirzaya hizmetini itiraf edenlerden ikisi fillerin ayakları altına atıldı. Mirza yakalandıktan sonra padişah büyük bir fil ile saraya girerken oğlunu hemen arkasından ayakları prangalı küçük bir file bindirilmiş halde sergilemişti. Burada Mirza Hüsrev'in arkadan ve küçük bir file bindirilmiş olarak teşhir edilmesi, halka hâkimiyetin kimde olduğunu göstermek için yapılmıştı.⁵⁹ Benzer şekilde Şah Âlemgîr'de ağabeyi Mirza Dârâ Şükûh'u Mirzalar Savaşında (1658-1659) yendikten sonra gerçek hâkimiyetin kimde olduğunu göstermek amacıyla kendisini Delhi sokaklarında sefil haldeki bir file bindirerek gezdirmişti.⁶⁰

⁵⁵ Bâbür, a.g.e., s. 442.

⁵⁶ Ebul-Fazl a.g.e., s. 123.

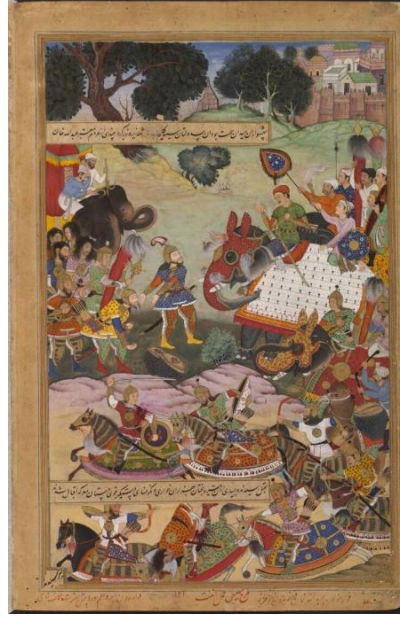
⁵⁷ Manucci, a.g.e., C. 3, s. 76.

⁵⁸ Richards, a.g.e., s. 38.

⁵⁹ Yakup Aslan, Avrupalı Seyyahların Gözünden Bâbürlü Sultanı Cihangir Döneminde İçtimai Hayat, Yüksek Lisans Tezi, Siirt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siirt, 2019, s. 87.

⁶⁰ Alican Bilgin, Lane Poole'un "Medieval India From Contemporary Sources" Adlı Eserin Çeviri ve İncelenmesi/Tahlili, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2020, s. 126.

Fillerin Bâbürlülerce hâkimiyet alameti telakki edilen diğer eşyalar ile de bağlantıları vardı. Hükümdarın bindiği fillerin üzerlerindeki tahtrevanda yine başka bir hâkimiyet alameti bulunan çetr bulunur veya tutulurdu.

Resim 4: Ekber Şah, 1564'te Malva valisi Abdullah Han Özbek'ten ele geçirilen davul ve sancağı teslim alıyor. Bir fil üzerindeki Ekber Şah'ın başının üzerinde bir diğer hâkimiyet alameti olan çetr tutulmaktadır. Kaynak: Akbar Receiving the Drums and Standards Captured from Abdullah Khan Uzbeg, Governor of Malwa, in 1564” <https://collections.vam.ac.uk/item/O9708/akbar-receiving-the-drums-and-painting-mohesh/> Erişim tarihi: 17.03.2022.

Tören ve Merasimlerde Filler

Bâbürlü sarayında filler, doğum günleri, cülûs, bayram ile düğün törenleri ve cenaze merasimlerinin vazgeçilmez birer parçalarıydı. “*Mahalde bir begüm doğduğunda, kadınlar sevinirler ve sevinçlerinin bir işareti olarak büyük masraflara girerler. Bir mirza doğarsa, tüm saray, hükümdarın buyurduğu gibi birkaç gün süren kutlamalara katılır. Enstrümanlar çalınır ve müzik yankılanır; soyular, mücevher, para, fil veya at gibi hediyeler getirerek hükümdara tebrik-*

*lerini sunarlar.*⁶¹ Filler hükümdarların cülus törenlerinde bindikleri en önemli binit idi. Mirza Şah Cihân, 1628'de babası Cihângîr Şah'ın vefatına müteakip Ecmir'de Cişti türbesini taziminin ardından Agra'ya doğru yola çıkacak ve şehre yaklaşınca bir file binecekti.⁶²

Filler Ramazan ve Kurban bayramlarının da vazgeçilmez birer binekleri idi. Hindistan'a gelen seyyah Peter Mundy'e göre Şah Cihân, 19 Haziran 1632'de, Kurban Bayramı kutlamaları için özel hazırlanıp süslenen bir file binmiş, bu kutlamaya oğulları Mirza Dârâ Şükûh, Şah Şüca ve Evrengzib'de eşlik etmişti.⁶³

Yine Nevruz kutlamalarında da hükümdarlar o gün huzurunda sıralanan tüm soylulara rütbelerince filler, atlar ve kaftan takımları hediye ederdi.⁶⁴

Vefat eden padişahların cenazeleri de filler üzerinde taşınırdı. Vezir Âsaf Han, 1628'de Lahor'a dönüş yolunda vefat eden Şah Cihângîr'in naaşını bir fil üzerine koyarak Maksud Han ile Lahor'a göndermişti. Bu korteji mirzalarda bir fil üzerinden takip etmişlerdi.⁶⁵

Filler Bâbürlü sosyal hayatında kabul gören Hindu kutlamalarında da kullanılmaktaydı. Dönem olarak Eylül-Ekim aylarına denk gelen ve Dussehara/Dasehra adı verilen, Hindu inancında on başlı iblis Ravana'ya karşı tanrı Vişnu'nun dünyevi reankarnasyonu olan Rama'nın zaferi dolayısıyla kutlanan bayramda önce hassa atları ardından hassa filleri teşhir edilirdi.⁶⁶

---

⁶¹ Manucci, a.g.e., C. 2, s. 343.

⁶² Oruç, a.g.t., s. 64-65.

⁶³ Peter Mundy, *The Travels of Peter Mundy in Europe and Asia, 1608-1667*, C. II, The Hakluyt Society, London, 1914, s. 197-198; Canan Kuş Büyüktaş, "Bâbürlüler Döneminde Kurban Bayramı Kutlamaları (1526-1707)", *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi*, c. IV / sy. 2, Ağustos (2020), s. 150.

⁶⁴ Manucci, a.g.e., s. 349.

⁶⁵ Oruç, a.g.t., s. 61; Canan Kuş Büyüktaş ve Sevilay Karataş Yozgat, "İktidar ve Aşk; Cihangir Şah'ın Nur Cihan Begüm'e Olan Aşkının Tüzük-i Cihangiri'deki Yansımaları", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. XXII / sy. 4, (2020), s. 1607.

⁶⁶ Aslan, a.g.t., s. 133.

Resim 5: Filler 12 Şubat 1633'deki Dârâ Şükûh'un muazzam düğün alayında da kendilerine yer bulmuşlardır. Kaynak: Milo Cleveland Beach-Ebba Koch, *King of the World: The Padshahnama*, Thames and Hudson LTD, London, 1997, s. 61-64.

Fil Dövüşleri (Temaşa)

Fil dövüşleri Hindistan'da yaygın bir spor olup Bâbürlüler tarafından da benimsenmiştir. Bâbüname'den Kanva Zaferine (Mart 1527) müteakip Bâbü'ün Semerkant ve İran saraylarından gelen elçiler huzurunda fil ve koç dövüşü icra ettirdiği görülmektedir.⁶⁷ İngiliz Büyükelçisi Sir Thomas Roe, (6 Ocak 1616'da) Cihângîr Şah'ın bir gününün nasıl geçtiğini anlatırken padişahın caruka-yı darşan'dan⁶⁸ fil dövüşlerini izlediğini kaydetmektedir.⁶⁹ Bu dö-

⁶⁷ Verma, a.g.e., s. 258.

⁶⁸ Sanskritçe'de kutsal bir kişiyi veya şeyi görmek anlamına gelen Darşan, Bâbürlü Devleti'nde imparatorların sabah namazına müteakip halkı selamlaması üzerine kurulu bir gelenektir. İmparatorun halka gözüktüğü mekân caruka-i darşan (darşan balkonu) olarak ifade edilmekte olup Agra Kalesi'nin doğu tarafında Yamuna nehrine bakan kısımda bulunmaktadır. Bkz; Aslan, a.g.t., s. 111.

vüşler saray ile Yamuna nehri arasındaki geniş alanda yapılmaktaydı. Peter Mundy, Şah Cihân'ın saltanatında fil dövüşlerinin nadiren görüldüğünü ve yalnızca padişahın olduğu yerde icra edildiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla fil dövüştürmenin tıpkı fillerin avlanması gibi yalnızca padişaha özel bir durum olduğunu söyleyebiliriz. Keza Şah Cihângîr'in vilayet valilerine gönderdiği talimatlar arasında fil dövüşleri yapmamaları gerektiği emri vardı.⁷⁰

Mundy ayrıca, fil dövüşlerinin Agra'da Salı ve Cumartesi günleri öğleden sonra olmak üzere haftada iki kere icra edildiğinden bahsetmektedir.⁷¹ Johannes De Laet ise, Cihângîr Şah'ın Pazar günü hariç haftanın her günü fil, aslan ve bizon dövüşlerini seyrettiğini söylemektedir.⁷² Coryat, haftada iki defaya mahsus olmak üzere fil güreşlerinin yapıldığını, Hawkins'de padişahın haftada beş kere fil güreşleri icra edilmesini emir buyurduğunu yazmıştır.⁷³ Dolayısıyla seyyahlar arasında fil dövüşlerinin haftada kaç gün yapıldığına dair bir uzlaşma yoktur. Fakat şurası kesindir ki fil dövüşleri her hafta en az iki gün yapılmaktadır.

---

⁶⁹ Thomas Roe, *The Embassy of Sir Thomas Roe to The Court of The Great Mogul 1615-1619*, As Narrated In His Journal and Correspondence, Edit: William Foster, C. I, Printed for The Hakluyt Society, London, 1899, s. 106.

⁷⁰ Jahangir, a.g.e., s. 205.

⁷¹ Mundy, a.g.e., s. 127.

⁷² De Laet, a.g.e., s. 97.

⁷³ Aslan, a.g.t., s. 122.

Resim 6 (sol): Şah Cihân (yukarıda) 1639'da icra edilen bir fil dövüşünü izliyor. "Shah Jahan Watching an Elephant Fight" <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/453313?ft=Bulaqi&offset=0&rpp=40&pos=1> Erişim tarihi: 17.03.2022.

Resim 7 (sağ): Şah Cihân ve soyluları, Agra'daki Kızıl Kale'de düzenlenen bir fil dövüşünü izlerken gösteren minyatür. Kaynak: "Shah Jahan", <https://www.diomedia.com/stock-photo-miniature-painting-depicting-shah-jahan-at-the-jharoha-window-in-the-red-fort-at-agra-while-below-image9777661.html> Erişim tarihi: 17.03.2022.

Ekber Şah Bâbürlü padişahları içerisinde fillere en fazla teveccüh gösterenler arasındaydı. Ona göre bu türden dövüşler keyif verici bir spor olmasının yanı sıra farklı dil ve inançdaki tebaasının kaynaşmasını da sağlamaktaydı. O, en vahşi fillere dahi binme konusunda doğal bir yeteneğe sahipti. Hatta kızışma döneminde dahi onlara binerdi.⁷⁴ Oğlu Şah Cihângîr babasının bu ko-

⁷⁴ Ebu-l-Fazl, a.g.e., s. 131; Jahangîr, a.g.e., C. 2, s. 41.

nudaki cesareti hakkında; *“cesareti ve göziipekliği öyleydi ki, azgın fillere binebilir ve kendi dişilerinin yanlarına yaklaşmasına izin vermeyen ölüm saçan fillere boyun eğdirebilirdi...”* demektedir.⁷⁵ Burada görüleceği üzere padişah, babası Ekber Şah’ı överken onun cesaretini yine filler ile özdeşleştirmektedir. Ekber Şah’ın bu hayvana ilgisi o dereceydi ki padişah, fil dövüşlerini izlemekle kalmaz bizzat icra ederdi. Hatta bu sebeble birkaç kez kaza geçirdiği dahi olmuştu. Bir keresinde Agra kalesinin dışında hassa filleri arasında sayıla gelen Havai adlı filine binen Ekber Şah, bu fili onun mesabesindeki Ram Bagha adlı diğer fil ile dövüşmeye zorladı. Bu tehlikeli sahnenin müşahidi olan saraylılar, durumun devam etmesinden rahatsız oldukları ve fakat itiraz edemedikleri için, Vezir-i Âzam Ataga Han’ın getirilmesi halinde bir çare bulunabileceğini düşündüler. Ataga Han gelip durumu görünce dua etmeye başladı. Ekber Şah, Havai rakibine karşı galip gelene kadar ürkütücü takibine sakince devam etti. Bir müddet kovalamacanın ardından fil, Cumna nehrinin kenarına ve büyük tekne köprüsünün başına geldi. Bu iki dev filin ağırlığından köprünün dubaları suda batıp çıkmaya başladı. Ardından dövüş sona erdi.⁷⁶ Ekber Şah’ın bu fil dövüşü minyatürlere de konu olmuştur.

---

⁷⁵ Jahangir, a.g.e., C. 1, s. 38.

⁷⁶ Ebu-l-Fazl, *Akbarnama*, s. 233-234.

Resim 8: Nakkaş Basavan tarafından tasarlanan bu minyatürde 1561’de Ekber Şah Havai adlı fili ile Ram Bagha adlı fili dövüştürmek maksadıyla kovalamaktadır. Kaynak: “Akbarnama”, <https://collections.vam.ac.uk/item/O9408/akbar-painting-basawan/> Erişim tarihi: 17.03.2022.

Bu dövüşlerde zaman zaman ölümcül kazalarda meydana gelmekteydi. Manucci’ye göre bu durum öyleydi ki filbânlar fil dövüşlerine vazifelendirildiklerinde eşleri üzerlerindeki süsleri çıkarır, altınlarını kırar ve dullar gibi yas tutar, sağ salım döndüklerinde yeni evliler gibi ziyafet verirlerdi.⁷⁷ Zira bu türden karşılaşmalarda filbânlar ve izleyenler ölümcül tehlikeler atlatırlar hatta ölürlerd. Bu tarz olaylardan biride 1633’de yaşanmıştı. 28 Mayıs 1633’de Şah Cihân cülus törenlerinin bir parçası olarak bir fil dövüşü icra edilmesini buyurdu. Bunun üzerine Sudakar ve Suratsundar adlı iki dev fil dövüşmeye başladı. Mirzalar Dârâ Şükûh, Şah Şüca ve Evrengzîb’in at sırtında izlediği bu hararetli müsabaka esnasında fillerden Sudakar, Suratsundar ile olan dövüşünü bırakarak aniden mirzaların üzerine doğru yürüdü ve Mirza Evrengzîb’in atını yere serdi. Bunun üzerine mirza savrulduğu yerden ayağa kalkarak filin

⁷⁷ Manucci, a.g.e., s. 364.

hortumuna mızrağı ile karşı koydu. Etrafta bulunanların korkuyla kaçtığı bu esnada fili korkutmak amacıyla çarh adı verilen havai fişekler ateşlendi ve Mirza Raca Cay Sing'de yardıma geldi. Bir süre sonra Sudakar'ın tekrar Suratsundar'ın yanına dönmesi ile mirza tehlikeyi atlattı. Neticede Mirza Evrengzib, file karşı sergilemiş olduğu cesaretinden dolayı Şah Cihan tarafından Bahadır unvanı ile ödüllendirildi.⁷⁸

Resim 9: 1633'de icra edilen fil dövüşü sırasında Sudakar adlı filin Suratsundar adlı fil ile dövüşünü yarıda keserek Mirza Evrengzib'in üzerine yürütmesi. Kaynak: Beach-Koch, a.g.e., s. 74-75.

Mundy'nin verdiği bilgiye göre bu türden dövüşler bir çift arasında yapıldığı gibi bazen üç çift fil arasında da yapılabilmekteydi.⁷⁹ Boyunlarında filbânları tarafından yönetilen filler kafa kafaya vererek birinin diğerine boyun eğdirmesine değin dövüştürülmekte ve birbirlerine dolandıklarında ayrılmaları için ürttüklere havai fişekler ateşlenmekteydi. Sarayda fil, kaplan, aslan ve geyik

⁷⁸ Jadunath Sarkar, *History of Aurangzib*, C. I, Calcutta 1912, s. 9-11.

⁷⁹ Mundy, a.g.e., s. 127.

dövüşleri yapılırken halk arasında daha mütevâzi bir şekilde koç, keçi, köpek ve horoz dövüşleri yapılmaktaydı.⁸⁰

Avda ve Av Hayvanı (şikâr) Olarak Filler

Avcılığın Bâbürlü saray kültüründeki yeri oldukça sembolik idi. Türk-Moğol av oyunları Bâbüname'de "çerge salmak", daha sonraki kaynaklarda ise "şikâr-ı kamerghé" olarak geçmekteydi. İkinci ad ile anılan tarifte yabani hayvanlar bir çembere almarak avlanırdı.⁸¹ Fil ve aslan avlamak veya avda file binmek yalnızca padişaha mahsustu. Yine bu hayvanların başkaları tarafından avlanması da yalnızca padişahın iznine tabiydi. Burada başkalarından kasıt padişahın en yakınları veya onun için özel olan kişilerdir ki buna en güzel örnek Cihângîr Şah'ın eşi Nur Cihân'dı. Eşine derin bir muhabbetle bağlı olan ve kendisinin avcılığına hayran kaldığı Şah Cihângîr, pek çok kez Nur Cihân'ın fil üstünde aslan avlamasına müsaade etmişti.⁸²

Avlarda aslan veya kaplan gibi fil avcısı vahşi hayvanlardan fillerin korkmaması için şöyle bir yöntem uygulanırdı. Bir kaplan/aslan derisi alınarak içine saman doldurulur ve bir ip yardımıyla bunlar fillerin yanında ileri geri hareket ettirilirdi. Bu sayede fillerin bu hayvanlara alışması sağlanır ve ardından bu kuklalar filin ayakları altında parçalatılırdı.⁸³

Fil üstünde başka hayvanlar avlandığı gibi filin kendisi de bir av hayvanı (şikâr) olarak yakalanmaktaydı. Fillerin avlanması işi hayvanların bulunduğu sahanın geniş bir çit örgüsü ile çevrenmesiyle gerçekleştirilirdi. Ebü'l-Fazl'm, Ekbernâme adlı eserinde bahsettiği üzere Ekber Şah bir keresinde Cambal nehrini bir fil üzerinde geçerek Narvar sınırlarına ulaştığında, avcılar Narvar ormanında birkaç fil sürüsünün dolaşmakta olduğu müjdesini getirdi. Ekber Şah etrafa bir çit çektilererek içeride kalan vahşi filleri yakaladıktan sonra kampa döndü.⁸⁴ Yukarıda zikredildiği gibi Ekber Şah avcılığa son derece meraklıydı. Öyle ki padişah bu konuda kendi döneminde eleştiriye dahi tutulmuştu. Ebu'l-Fazl bu konu hakkında "dar görüşlü ve sığ gözlemciler, Majestelerinin

⁸⁰ Aslan, a.g.t., s. 144.

⁸¹ Richards, a.g.e., s. 131.

⁸² Jahangîr, a.g.e., s. 375.

⁸³ Manucci, a.g.e., s. 363.

⁸⁴ Abul Fazl, a.g.e., s. 368.

avlanmaktan başka bir amacı olmadığını düşünüyorlar” şeklinde not düşmüştür.⁸⁵

Ekber Şah'ın oğlu Cihângîr Şah'da tıpkı babası gibi avcılığa oldukça meraklı olup sık sık fil üzerinde aslan ve kaplan avı yapardı. Kendisinin bu ilgisi Tüzük'üne şu şekildeki bir örnek ile yansımıştı. *“Aynı 14'ü (Zilkade) Pazartesi günü, Panipat ile Karnal arasında yolda yolculara çok sıkıntı veren iki kaplan olduğunu duydum. Filleri topladım ve gönderdim. Onların (kaplanların) bulunduğu yere vardığımda bir dişi file bindim ve onlara filleri kamergah (çit/duvar) şeklinde çevrelerine koymalarını emrettim ve Allah'ın lütfuyla ikisini de silahla öldürdüm. Allah'ın kullarına giden yol azgın kaplanlardan kurtuldu”*.⁸⁶ Bu fil avlarında bazen oldukça çok sayıda fil avlanmaktaydı. Şah Cihângîr'in bir fil avında toplamda 185 fil avladığı kaydedilmektedir ki bunların 73'ü erkek ve 112'si dişiydi.⁸⁷ William Hawkins'e göre Cihangir Şah âdeti olduğu üzere her yıl iki ay avlanmaya giderdi. Sarayından çıktığında eğer bir ata biniyorsa bu savaşa gittiğinin işaretiydi fakat bir fil veya tahtrevana biniyorsa bu ava gidişinin işaretiydi.⁸⁸

Filleri avlamamın birkaç metodu vardı. 1. Hidayet; Bu method da avcılar gerek at sırtında gerekse yaya olarak bu hayvanın otlaklarına girer ve davullar çalmaya ve borazanlar üflemeğe başlarlar. Bu seslerden ürken filler kaçmaya başlarlar. Bu kovalamacada avcılar iplerle yorulan filleri yakalayarak bu hayvanları diğer eğitimli filler eşliğinde götürür ve yavaş yavaş evcilleştirirlerdi. Bu şekilde yakalanan bir filin değerinin dörtte biri avcılara ücret olarak verilir. 2. Chor Kedah; Vahşi fillerin otladığı yere evcil bir dişi fil konur ve bu fil vasıtasıyla diğer filler yakalanırdı. 3. Gad; Fillerin uğrak yeri olan yerlere, otlarla kaplı derin bir çukur kazılırdı. Ardından filler ona yaklaşır yaklaşmaz, pusudaki avcılar büyük bir gürültü çıkararak hayvanı bu çukura düşürürlerdi. Daha sonra aç ve susuz kalan filler kısa sürede evcilleştirilirdi. 4. Bar; Fillerin bulunduğu yeri çevreleyen bir hendek kazılır, sadece bir yolu açık bırakırlardı. Açık bırakılan yöne ise halatlarla bağlanmış bir kafes koyulurdu. Kapı açık bırakılır, ancak ip kesildiğinde kapanırdı. Avcılar daha sonra fillerin sevdiği yiyecekleri kapının önüne ve kafesin içerisine koyarlardı. Yiyecekleri gören

⁸⁵ Abul Fazl, *Ain...*, s. 282.

⁸⁶ Jahangir, a.g.e., s. 136.

⁸⁷ Jahangir, a.g.e., C. II, s. 24.

⁸⁸ Bilgin, a.g.t., s. 104.

hayvanlar iştahla kafese girerdi. Fil kafese girdiğinde nihayet gizlenmekte olan avcı, ipi keser ve kafesi kapatırdı. Daha sonra evcil dişiler, vahşi fillerin yakalandığı yere getirilir bu sayede yeni yakalanan filler bir müddet sonra evcilleşirlerdi.⁸⁹

Resim 10: Şah Cihân'ı (ortada) Burhanpur'daki aslan avında gösteren minyatür. Kaynak: Beach-Koch, a.g.e., s. 111.

⁸⁹ Abul Fazl, a.g.e., s. 284-285; Manucci, a.g.e., s. C. 3, s. 77.

Savaşlarda Filler

Hindistan'da filler muharebelerde Gazneliler ve Delhi Türk Sultanlığı tarafından daha sonra ise Bâbürlüler tarafından kullanılmıştı. Bu dev hayvanlardan yine onların çağdaşı olan Dekken Sultanlıkları, Racput racaları ve Vicana-yagar Devleti'de yoğun olarak istifade etmişti. Hindistan ve dahi Bâbürlüler özelinde fil, muharebe meydanlarının vazgeçilmez bir unsuru halindeydi. Filler gerek taarruzda gerekse kuşatma savaşlarında son derece etkiliydi. Savaş zamanı pâkhar adı verilen zırhla teçhiz edilen filler düşman askerlerini hortumlarıyla yakalayarak ayakları altlarında ezerlerdi.⁹⁰ Kale duvarlarının, kapıların ve kulelerin yıkılmasında önemli işlevleri olup canlı koçbaşı olarak vazife görmekteydiler.⁹¹

Bâbürlü mansab sistemi⁹² içerisinde her rütbeli emirin belirli sayıda at ve başka hayvan bulundurması bekleniyordu. Örneğin 5.000'lik mansaba sahip olan bir mansabdâr, belirli tipte 340 at, 90 fil, 80 deve, 20 katır ve 160 arabaya sahipti.⁹³ Soyluların bu hayvanları temin etmeleri ve ayrıca temin ettikleri bu hayvanları ve arabaları kaidelere uygun olarak nakletmeleri mecburiydi. Filler Bâbürlü ordusunun en önemli unsuru olmasa da en karakteristik unsuruydu.⁹⁴ *"Neredeyse tüm savaş filleri erkekti"*. Dişilerden daha büyük ve hırçın olmaları erkek fillerin tercih edilmesinin başlıca amiliydi.⁹⁵ Hükümdarlar muharebelerde genellikle fillere binerlerdi. Bu durum etrafını çevreleyen kuvvetlerin liderlerini kolayca görmelerini sağlar ve güven temin ederdi.⁹⁶ Diğer taraftan filler savaşlarda ordusunu komuta etmek maksadıyla üzerine binen hükümdar/komutanları düşman tarafın nazarında açık birer hedef haline de getirmektedir. Buna en iyi örneklerden birisi 1658'de vuku bulan Samugarh Muharebesi idi. İmparator Şah Cihân'ın oğulları arasındaki Mirzalar Savaşının dönüm noktasını ihtiva eden Samugarh Muharebesi'nde (29 Mayıs 1658)

⁹⁰ Monserrate, a.g.e., s. 84; Irvine, a.g.e., s. 176.

⁹¹ Nossov, a.g.e., s. 12.

⁹² Ekber Şah tarafından 1573-1574'te geliştirilerek uygulamaya konulmuş olan bu sistem Bâbürlü devlet bürokrasisinde görev yapan askerî ve sivil memurlar belli bir maaş veya gelir karşılığı toprak tahsisıyla vazife yapmasını ifade etmekteydi. Bkz; Saiyid Athar Abbas Rızvî, "Mansabdâr", TDV İslam Ansiklopedisi, c. XXVIII, Ankara, 2003, s. 3.

⁹³ David Nicolle-Angus McBride, *Mughal India 1504-1761*, Osprey Publishing, London 1993, s. 8.

⁹⁴ McBride-Nicolle, a.g.e., s. 15; Richards, a.g.e., s. 93.

⁹⁵ Nossov, a.g.e., s. 4.

⁹⁶ Abdul Aziz, *The Mansabdari System and The Mughal Army*, Lahore, 1945, s. 221.

savaşın gidişatını etkileyen en mühim nokta Dârâ Şükûh'un komutanı Halilullah Han'ın tavsiyesine uyarak bir ata binmesi olmuştur. Zira Halilullah Han kendisine, kardeşi Mirza Evrengzîb'i ele geçirme şansının yüksek olduğunu bahane ederek onu filinden indirip atına bindirmiş fakat savaşın ortasında Dârâ'yı fili üzerinde göremeyen generaller ve askerler onun öldüğünü düşünerek dağılmaya başlamıştı. İmparator Evrengzîb tarafından benzer bir strateji Samugarh Muharebesi'ne müteakip ağabeyi Şah Şüca'ya karşı Hacve Muharebesi'nde tatbik edilecekti. Evrengzîb, Şah Şüca'nın saflarındaki Allahverdi Han'a; "*Bugün beni Hindistan imparatoru yapmak istiyorsan Şah Şüca'yı savaş sırasında filinden indirmeye ikna etmen yeterli...*" şeklinde bir mektub yazmıştı. Nitekim bu plan beklendiği gibi tatbik edilmiş ve tıpkı Samugarh'ta olduğu gibi tüm ordu Şüca'nın filinin boş olduğunu görüp onun ölmüş olduğunu düşünerek kaçılmaya başlamıştı.⁹⁷

Seyyah Johannes De Laet'e göre 1609'da Mirza Şah Cihân Dekken'e sefere gittiğinde ordusunda 20.000 süvari ve 300 fil bulunmaktaydı.⁹⁸ Savaşta düşmana karşı verebilecekleri hasarı arttırabilmeleri için fillerin dişlerine zehirli fil kılıçları yerleştirilirdi.⁹⁹ Fil sürücülerini (mahut), hayvanları kontrol eden kişiler olduklarından muharebelerde belirleyici olan savaşçılardandı.¹⁰⁰

Ekber Şah'ın fillere olan ilgisi kendisini askeri alanda da göstermiş, ateşli silahların önemini kavrayan padişah, hafif topların filler üzerinde tatbik edildiği kecnal (fil namlusu) adlı bir silah icat etmişti.¹⁰¹ Bu silahların her biri, beyzbol topu büyüklüğünde top ateşleşebiliyordu.¹⁰² Küçük savaş toplarının filler üzerinde tatbik edilmesi, fillerin düşman üzerindeki yıkıcı gücünü daha da arttırmaktaydı. Bu türden silahlar itaat etmeyen racalara karşı seferlerde kullanılmaktaydı. Ekber Şah'ın saltanatında Raca Madukar'a karşı ordu gönderilmiş ve Bâbürlü birlikleri kısa sürede racanın ülkesini ele geçirmişti. Gerçekleşen çatışma da Raca'nın en büyük oğlu Horal Dev, kecnal'den gelen bir

⁹⁷ Saqi Must'ad Khan, *Maasir-i Alangiri*, Çev: Jadunath Sarkar, Calcutta 1947, s. 3; Manucci, a.g.e, C. 1, s. 329; Manucci, a.g.e., C. 1, s. 329.

⁹⁸ De Laet, a.g.e., s. 115.

⁹⁹ Kistler, a.g.e., s. 193.

¹⁰⁰ Nossor, a.g.e., s. 8.

¹⁰¹ Ebul-Fazl, *Ain...*, s. 113.

¹⁰² Andrew de la Garza, *Mughals at War: Babur, Akbar and the Indian Military Revolution, 1500 - 1605*, The Ohio State University, Doktora Tezi, 2010, s. 124.

top tarafından öldürülmüştü.¹⁰³ 1652'de İkinci Kandahar seferi için yapılan hazırlıklarda vezir Sadullah Han'ın ordusuna 10 vahşi fil, 8 ağır-20 hafif top, 20 fil topu (kecnal) ve 20 deve topu (şaturnal) dâhil edilmişti.¹⁰⁴ 1658'de vuku bulacak olan Samugarh muharebesi öncesinde Mirza Dârâ Şükûh'un ordusunda şaturnal taşıyan 500 deve ve 500 fil vardı.¹⁰⁵

Ekber Şah devrinde filler Bâbürlü ordu düzeni içerisinde arkada yer almaktaydı. Esasen ateşli silahların ve bilhassa topların muharebe meydanlarına inmesine kadar düşmana karşı ön safta yer alırlardı. Fakat topların devreye girmesiyle filler geri hizmete alındı. Dolayısıyla fillerin ateşli silahlar çağıyla birlikte önemlerinin azalmaya başladığını söylemek mümkündür.¹⁰⁶

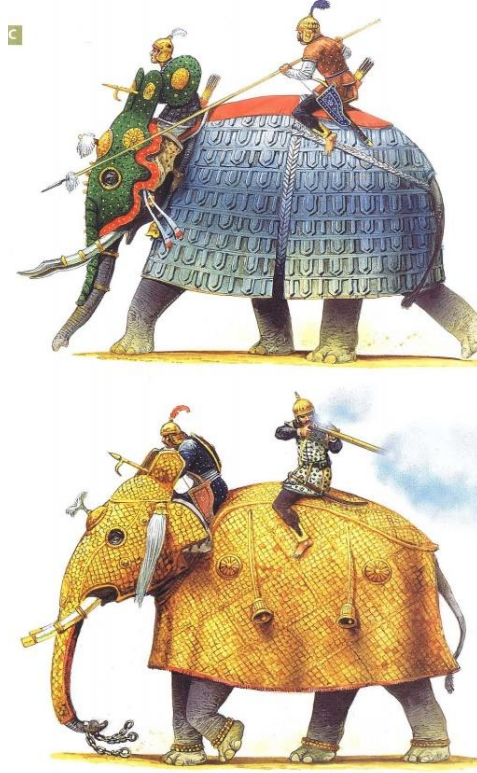
---

¹⁰³ Ebul-Fazl, *Akbarnama*, C. 3, s. 326.

¹⁰⁴ Oruç, a.g.t., s. 207.

¹⁰⁵ Nossov, a.g.e., s. 18-19.

¹⁰⁶ Kistler, a.g.e., s. 217; De la Garza, a.g.t., s. 10.

Resim 11: Zırhlar, fil kılıçları ve zincirler ile teçhiz olan Bâbürlü filleri. Kaynak: Nossov, a.g.e., s. 16.

Hediyeleşme (pişkeş) ve Haraç Olarak Filler

Bâbürlü Devleti'nde filler aracılığı ile hediyeleşmek bir gelenektir. Ekber Şah saltanatında kendi hâkimiyetini kabul eden ricalara değerli hediyeler verirken aynı şekilde onların kendisine bu hediye alışverişinin bir parçası olarak önemli bir pişkeş (astın bağlı bulunduğu kişiye verdiği hediye) sunmasını bekliyordu.¹⁰⁷ Bâbürlü kaynaklarına bakıldığında filler, atlar ve kaftan ile birlikte en çok hediye edilen maldır. Örneğin Mirza Selim'in, 22 Ağustos 1602'de Bundelkand Racası Bir Sing Dev eliyle vezir Ebü'l-Fazl'ı öldürmesi üzerine Ekber Şah bu duruma son derece hiddetlenmişti. Fakat mirza, Selime Banu

¹⁰⁷ Richards, a.g.e., s. 44-45.

Begüm aracılığı ile Fetih Leşker adlı bir fil, bir hilat ve özel bir at göndermişti. Mirza Selim'in gönderdiği hediyelerin arasında bir filin bulunması belki de babası Ekber Şah'ın fillere ne derece düşkün olduğunu bilmesinden ileri gelmekteydi.¹⁰⁸ Bâbürlülerde tahta yeni çıkan padişah tarafından mansabdar ve emirlere rütbelerin verildiği çeşitli hediyelerin (sancak, davul, hançer, atlar vs.) içerisinde fillerde yer alırdı.¹⁰⁹ Bâbürlülerde bir kimseye bir fil veya at hediye edildiğinde, nakibler ve mir ahur dizgin parası namında bir miktar para alırdı. Bu ödenek Şah Cihangîr devrinde devlet tarafından ödenmeye başlanmıştı.¹¹⁰

Hediye olarak gelen filler eğer padişahı memnun edecek cinsten ise özel damızlığa alınır aksi halde buraya dâhil edilmezdi. Örneğin Şah Cihangîr, Tüzük'ünde bir seferinde Raca Man Sing tarafından kendisine hediye edilen erkek ve dişi 100 filin hiçbirisininin hassa fillerine dâhil edilmeye uygun olmadığından bahsetmektedir.¹¹¹ Bir başka seferinde ise *'İslam Han Bengal'den 160 erkek ve dişi fil göndermişti; önüme getirildiler ve özel fil ahırlarına yerleştirildiler'* şeklinde anlatmaktadır.¹¹² Fil hediye etme geleneği tâbi-metbû ilişkileri içerisinde de kendisine yer bulmuş olup çeşitli terfi ve atamalarda da hediye olarak verilirlerdi. Örneğin Âsaf Han, Şah Cihangîr'in saltanatında vezir yapıldığında hediye olarak kendisine bir fil verilmişti. Bu olay Tüzük-i Cihangîri'de; *"onu Emir rütbesinden vezir rütbesine yükselttim ve onu 2.500 beygirlik komutanlıktan 5.000 beygirliğe terfi ettirerek Perviz'in atalığı yaptım. Onu onur kaftanı, mücevherli bel kılıcı, bir at ve bir fil ile şereflendirdikten sonra..."* şeklinde geçmektedir.¹¹³ Fil tâbi-metbû arasında bir hediye olduğu kadar, padişah tarafından herhangi birine de verilebilirdi. Bir gün Raca Surac Sing yanında Hintçe şiir yazan bir şair getirmişti. Şah Cihangîr şairin kendisini metheden şiirine karşılık ona bir fil hediye etmişti.¹¹⁴ Filler bunların dışında yabancı elçilere de hediye olarak verilmekteydi. 22-23 Mayıs 1661'de Delhi'ye varan Safevî hükümdarı Şah II. Abbas'ın sefiri Budak Beg'e Şah Âlemgîr ile görüşmesinde pek çok hediye (yüz bin rupi, kaftan, inci süslemeli bir hançer,

¹⁰⁸ Khwaja Kamgar Husaini, *Ma'asir-i-Jahangiri*, Çev: Azra Nizami, Aligarh 1968, s. 44.

¹⁰⁹ Oruç, a.g.t., s. 64-65.

¹¹⁰ Jahangir, a.g.e., C. 1, s. 46.

¹¹¹ a.g.e., s. 137-138.

¹¹² a.g.e., s. 227.

¹¹³ a.g.e., s. 16.

¹¹⁴ a.g.e., s. 141.

altın eyerli ve dizginli bir at vs.) verilmiş bu hediyelerin arasında bir filde yer almıştı. Benzer şekilde 1670'de Belh sefiri Şâdman Hevace'ye, 25.000 rupi nakit, bir kaftan, 5.000 rupi değerinde mücevherli bir kılıç ve gümüş eyerli bir fil verilmişti. Şah Âlemgîr tarafından saltanatının on ikinci yılında Mirza Muhammed Kam Bahş'a bir bebek fil hediye edildi. Dolayısıyla fil hediyeleşmesi hanedan içerisinde de yaygındı. Fillerin hediyeleşmenin dışında bir sadaka olarak dağıtıldıkları da olmuştu. Şah Cihângîr bir ay tutulması ile ilgili olarak şunları söylemekteydi; *"...ay tutulmaya başladı. Bunun kötü alametini önlemek için kendimi altın, gümüş, kumaş ve tahulla tartım ve fil, at vb. gibi her türlü hayvanı sadaka olarak verdim, bunların hepsinin maliyeti 15.000 rupi idi. Onların hak edenlere ve fakirlere dağıtılmasını emrettim."*¹¹⁵

Filler devletlerarası ilişkilerde bir haraç aracı olarak da kullanılmaktaydı. Ekber Şah devrindeki bir kayıt bu duruma bir örnektir; *'...ayını gün Kutbü'l-Mülk'ün (Gülkünde Sultanının ünvanı olup Sultan İbrahim Kutbşah kastedilmektedir, ö. 1581) elçileri güzîde hediyeler sundular. Bunların arasında, mütehasıs sürücülerin binmekten korktukları şiddetiyle tanınan fil Feth Mübarek de vardı. Majestelerinin huzuruna çıkarıldığında, hemen ona bindi ve itaatkâr hale getirdi."*¹¹⁶ Johannes De Laet'e göre Gülkünde hükümdarları sahip oldukları filler ve zenginlikler bakımından Bâbürlü hükümdarlarına rakipti.¹¹⁷ Benzer şekilde torunu Şah Cihân, 1635'de Adilşahlar Sultanı Muhammed Adilşah'a gönderdiği fermanında "Biz tahta çıkalıdan bu ana kadar hiç peşkeşiniz gelmedi; buyuracağımız elmas ve değerli eşya, fil vs. babanız merhumun yaptığı gibi gönderilmelidir" diyerek tâbi-metbû ilişkisinin bir gereği olarak peşkeş istemekteydi.¹¹⁸ Bu cümlelerin bir devamı olmak üzere Abdullah Kutupşah 1656'daki Bâbürlü saldırısı sonucu haraç borcu karşılığı olarak çeşitli mücevherlerin yanı sıra filler göndermeyi kabul etmişti.¹¹⁹

¹¹⁵ a.g.e., s. 160.

¹¹⁶ Ebul-Fazl, a.g.e., s. 310.

¹¹⁷ De Laet, a.g.e., s. 74.

¹¹⁸ Bayur, a.g.e., s. 200.

¹¹⁹ Oruç, a.g.t., s. 323-324.

Resim 12: Ekber Şah'ın Gülkünde Sultanından hediye olarak gelen Feth-i Mübarek adlı file binmesini konu alan minyatür (Ekbernâme). Kaynak: https://viewer.cbl.ie/viewer/image/In_03_248/1/LOG_0000/ Erişim tarihi: 21.04.2022.

Tehdit ve Ceza Yöntemi Olarak Filler

Hindistan coğrafyasında filleri suçlulara ve/veya düşman askerlerine karşı bir ceza aracı olarak kullanmak yaygın bir yöntem olup, Bâbürlüler de bu tarz infazlara başvurmuştu. Suçluların infazı, çiğnenmek suretiyle işkence etmek veya direk olarak filin ayakları altında ezilmek suretiyle gerçekleştiriliyordu.

Ekbernâme'nin müellifi Ebü'l-Fazl el-Allâmi'nin ifadesiyle suçlu bulunanlardan bazıları Hümâyûn Şah'ın emriyle dağ gibi fillerin ayakları altında bağlanılarak çiğnenmişti.¹²⁰ Ekber Şah'ın da suçlu bulunan kimseleri fillerin ayak-

¹²⁰ Ebul-Fazl, a.g.e., C, 1, s. 315.

ları altına atılması şeklinde ceza verdiği bilinmektedir.¹²¹ Örneğin Mirza Şerefüddin Hüseyin, Kaşgar hükümdarı Abdullah Han'ın emrinde hizmet eden babası Hevace Muin Han ile geçinemeyerek Ekber Şah'ın hizmetine girmiş, zamanla Edhem Han'ın nüfuzu sayesinde, Penchazari olarak atanmış bununla da kalmayarak hanedana damad olmuştu. Fakat 1562/1563 (h.970)'de bir şüphe üzerine Agra'dan kaçarak bir süre Gücerat soylusu Cengiz Han'ın yanında kaldı ve ardından Mirzaların isyanına katıldı. Ne var ki sonra yakalanarak Ekber Şah'ın huzuruna getirildi. Ekber Şah, onu korkutmak için evcil bir filin ayaklarının altına konmasını emretti ve akabinde hapse atıldı.¹²² Bir başka suçlu ise bir filin ayağına bağlanmak suretiyle çarşılarda gezdirilmişti.¹²³ Bu örnekte görüleceği üzere filler bazen mahkûmu öldürmek için değil işkenceye tabi tutmak içinde kullanılmaktaydı. Johannes De Laet'e göre Şah Cihângîr Perşembe günleri fil dövüşlerini seyretmenin yanı sıra hüküm giymiş olan suçluların fillerin önlerine atılmak suretiyle infâzlarına da bakardı.¹²⁴ 1616'da Kotvali Çabutara'daki kraliyet hazinesini yağmalayan yedi kişilik bir hırsız grubu, önderleri Naval ile yakalandı. Cihângîr Şah hırsızları idam cezasına çarptırırken, başları olan Naval'ın da bir filin ayakları altında çiğnenmesini emretmişti.¹²⁵ 1623'te Ahmedabad'da esir alınan 41 isyancı, dîvanda padişahın huzuruna çıkarılmış ve yine çete liderlerinin fillerin ayakları altında çiğnenmeleri emredilmişti.¹²⁶ Cezaların infazı sarayda yapılabildiği gibi aynı zamanda padişahın bulunduğu her yerde yapılabilmekteydi. Bir gün sarayda Nur Cihân'ın cariyelerinden birisi ile bir haremağası öpüşürken yakalanmış ve cariyeye, başına kadar toprağa gömülmek suretiyle öldürülürken haremağası da fillerin ayakları altına atılmıştı.¹²⁷ Bu türden cezalar devlete karşı işlenen isyan suçlarında da kendisini göstermekteydi. 1605'de Bâbürlü tahtına oturan Şah Cihângîr kısa bir süre sonra büyük oğlu Mirza Hüsrev'in isyanı ile uğraşmak zorunda kalmıştı. Bu isyan sürecinde mirzanın hizmetçi ve yoldaşlarından beşi yakalandı. Bunlar içerisinde mirzaya hizmetini itiraf edenlerden ikisi fillerin ayakları altına atılırken inkâr edenlerden üçü ise soruşturmaya tabi tutul-

¹²¹ Ebul-Fazl, a.g.e., C, 3, s. 11.

¹²² Ebul-Fazl, Ain..., s. 322-323.

¹²³ a.g.e., s. 471.

¹²⁴ De Laet, a.g.e., s. 97.

¹²⁵ Rupali Yadav, Crime, Criminality and Crime Control in Mughal India (1526- 1707), A Thesis of Doctor of Philosophy in History, Aligarh Muslim University, Aligarh 2010, s. 78.

¹²⁶ a.g.t., s. 93.

¹²⁷ Aslan, a.g.t., s. 83; Yadav, a.g.t., s. 12-13.

muştı. Mirzanın kendisi ise yakalandıktan sonra padişah büyük bir fil ile saraya girerken, oğlunu hemen arkasından ayakları prangalı küçük bir file bindirilmiş halde sergilemişti.¹²⁸

Filler Bâbürlü hükümdarlarınca kendilerine itaat etmeyen diğer hükümdarlara karşı bir koz olarak da kullanılmaktaydı. Şii Adilşahîlerin Sultanı Muhammed Adilşah'ın hutbeyi Safevî şahı adına okutup Bâbürlülere ödemesi gereken haracı göndermemesi ve Nizamşahî ordusunu kendi himayesine alması üzerine Şah Cihân tarafından kendisine gönderilen mektupta kendisine itaat etmesini, aksi takdirde büyük fillerden oluşan bir ordunun gelip kendisini cezalandıracağı tehdidinde bulunuluyordu. Burada İmparatorun, ordusundaki filleri hasmına karşı bir tehdit aracı olarak kullanmakta olduğu görülmektedir.

Tüm bu örnekler neticesinde Bâbürlülerde devlete karşı itaatsizlik, büyük hırsızlıklar, isyan ile zina gibi suçlarda filler bir korkutma ve ceza yöntemi olarak kullanılmaktaydı.

¹²⁸ Jahangir, a.g.e., s. 61-62.

Resim 13 (sol): Ekber Şah'ın saltanatında fillerin ayaklarına atılmak suretiyle cezalandırılan suçlular. Kaynak: <https://collections.vam.ac.uk/item/O9532/painting-miskina/> Erişim tarihi: 17.03.2022.

Resim 14 (sağ): Ekber Şah döneminde filler tarafından ezilmekle cezalandırılan suçlular. Kaynak: <https://collections.vam.ac.uk/item/O9533/mirza-mirak-mashhadi-painting-unknown> Erişim tarihi: 17.03.2022.

SONUÇ

Bâbürlü Devleti'nde filler, tıpkı atlar gibi kendilerine yoğun ve oldukça çeşitli bir kullanım alanı bulmuşlardır. Fillerin hâkimiyet nişanesi olarak görülmele-ri, savaşlarda kullanılmaları ve tören biniti olmaları gibi Hindistan'da yerleşmiş kaideler Bâbürlülerce de kabul edilerek sürdürülmüştür. Bâbürlüler kendilerinden önce Hindistan coğrafyasında kurulmuş olan Gazneliler ve Delhi Türk Sultanlığı gibi siyasi teşekküllere nispetle gerek oransal olarak gerekse kullanım çeşitliliği açısından fillerden bir hayli istifade etmişlerdir. Gücün ve hâkimiyetin somut bir tezahürü olan fillere o derece ehemmiyet verilmiştir ki; kendilerine, cinslerine, avlanma biçimlerine, koşum takımlarına, binicilerine, üzerlerindeki silah ve savaşçılara ayrı ayrı adlar verilmiştir. Filler ordugâhda ve günlük hayatta haremının, hazinelerin ve ordu yükünün taşınmasında kullanılmışlardır.

Bir saltanat alameti olan bu hayvanlar Bâbürlü sosyo-kültürel hayatının merkezinde yer almışlardır. Hükümdara has olarak dövüşlerde kullanılmışlar bunun dışında bir şikâr olarak avlanmışlar ve avda kullanılmışlardır. Bu hayvanlar Bâbürlü sarayında at ile birlikte en önemli tören ve merasim biniti olmuştur. Hükümdar ve mirzaların doğum, cülûs, düğün törenleri ve cenaze merasimleri bu cümledendir. Bu törenlerde üzerleri ve dişleri umumiyetle altın ve diğer mücevherler ile süslenmiş olan filler, aynı zamanda padişahın diğer hanedan üyeleri ve tebaası ile arasındaki hediyeleşmede at ve kaftan gibi geleneksel bir hediye biçimi olmuştur. Cihângîrnâme'deki anlatım Ekbernâme ile mukayese edildiğinde fil hediyeleşme (pişkeş) kültürünün Cihângîr Şah döneminde açık bir şekilde arttığı görülmektedir. Ekbernâme'de ekseriyetle Ekber Şah'ın fil dövüşlerine yer verilirken Cihângîrnâme'de fil ile ilgili daha geniş perspektifte bilgiler verilmektedir. Savaşlarda dönemin tankı

vazifesini gören filler Bâbürlü ordusunun karakteristik tarafını yansıtmış ve muharebe meydanlarında sıklıkla kullanılmışlardır. Son olarak hükümdarların diğer hükümdarlara göndermiş olduğu fermanlarda birer tehdit yöntemi olarak uygulanmış ve suçlu bulunanlar bu hayvanlar aracılığıyla infaz edilmiştir.

KAYNAKÇA

- EBUL-FAZL EL-ALLÂMÎ, *Ain Akbari*, C. I, Çev: H. Blochmann, Printed For The Asiatic Society Of Bengal, Calcutta, 1873.
- EBUL-FAZL EL-ALLÂMÎ, *The Akbarnāma of Abu'l Fazl*, Çev: Henry Beveridge, C. I-III, The Asiatic Society, Calcutta, 2000.
- ASLAN, Yakup, Avrupalı Seyyahların Gözünden Bâbürlü Sultanı Cihangir Döneminde İçtimai Hayat, Yüksek Lisans Tezi, Siirt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siirt, 2019.
- AZİZ, Abdul, *The Mansabdari System and The Mughal Army*, Lahore, 1945.
- BÂBÜR, *Bâbürnâme*, Ankara Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Hindistan Tarihi*, c. 2, Ankara TTK, 1987.
- BEACH, Milo Cleveland-KOCH, Ebba, *King of the World: The Padshah-nama*, London, Thames and Hudson LTD, 1997.
- BİLGİN, Alican, Lane Poole'un "Medieval India From Contemporary Sources" Adlı Eserin Çeviri ve İncelenmesi/Tahlili, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2020.
- CORÏATE, Thomas, *Thomas Coriate Traueller for the English Vvits: Greeting. From the Court of the Great Mogvl, Resident at the Towne of Asmere, in Easterne India*, 1616.
- DE LAET, Joannes, *The Empire of The Great Mogol*, Çev: John S. Hoyland, London, The British India Press, 1927.
- DE LA GARZA, Andrew, *Mughals at War: Babur, Akbar and the Indian Military Revolution, 1500 - 1605*, The Ohio State University, Doktora Tezi, 2010.

- GÖKSU, Erkan, *Gazneliler*, İstanbul, Selenge Yayınları, 2021.
- IRVINE, William, *The Army of The Indian Moghuls: Its Organization and Administration*, London, 1903.
- İSKENDER BEY, *Tarih-i Âlemârâ-yı Abbâsi*, C. I-III, Çev: Ali Genceli, Ankara, TTK, 2016.
- JAHANGİR, The *Tuzuk-i-jahangiri Or Memoirs Of Jahangir*, C. I-II, Edit: Henry Beveridge, London, Royal Asiatic Society, 1914.
- KANAR, Mehmet, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, Birim Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- KANSOY, Umut, Delhi Türk Sultanlığı'nda Ordu (1206-1414), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2018.
- KANSOY, Umut, "Savaş Fillerinin ve Mürettebatının Silâhları", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, c. VII / sy. 1, Mart 2020, ss. 405-451.
- KANSOY, Umut, "Savaş Hayvanı Olarak Fillerin Yetenekleri ve Kusurları", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. VI / sy. 3, 2019, ss. 1475-1513.
- KHAWAJA KAMGAR HUSAINI, *Ma'asir-i-Jahangiri*, Çev: Azra Nizami, Aligarh, 1968.
- KISTLER, John M., *War Elephants*, Westport, Connecticut London, 2006.
- KUŞ BÜYÜKTAŞ, Canan, "Babürlüler Döneminde Kurban Bayramı Kutlamaları (1526-1707)", *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S. 2, Ağustos 2020, ss. 145-157.
- KUŞ BÜYÜKTAŞ, Canan, - KARATAŞ YOZGAT, Sevilay, "İktidar ve Aşk; Cihangir Şah'ın Nur Cihan Begüm'e Olan Aşkının Tüzük-i Cihangiri'deki Yansımaları", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. XXII / sy. 4, 2020, ss. 1591-1615.

- MANUCCI, Niccolao, *Storia do Mogor or Mogul India 1653-1708*, Çev: William Irvine, C. I-IV, Published For The Government India, London, 1908.
- MCBRIDE, Angus-NICOLLE, David, *Mughul India 1504-1761*, London Osprey Publishing, 1993.
- MONSERRATE, Antonio, *The Commentary of Father Monserrate, S.J., On His Journey to the Court of Akbar*, Çev: J. S. Hoyland, London, Oxford University Press, 1922.
- MUKHOTY, Ira, *Akbar The Great Mughal*, New Delhi 2020.
- MUNDY, Peter, *The Travels of Peter Mundy in Europe and Asia, 1608-1667*, C. II, London, The Hakluyt Society, 1914.
- NOSSOV, Konstantin, *War Elephants*, Oxford, Osprey Publishing, 2008.
- NURÜ'D-DİN CİHANGİR ŞAH, *Tarih-i Selim Şâh*, Çev: Nevres-i Kadim, Ankara, TTK Yayınları, 2013.
- ORUÇ, Cihan, *Şah Cihan Dönemi Babürlü Devletinin Dış Politikası*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Sakarya, 2019.
- RIZVÎ, Saiyid Athar Abbas, "Mansabdâr", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 28, Ankara, 2003, ss. 3-4.
- RICHARDS, John, *Bâbürlü Türk İmparatorluğu / Tarih, Kültür, Teşkilat*, İstanbul Selenge Yayınları, 2021.
- ROE, Thomas, *The Embassy of Sir Thomas Roe to The Court of The Great Mogul 1615- 1619*, As Narrated In His Journal and Correspondence, Edit: William Foster, C. I, Printed for The Hakluyt Society, London, 1899.
- RYLEY, John Horton, *Ralph Fitch England's Pioneer to India and Burma; His Companions and Contemporaries, with His Remarkable Narrative Told in His Own Words*, London, 1899.
- SAQI MUST'AD KHAN, *Maasir-i- Alamgiri*, Çev: Jadunath Sarkar, Calcutta, 1947.

- SARKAR, Jadunath, *History of Aurangzib*, C. I-II, Calcutta, 1912.
- VERMA, Som Prakash, *The Illustrated Baburnama*, Oxford, 2016.
- YADAV, Rupali, Crime, Criminality and Crime Control in Mughal India (1526-1707), A Thesis of Doctor of Philosophy in History, Aligarh Muslim University, Aligarh 2010.
- YAZICI, Tahsin, "Fil", İslam Ansiklopedisi, C. 13, İstanbul, TDV Yayınları, 1996, ss. 67-68.

SİYASİ HATIRALARIM I: İRAN 1930-1934

Rıdvanbeyoğlu Hüsrev Gerede, İstanbul, Vakit Matbaası, 1952,
311 sayfa.

Zühre Nur Celep*

Rıdvanbeyoğlu Hüsrev Gerede (1884-1966), 1884 yılında Edirne’de dünyaya geldi. Askeri bir eğitim alan Gerede, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşına katıldı. O, 1919 yılında Atatürk’ün mahiyetinde Samsun’a ilk ayak basanlardan biridir. Havza, Amasya, Ankara, Sivas, Erzincan ve Erzurum bölgeleri dolaşarak milli kongrelerin ve heyeti temsiliyenin çalışmalarına katılmıştır. Son Osmanlı Mebusan Meclisinde Anadolu ve Rumeli adına Trabzon mebusu olarak İstanbul’a gönderilmiştir. Bunun yanı sıra Birinci Büyük Millet Meclisine katılanlar arasındadır. Kendisi, göstermiş olduğu başarılar dolayısıyla İstiklal Madalyası ile ödüllendirilmiştir. 1930 yılında Ağrı ayaklanması nedeniyle yaşanan sınır problemlerini çözmesi amacıyla Tahran büyükelçiliğine elçi sıfatıyla tayin edilmiştir. Gerede, bu görevi 1934 yılına kadar başarıyla ifa etmiştir. “Siyasi Hatıralarım I: İran” başlığıyla kaleme alınan ve Vakit Matbaası tarafından 1952 yılında basılan bu eser, Gerede’nin İran’daki elçilik döneminde tanık olduğu siyasi, sosyal ve kültürel olaylara hasredilmiştir. Bunun yanı sıra söz konusu eserde az da olsa elçiliği sonrası dönemden bahsedilerek bilhassa 2. Dünya Savaşı’nda İran’da yaşanan olayların kısaca genel çerçevesi çizilmiştir. Kitap “İlk Söz” ve “Son Söz” ismini verdiği bölümler de dahil toplam 27 bölümden oluşmaktadır.

Bu kitabı tanıtmamızın amacı, bu önemli dönemde elçilik vazifesinde bulunmuş olan Hüsrev Gerede’nin nazarından Atatürk ve Rıza Şah dönemlerindeki Türkiye ve İran’ın siyasi, kültürel, ekonomik ve tarihi dokusunu okumak ve onun izlenimlerini kendimize önemli gelen bilgiler uyarınca tanıtmaktır.

Söz konusu eser, Rıza Şah dönemine şahit olan biri tarafından kaleme alınması bakımından birinci el kaynak niteliği taşımaktadır. Yazar bir sonraki bölümde de değineceğimiz gibi bu çalışmayı oğlu Faruk Gerede’ye ithaf etmek amacıyla kaleme almıştır. Yazarın bu eseri kaleme almasındaki diğer amaçlar hakkında ise eserin içerisindeki bilgilere dayanak şu çıkarımlarda bulunabiliriz. Şahit olduğu ve edindiği bilgiler ışığında söz konusu dönemin İran’ına yönelik genel bir portre çizme, Atatürk döneminde İran ile ilişkilere

---

* Dr. Zühre Nur Celep, znurpeh@hotmail.com

nasıl bakıldığı ve bu dönemin siyaset sahnesinde hangi konuların öncelendiğini aktarma, İran'ın Türkiye'ye yönelik siyasetini anlama ve aktarma, iki ülkenin siyasi, ekonomik, tarihi ve kültürel ilişkilerinin mahiyetini belirtme, yabancı devletlerin İran'a bakış açısını ve İran'ın yabancılara karşı görüşünü ortaya koyma ve en önemlisi İran'ı anlama ve anlatma çabasıdır. Kitabın sorunsalında iç dinamikleri Atatürk dönemi Türkiye'sinin öncelendiği hudut problemleri ve Kürt sorunu; dış dinamikleri Rıza Şah İran'ının siyasi ve kültürel dokusunu anlama ve aktarmanın oluşturduğunu görebilmekteyiz.

Gerede, "İlk Söz" ismini verdiği bölümün "Hatıralarım Niçin Tahran'da Başlıyor?" adlı başlığında, bu eseri kaleme almasındaki amacı dile getirmektedir. Bu bağlamda eserine; Ankara'da Yedek Subay Okulunda okuyan oğlu Faruk Gerede'nin bu okuldaki atış talimleri sırasında yaşadığı elzem bir kaza sonucu vefat etmesiyle başlamıştır. Bu elzem olaydan duyduğu üzüntü ve oğlunun ölüm yıl dönümünün Ertuğrul şehitlerinin de yıl dönümü ile denk geldiğini hatırlaması onu, oğluna ithaf edecek bir çalışma yapmaya sevk etmiştir. Bu nedenle de Gerede, oğlunun eğitim hayatına -bilhassa müzik derslerine- başladığı ilk yerin Tahran olması dolayısıyla hatıralarının İran'dan başlamasını uygun görmüştür.

"Başlangıç" başlığını taşımakta olan II. Bölüm geçiş mahiyetinde bir bölüm olup bu kısımda Gerede'nin Tahran'a tayin edilene kadar yaşadığı bazı siyasi ve kişisel olaylar ele alınmıştır.

"Tahran Büyük Elçiliğine Tayinim" adlı üçüncü bölümde ise Atatürk dönemi Türkiye-İran ilişkilerine yönelik bazı önemli kesitler sunulmaktadır ve bu kesitlerden Atatürk dönemi Türkiye'sinin İran'a bakış açısını anlayabilmek mümkündür. Bu bölümün en dikkate değer kısmı, Atatürk'ün, Hüseyin Gerede'ye İran ve Rıza Han hakkında vermiş olduğu bazı demeçlerdir. Bu demeçlerde Atatürk; Türkiye ile İran'ın geçmişteki husumetinin doğurduğu zararlı sonuçları belirterek aynı şeyin tekrarlanmaması arzusunu dile getirmektedir. Bunun yanı sıra Rıza Han'a yönelik olumlu izlenimlerini de aktararak dostane ilişkiler kurulmasına yönelik emellerini de ifade etmiştir. Bilhassa hudut meselesine vurgu yaparak bu meselenin dostluk mahiyetinde çözülmesi doğrultusundaki isteklerini dile getirmiştir. Bu bölümde yine aynı şekilde İsmet İnönü'nün İran'a yönelik düşünceleri ve sınır sorunu meselesine yönelik ifadesi de önemlidir. Bu bağlamda söz konusu bölüm vesilesiyle Atatürk ve İsmet İnönü'nün İran'a bakış açısında sınır sorununun barış yoluyla çözülmesini öncelendikleri ve İran ile dostane ilişkilere önem verdikleri anlaşılmaktadır.

“İran’a Gidiş” adlı dördüncü bölümde İran’a yola çıkışını anlatan Gerede, buraya varana kadar karşılaştığı bazı durumları aktarmaktadır. Bu bölümde aktarılan izlenimler vesilesiyle hem Sovyetlerin sosyolojik ve toplumsal yapısına hem de İran’ın sosyo-ekonomik yapısına dair bazı bilgiler edinmek mümkündür. Gerede, Bakü konsoloshanesine, Bakülü Türklerden birkaç kişinin kendisini ziyarete gelerek kendisiyle Sovyet merkezi hükümetinin yani Kremlin’in Gürcüler ve Ermenilere, Türklerden daha iyi davrandığı bilgisini paylaştıklarını, kendisinin de onlara siyasi ideolojiniz ne olursa olsun Türk olduğumuzu unutmayın ve hakkınızı arayın şeklinde tavsiyelerde bulunduğunu ifade etmiştir. Yine bu bölümde Gerede, Hazar Denizinde İranlıların vapur işletemediğinden bahsederek Çarlık döneminden kalma birkaç eski vapurun Bakü ile adı Pehlevi olarak değiştirilen Enzeli limanı arasında işlemekte olduğunu yazmıştır. Vapurların bakımsız, pis, hamam böcekleriyle dolu olduğunu ve güzel yemeklerinin bulunmadığını belirtmiştir. Pehlevi limanına vardığında burada çayın Erzurum’da olduğu gibi semaverle demlenmesi ve çayın yanında şekerin kılama şeklinde alınması gibi kültürel öğelere dikkat çekmiş ve bu adetlere çok yabancı olmadığını belirterek kültürel yakınlığa temas etmiştir.

5. bölüm “Sefaret Binalarımızın Hali” başlığını taşımakta olup burada Gerede, Tahran’daki yazlık sefaret binasının harabe halini ve bakımsızlığını uzun uzun betimlemekte ve bu binanın ıslahı konusuna yönelmeyi kendisine borç bilmektedir.

Gerede, “Payitaht ‘Tahran’ ve ‘Gülistan Sarayı’” adını taşıyan 6. bölümde, Tahran’ın söz konusu zamandaki ve geçmişteki dokusuna ilişkin dikkate değer bilgiler sunmuştur. Bu bağlamda Tahran’ı “Kanalizasyonu olmayan, çoğunlukla kerpiç az da olsa tuğlalarla inşa edilen Hicab adı verilen ve giriş kısmında çoğunlukla kendisinden yüksek ve süslü kapılar bulunan duvarlarla dolanmış, güzel bahçeler içine gizlenen toprak damlı evleriyle, petrol ve asetilen lambalarıyla ışıklandırılan ve yarıkların içinden akan pis suyu ile Tahran, ilk bakışta endişe veren geri kalmış bir doğu şehri olduğu intibamı vermişti” şeklinde resmetmiş ve bunun yanı sıra elçiliği sırasında Rıza Şah’ın sokakları genişletme, evleri ve resmi binaları İran stilinde fakat modern bir şekilde inşa ettirme gibi bazı girişimlerine şahit olduğunu da aktarmıştır. Daha o zaman elektriğin gelmediğini, belediye gazinosunda ve bazı sefaretlerde özel motorlerle lenvir yapıldığını da eklemiştir. Tahran’ın tarihi dokusuna dair ise Prof. Raymond Furon tarafından kaleme alınan “La Perse” isimli eserden edindiği “Tahran şehrinin Şah Abbas tarafından 1589 yılında kurulduğu, Nadir Şah zamanında buraya bahçeler ve hükümet konağı tesis edildiği, 1787

yılında Ağa Muhammed Şah Kacar'ın kendi şahsından memnun olmayan İsfahan ahalisinden uzaklaşmak amacıyla Tahran'ı başkent yaptığı" bilgilerini paylaşmıştır. Gerede, İran'da o zaman dükkan levhalarının genelinde Farsça¹ yazılar bulunduğundan bahsederek her levhada "mahal yer" anlamındaki mahkeme yazısının varlığına dikkat çekmiştir. Gerede; yabancı meslektaşlarının bu yazılardan şikayetçi olduğundan ve bu yazıların altında Fransızca ilavelerin bulunmamasının nedenini yabancı düşmanlığına yorduklarından bahsetmiştir. Gerede, meslektaşlarına; bu durumun İranlıların kapitülasyonlardan yeni kurtulmuş olmasından kaynaklandığını ve mazur görülmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bununla birlikte Gerede, Dışişleri Bakanlığı tarafından önemli ve gizli olan notalara bile Farsça cevap verildiğini, kendi müsteşarı vasıtasıyla bu duruma itiraz ettiğini, şikayet dikkate alınmayınca tercüman ve hattatların en gizli şeyleri bilmesinden duyduğu rahatsızlığı dile getirerek görüşmelerin Fransızca yapılmasını istediğini ve bu durumu Furuği'ye belirttiğini ifade etmiştir. Furuği bu şikayetlere cevap olarak Fransızca yazabilen memur azlığını mazeret göstermiştir. Gerede bu teklifinde ısrar edince talep nihai olarak kabul edilmiştir.

"İtimatnamemi Takdim ve Şah'la Görüşmem (15 Eylül 1930)" adlı yedinci bölümde; Gerede'nin Rıza Şah ile görüşmesi, görüşmede konuşulan içerikler aktarılmaktadır. Bu bölüm vasıtasıyla Rıza Şah'ın Türkiye'ye ve diğer yabancı devletlere bakışında hangi olayları nazarı dikkatine aldığı anlaşılmaktadır. Rıza Şah'ın kendisine karşı nazik davranışlarını belirterek görüşme süreci ve içeriği hakkında bilgi vermeye başlayan Gerede, Rıza Şah'ın Atatürk'e olan iltifatlı tutumundan söz etmekte ve Şah'ın Atatürk'ün reform programını kendi güçleri nispetinde takip ettiklerini ifade ettiğini belirtmektedir. Daha sonra Ağrı dağı meselesi konusuna değinen Gerede, iki devletin ortak hareket etmesi ve bunun getirebileceği yararları ele alan konuşma yapmıştır. Bu konuşma üzerine Rıza Şah'ın uzunca düşündüğünü ve konuyu kendi şikayetlerine çektiğini belirtmiştir. Şah'ın şikayetleri arasında Türkiye matbuatında İran aleyhine yapılan karikatürler ve neşriyatlar yer almaktadır. Gerede, Şah'ın yurtdışında kendisi aleyhine yapılan haberlerle yakından ilgili olduğunu belirterek Şah'ın, yeni atanan Almanya elçisini kendisi hakkında olumsuz haber yapılmasından dolayı 27 gün beklettiği bilgisini paylaşmaktadır.

"Ecnebi Kollegler ve Siyasetleri" başlığını taşıyan 8. bölümde, diğer elçiler ve onların mensup olduğu devletlerin İran'a yönelik izlediği politika hak-

¹ Rıza Şah Pehlevi döneminde Farsça resmi dil ilan edildi ve okullarda, eğitimde, resmî kurumlarda, yer ve mekan isimlerinde ve basın-yayında Farsça dışındaki diller yasaklandı.

kında bilgiler sunulmuştur. Bu bölümde yer alan dikkat çekici bilgilerden biri, uzun yıllar İran'da nüfuz mücadelesi veren İngiltere ve Rusya hakkında yer alan malumdur. Gerede, İngilizlerin İran siyaseti ve bu bölgede bulunan petroler üzerindeki emelleri hakkında bilgiler aktarmıştır. Bunun yanı sıra söz konusu bölgenin Rusya için stratejik önemini belirterek 1907'de İngiltere ve Rusya'nın kendi aralarında İran'ı paylaşmalarından söz etmiştir. Gerede, Rusya'nın İran siyasetinin temelini; İran (Acem) körfezinin² inerek sıcak denizlere ulaşmak, İngiliz petrolerini kendi tasarrufuna almak, Hint denizine ulaşmak ve İran'ı Buhara eyaleti haline sokmak olarak görmektedir. Kendi sefareti zamanında Sovyetlerin, İran üzerine uygulamış oldukları politikada değişikliğe gittiklerini ifade eden Gerede; Sovyet döneminde cihangirlik hayaline ulaşmanın zorluğunun fark edildiğini bu nedenle de İran'a karşı barışçıl bir yol izlediklerini göstermeye yönelik siyasi konjonktür takip ettiklerini, komünist propagandası yaptıklarını, kuzeydeki İran petrolerinden ve madenlerinden hisse elde etmeyi amaçladıklarını, Havyar şirketindeki menfaatlerini sürdürmek istediklerini, İran körfezinin güneyinde bir liman elde etmek gibi amaçlarının olduğunu belirtmiştir. Gerede Almanya'nın İran siyasetini ise şöyle açıklamaktadır: İran'a karşı siyasi ihtiras beslemediklerinden ve bu ülkenin İngiltere ve Rusya arasında paylaşılmasını da istemediklerinden, İran'ın bağımsız kalmasını kendi ticari politikaları için yararlı görmüşler ve buna yönelik bir siyaset izlemişlerdir. Gerede Amerika'nın ise o zamanlar buraya elçi göndermemekte olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte Meşrutiyet döneminin sona ermesinde etkili olan Amerikalı maliyeci Morgan Shuster'den ve 1922 yılında İran'ın isteği üzerine maliyeyi düzeltmek için gönderilen Amerikalı Dr. Arthur C. Millspauch'dan bahsetmeyi de ihmal etmemiştir.

9. bölüm "Yerli Vükela (Nazırlar)" başlığını taşımaktadır. Gerede'nin bu başlık altında aktarılan bazı bilgileri, söz konusu dönemde etkili olan Fars milliyetçiliğine dikkat çekme amacıyla kaleme almış olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim aşağıda yer alan bazı bilgiler, Fars milliyetçiliğine yönelik göndermelerdir. Bu bölümde Gerede, Furuği hakkında ilginç bir anekdot anlatmaktadır: Von Blücher, Furuği'ye neden Türkler gibi Latin alfabesine geçmediklerini sormuş, buna karşılık olarak Furuği³, Türklerin kendilerinininki

² Söz konusu kitapta Basra Körfezi'nden İran Körfezi ya da İran (Acem) Körfezi şeklinde bahsedilmiştir.

³ Muhammed Ali Furuği de Panfarsizm ideolojisinin savunucularından biri olarak Pehlevi döneminde önemli görevler ifa etmiştir. 1877 yılında Tahran'da dünyaya gelen Furuği'nin menşei Bağdat Yahudilerine dayanmaktadır. Furuği'nin ailesi ticaret maksadıyla İran'a gelerek

gibi kıymetli bir edebiyata sahip olmadığından bahsederek onların kendi yazılarından büyük bir ziyana uğramadan ayrılacaklarını belirtmiştir. İranlıların kıymetli dehalarının ise çok zengin bir edebiyata sahip olduklarından ve bundan kopulmaması gerektiğinden bahsetmiştir. Yine bu bölümde Tebriz’li İçişleri Bakanı Cem’e yönelik önemli bir anekdot paylaşmaktadır: Nazır Cem, Azerbaycanlıların şaşırıp kaldığını, evlerinde Türkçe, hükümette Farsça, dua okurken de Arapça konuştuklarından bahsederek adadillerinin evlerine kapatıldığını nüktedan bir şekilde ifade etmiştir.

“Tarihe Kısa Bir Bakış” başlığını taşıyan 10. bölümde, 1943’te Türk elçilerinden kayınpederi Galib Kemalî Söylemezoğlu’nun Raymond Furon’un “İran” adlı eserini Türkçeye çevirdiğine dikkat çeken Gerede, bu kitabın içeriğinde önemli gördüğü bazı kesitleri okuyucuyla paylaşmaktadır.

“Dinler” adını taşıyan 11.bölümde ise Zerdüştlük dini hakkında bazı önemli bilgiler paylaşmaktadır. Bu bölümü kaleme almasının amacı, Zerdüştlük dinini tanıtmak ve bu dinin İran kültürüne bilhassa Farslara ne derecede tesir ettiğini saptamak olmalıdır. Sefareti sırasında İran’da Zerdüştlük dininin sayısının 15 bini geçmemekte olduğunu, bunların Fars ırkından olduğunu ve çoğunun Yezd civarında yaşamlarını idame ettirdiklerini, ateşe taptıklarını, ölümlerini kale burçlarına bırakarak kartallara, akbabalara yem yaptıklarını, birçoğunun esnaflık, bahçıvanlık ve çiftlik müdürlüğü işleriyle meşgul olduklarını belirtmiştir. Bunun yanı sıra Zerdüştlüğün tarihçesi hakkında da kısa bilgiler sunmuştur. Yine bu bölümde Gerede kendisine; Kacarlar döneminde bir evde ya da bir kahvehanede çay içmiş bir Sünnî’nin bardağını bir Şii’ye vermemek için bardağı kaynar suyla yıkamayı dahi yeterli görmeyen bazı mutaasıb kimselerin, bardağı gizli olarak kırıp attığını ancak Hristiyanlara karşı bu kadar nefretin olmadığını anlatıldığını belirtmiştir. Gerede buna inanmadığını ancak hissi anlamda bunun izlerinin kaldığını inkâr edemediğini de eklemiştir. Bununla

---

İsfahan şehrine yerleşmiş ve Müslüman olmuştur. Muhammed Ali Furuği’nin babası olan Muhammed Hüseyin Furuği Zekail Mülk, Nasreddin Şah ve Muzafereddin Şah dönemlerinin önemli şairlerinden biriydi. Muhammed Hüseyin’in Nasreddin Şah’a şiir yazmasının ardından ona Furuği lakabı nispet edildi. Babasının yanında Fars, Arap ve Fransız edebiyatını öğrenen Furuği, 1893 yılında Darülfunun’a gitti ve eczacılık öğrendi. Ancak daha sonra edebiyata, tarihe ve felsefeye yöneldi S. M. Mustafavi, Ruykerd-hayi Siyasi, Ferhengi-yi Muhammed Ali Furuği Der Dovran-ı Kacar, *Faşname-yi Tarih-i Pejuhi (Mecelle-yi Encümen-i İlmî Guruh-u Tarih-i Daneşgah-ı Firdevsi, Meşhed)*, S. 23, 2014, s.110. Daha sonraki yıllarda siyasi yönüyle ön plana çıkan Furuği, Rıza Şah’ın ilk ve son başbakanı; Muhammed Rıza Şah’ın ise ilk başbakanıdır. Saltanatın Kaçarlardan Rıza Şah’a intikalinde önemli role sahip olmuştur M. Tului’i, *Bazigeran Asrı Pehlevî*, 1998, s. 17.

birlikte yine o, Türkiye’de binlerce İranlının yaşadığını, bunların Şiiliklerinin dışlayıcı bir unsur olmadığını ve hatta Muharrem ayında yaptıkları dini ayinlere gidilerek güzel mersiyelerinin dinlendiğini ve bundan haz duyulduğunu, Kербela şehitlerinin aziz ruhlarına hep birlikte Fatihalar okunduğunu ve yine Kербela şehitlerinin anısına hürmeten oruç tuttuklarını da ifade etmiştir.

“Fars Edebiyatı” başlığı ile kaleme aldığı 12. bölümde, İran edebiyatına ilişkin bilgiler sunmuştur.

“Şa’saa Devirlerinin Şaheseri Persepolis (Taht-i Cemşid)” başlığını taşıyan 13. bölümde, İranlıların Taht-i Cemşid adını verdiği, İran’ın eski şa’saa devirlerinin ihtişamının bir simgesi olan Persepolis ve onun tarihçesi hakkında bilgiler yer almaktadır.

14. bölüm olan “İran İsmi, Genişliği, Nüfusu ‘İran Körfezi’” başlığında, Gerede, Acemistan’a İran isminin konulduğundan ve bu ismin Ariyenlerin yani asillerin memleketi anlamına karşılık geldiğinden bahsetmiştir. Gerede, İranlılara, onların acem kelimesinden hoşlanmama sebeplerini sormuş, onlar Türklerin bu ismi onları aşağılamak için kullandığını belirterek yanıt vermiştir. Gerede onlara Türkçede kullanılan acemi kelimesiyle Acemistan ile alakası bulunmadığının uzunca izahını yapmıştır. Yine bu bölümde Gerede, şehirlerin nüfusuna yönelik bazı bilgiler paylaşmıştır. Ancak nüfus sayımının bizdeki gibi teknik ve teşkilatlı yapılmadığından dolayı verilen rakamlara çok fazla güvenilmemesi gerektiğini de eklemiştir. Yine Gerede, Fars ırkının Türk ırkına nüfus bakımından üstünlüğü üzerine araştırma yaptığını, öne çıkan şehirlerdeki nüfusun çoğunluğunu Türklerin oluşturduğuna yönelik netice çıkarttığını belirtmiştir. İran Azerbaycan’ını tamamen Şii Türklerin oluşturduğunu, Horasan’ın kuzeyinde de güzel atlar yetiştiren Türkmenlerin, Şiraz civarında Kaşkay Türklerinin (60.000), birçok yere dağılmış Afşarların (90.000), Şahsevenlerin, Kacarların, Karapapakların bulunduğunu eklemiştir. Kendisi tarafından gerçekleştirilen bir araştırma neticesinde Kaşkay nüfuslarının 200.000 kadar olduğunu belirtmiştir. Yine Avrupalı araştırmacıların da İran nüfusunun yarısını Türklerin oluşturduklarına yönelik iddialarının bulunduğunu ifade etmiştir. Gerede, kendisinin elçilik zamanında Türklerin 4 ila 4.5 milyon kadar nüfusunun olduğunu düşündüğünü de aktarmıştır. Yine o, Halil Ali Bey’in nüfusa yönelik yaptığı “İran’ın nüfusu Türk, Fars, Arap, Kürt, Ermeni, Asuri, Musevi ve Lorlardan oluşmakta olup Türklerin nüfusu 5 milyon, Farsların nüfusu 3 milyondur” açıklamalarına dikkat çekmiştir. Bunun yanı sıra Yunan tarihçilerinin 250.000 kilometre genişliğindeki bölge olan Azerbaycan’ın nüfusunun tamamını Türklerin oluşturduğunu, Hazar denizi

sahillerinde Gilan, Mazenderan, Horasan, Kazvin, Tahran, Kirmanşah; Sultabad civarında Yezd, Kaşan, Hamedan, Esterabad, Şiraz, Huzistan, Karadağ civarında da Türklerin bulunduğunu, bu ezici çoğunluğun anadillerinde eğitim almalarının yasaklandığını, bu insanlardan bazılarının propagandalarla Türklüğe düşmanca tutum benimsediklerini, hatta Türk ırkından olmadığına inanmaya başladıklarını, Şah'ın düşüşünden sonra da aydın kesimin Sovyetlerin baskılarına maruz kaldıklarını, Ermeni azınlıkların kendi dilleriyle eğitim alma ve gazete çıkarma haklarının tanındığını, Sovyet Rusya'nın her iki Azerbaycan'ı birleştirme propagandası altında Çarlık Rusya'yı aratacak şekilde teşebbüslerde bulunduğunu bildirdiklerini belirtmiştir.

“İran Petrolleri” başlığını taşıyan 15. bölümde Gerede, İran'ın ekonomik kaynaklarına dair müşahedelerini aktarmaktadır. Ona göre çok fazla arazisinde çorak, dağlık çöl alan bulunan bu memleketin kalkınmasında hayati unsur yeraltı kaynaklarıdır. Bu bölümde Gerede, İran'ın petrolleri ve petrol bölgelerinin tarihçesi, petrollerin siyasi platformda ve devletler arasındaki yeri hakkında bolca malumat vermiştir.

“Kürdler” başlığını taşıyan 16. bölümde Gerede, Kürtlere, tarihlerine ve soylarına ilişkin bilgiler aktarmaktadır. Gerede, İran'da Kürtlerle Bahtiyarilerin yakın akraba olarak kaydedildiğini, Kürdologların önemli bir kısmının Bahtiyarileri Kürt olarak kabul ettiğini belirtmektedir. Hasan Pirniya⁴ ve onun en meşhur eserlerinden biri olan İran-ı Bastan adlı kitabına da yer veren Gerede, Pirniya'nın Farsçayla Kürtçenin birbirine geçmiş dokusu bulunduğunu iddia ettiğini belirtmektedir. Gerede, Kürdologların Med sarayında kullanılan dilin Kürtçe olduğunu iddia ettiklerini de belirtmiştir. İran'daki Kürtlerin çoğunun Şii olduğunu, Tebriz taraflarında kalan bir kısmının Sünni olduğunu da eklemiştir. Gerede o dönemdeki Kürtlerin nüfus istatistiklerine ilişkin İran'da üç milyon, Irak'ta iki milyon, Rusya Kafkasya'sında yüz altmış bin olduklarına yönelik bilgiler paylaşmıştır. Gerede, “Kürtlerin keçi kılından örülmüş siyah çadırlarda oturduğu, onlar arasında asıl çalışanın kadın olduğu, hayatlarının koyun keçi sürüleri ve çadırlar arasındaki hareketlilikle geçtiği,

⁴ İran'ın önemli tarihçilerinden biri olan Hasan Pirniya, Fars milliyetçiliği ideolojinin tesirinde kalan ve bunu eserlerine yansıtan bir tarihçidir. Ahmed Kesrevi, Hasan Pirniya ve daha birçok isim, Kürtleri İranlı tanımıyla Fars ırkına bağlama meselesiyle ilgilenmişlerdir. Bu meseleye “Reza Şah ve Proje-yi Tarilnevisi-yi Nasyonalisti Der İran” adlı çalışmada genişçe yer verilmiştir. A. A. Beydili, S. A. Rızayi, M. Golcan, A. Alisufi, Reza Şah ve Proje-yi Tarilnevisi Nasyonalisti Der İran. *Came-yi Şenasi Tarihi*, Tahran 2018, s. 46-77. Bu durum Azerbaycan Türkleri için de geçerli olmuş, onların kökenleri de İranlı tanımıyla Fars ırkına bağlanmaya çalışılmıştır.

erkeklerin avcılıkla meşgul olduğu, yazın yaylalara meralara çıktığı, kışın kasaba ve köylere gidildiği, tarımla meşgul olmadıkları” gibi İran Kürtlerinin günlük hayatlarına yönelik bilgi paylaşımında bulunmuştur. Yine savaş usulleri ve yöntemlerine yönelik de bilgi eklemesi yapmıştır. Bunun yanı sıra Kurtuluş Savaşı’nda Türkiye’de yaşayan Kürtlerin Kuvayı Milliye’yle el ele vererek göstermiş oldukları sadakat ve mücadelelere dair açıklama yapan Gerede, bu durumun Kürdistan hayali güdenleri şaşırttığını, Kuvayı Milliye’nin kahramanlığı ve Milli Ordunun teşekkülü sayesinde bu planların da bertaraf edildiğini belirtmiştir. O dönemin güncel sorunu olan Ağrı Dağı meselesine de vurgu yaparak bu durumu Türkiye topraklarına tecavüz, İran’la Türkiye arasında savaş çıkarmayı isteyenlerin kanlı neticesinden başka bir şey olmadığını da ifade etmiştir.

Gerede “Ermeniler” başlığını alan 17.bölüme Ermenilerin tarihi geçmişine yönelik bilgiler aktararak başlamıştır. Ermenilerin çok dindar olduklarını, milattan sonra beşinci asırda kendi yazılarını icat ettikleri ve milli edebiyatlarını bu dönemde oluşturdukları belirtilmiştir. Yine o, Osmanlı toprakları bünyesinde bulunan Ermenilerin yabancıların kışkırtmalarına maruz kalmandan önce bu topraklarda devletin hoşgörülü politikası kapsamında rahat bir hayat sürdürdüklerini ifade etmiştir. Ermenilerin Hınçak-Taşnak komitesi kurarak Kürt, Çerkes ve Lazlarla yaptıkları kanlı çatışmalardan, İstanbul’da Osmanlı bankasını bastıklarından, masum şehir halkı üzerine bombalar yağdırdıklarından bahsetmiştir. Ermenilerin I. Dünya Savaşı’ndan sonra Ermenistan krallığı kurma adına gerçekleştirdikleri teşebbüslerden bahsetmiş, daha sonraki sayfalarda ise Ermenilerin Kafkasya’daki Azerbaycan Türkleri ve Gürcülerle çarpışmalarından bahsetmiştir. Tarihi süreç içerisinde Ermenilerin dönüşümlerini adeta resmetmiştir.

Kitabın 18. bölümü “Duvayyenlik Vazifesi-İran Hariciyesinin Zihniyet ve Çalışma Usulü” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Gerede’nin İran ricaline karşı düşüncelerinin biraz sertleştiğini görmekteyiz. Gerede bu bölüme 1835 yılında Tahran’a ilk büyük elçi olarak Vak’anevis Esad Efendinin gittiğini, İran’ın ilk büyük elçisi olan Mirza Cafer Han’ın da Abdülmecid dönemine tekabül eden 1853 yılında gittiğini aktararak başlamıştır. Bu bölümün ilerleyen kısımlarında, İran’ın dostluk algısına dair kayda değer bir açıklama yapmıştır. Gerede, “Rıza Şah dışında tüm İran devleti ricalinin Türkiye ile dostluğu, İran lehine fedakarlık kapsamında algılamaktalar, bunun aleyhine tarafımızdan yapılan zaruri bir teşebbüs, meşru hukukun müdafaasına dair bir karşı çıkış, kendi hukukumuzu koruma, devletimizin şeref ve onurunu koru-

ma konusunda hassas davranma gibi durumları görmezden gelmekte” şeklinde açıklamalarda bulunmuştur. Yine hiçbir meselede karşılıklı bir fedakarlığa sıcak bakmadıkları, elçilik tarafından gösterilen dostluk temayüllerine rağmen şahsi temaslardan bile çekindiklerini de aktarmıştır. Cümlelerin devamında İran hükümetinin dostluk kelimesinden kuşku duyduğunu, bu kavramı kendi işlerine yarayacak bir meta haline getirdiklerini belirtmiştir. Gerede, bu bölümün ilerleyen kısımlarında Ferruh Han Bragonu’dan bahsetmek zorunda kaldığını ifade ederek bu ismin yabancılardan hoşlanmadığını belirtecek kadar kibirli olduğunu, Tahran’ı ziyarete gelen Tefik Rüştü Bey’in her ülkeye olduğu gibi buraya gelirken de İran ricaline ve memuriyetine ufak tefek hediyeler getirdiğini, Ferruh Han’ın kendisine hediye edilen altın saat hediyesini geri gönderdiğini belirtmiştir. Gerede, kendisinin duvayyenlik vazifesi hususunda Furuği Han’la görüştüğünü fakat aradan üç ay geçmesine rağmen hiçbir şekilde bu konuya yönelik bir malumat verilmediğini, bayrak meselesine ve İran’ın Ankara sefaretiden aldıkları uydurma bilgilere dayanarak birçok uyarı içeren tebligat gönderildiğini belirtmiştir. Gerede bölümün sonunda Tudeh Komünist Partisinin kanlı mücadelelerinden bahsetmiş ve İran’ın sıkı yönetim ilan ettiğini belirtmiş, İran’ın refahını temenni ettiğini de ifade etmiştir. Cümlelerini “İranlı komşularımız emin olsun ki Türkler, bu tarihi milletin kalkınmasını ve hür yaşamasını gönülden arzulamaktadır” diyerek bitirir.

Kitabın 19. Bölümü “Hudud İhtilafı Üzerine Çalışmalar ve Halli” başlığında taşınmaktadır. Bu bölümde Gerede, sınır sorunlarının çözülmesine yönelik gerçekleştirmiş oldukları teşebbüsleri ayrıntılı bir şekilde aktarmıştır.

“Transit Yolu” adlı 20. bölümde Gerede, İran’ın yolları hakkında kısa bilgiler vermiştir. Bu bölümün en dikkat çeken kısımlarından biri Gerede’nin Sovyet Rusya’nın İran üzerindeki emelleri hakkındaki görüşleridir. O, Sovyetlerin amacının; Çarlık Rusya’nın güç kullanarak uyguladığı yöntemlerden kaçınarak dostluk maskesi altında İran’daki nüfuzunu güçlendirmek ve komünizm propagandasıyla Çarlık Rusya’nın zorla yaptığını barış yoluyla kazanmak olduğunu ifade etmiş ve onların kendi ekonomik menfaatleri için transitü Bakü-Batum üzerinden teşvik konusunu da öne sürdüğünü belirtmiştir.

“Pehlevi Saltanatı, Rıza Şah’ın Şahsiyeti, İnkılapçılığı, Zenginliği, Gaddarlığı, Akıbeti” adlı 21. bölümde Gerede, Rıza Şah iktidarını başından sonuna kadar siyasi, ekonomik ve kültürel yönleriyle resmetmiştir. Bu bölümde Rıza Şah’ın siyasi karakterinin yanı sıra akademik yönlerinin de üzerinde du-

rarak onun Rusça dışında⁵ bir lisana sahip olmadığını, yabancılarla konuşmaktan çekindiğini belirtmiş ve askeri yönlerine değinirken ise büyük çapta askeri bir başarısının bulunmadığını ifade etmiştir. Yine bu dönemde öne çıkan reform çalışmalarını ve aşiretlerin gücünü kırarak merkezileşmeyi sağladığını belirtmiştir. Kendisinin elçilik yaptığı süre boyunca şahit olduğu ya da duyduğu bilgiler ışığında bazı günlük hayata dair bilgi paylaşımında da bulunmuştur. O bu bağlamda, söz konusu dönemde Siga denilen geçici dini nikaha işaret etmiş ve kadınların giydiği çadurlar hakkında bilgi vermiştir. Gerede, Rıza Şah'ın keşfi hicap kanununu, Türkiye'ye yaptığı ziyaretle ilişkilendirmiştir. Rıza Şah'ı ilerleme yolunda tekamüle doğru ilerleyen bir lider olarak gören Gerede, Rıza Şah'a yönelik eleştirilerde de bulunmuştur. Rıza Şah döneminde gerçekleştirilen Timurtaş'ın hapsedilmesi ve ölümü, Bahtiyari lideri Serdar Esad'ın hapsedilmesi, Kaşkay reisi Savlet üd-Devle'nin hapsedilmesi ve ölümü gibi olayları gaddarca bulmaktadır. Avrupalı meslektaşlarının Rıza Şah'ın gaddarca tutumunu; Bağdat halifelerinin zalimlikleriyle ve Osmanlı padişahlarının bazılarının hunharlıklarıyla eşleştirmekte olduğunu belirten Gerede, Avrupa tarihinde yaşanan zalimce olaylardan örnekler sunarak cevap vermiştir. Burada Gerede Avrupalıların oryantalist tutumlarını da gözler önüne sermektedir.

“Afgan Kralı Nadir Şah'ın Katli” adlı 22. Bölüm, Afgan kralı Mehmed Nadir Han'ın ölümünün Türkiye ve İran'a tesirinden söz ederek başlamış ve Gerede bu bölümde Afgan tarihine yönelik önemli gördüğü bazı hususları vurgulamıştır.

23. bölüm “Propaganda İşleri” başlığını taşımakta olup bu bölümde Gerede propaganda faaliyetleri ve önemine değinmiştir. Tahran'da propaganda ihtiyacı duyduğunu ancak şahsi çıkarlarla ilişkiler kurabildiği “Setare-i Cehan, İttılaat ve Şafak-ı Sorh, Masager de Teheran, Musavver İran Bastabe” gibi gazeteler dışında bir aracın bulunmadığını ve doğuda propaganda işinin köklü ve ciddi olarak ele alınması gerektiğinin altını çizmiştir.

“Şah Pehlevi'nin Gazi'yi Ziyaret Etmesinin Temini ve Seyahat” başlığını taşıyan 24. Bölüm, Rıza Şah'ın Türkiye'ye gerçekleştireceği ziyaretin ön hazırlık süresi ve ziyarete ayrılmasıdır. Gerede, bu ziyaretin her iki ülke açısından önemi ve sağlayacağı hayır üzerinde durmaktadır. Bu hususta Rıza Şah ile görüşme yapmış, görüşmede Şah'ın askerliğe olan ilgisini bildiğinden dolayı

---

⁵ Rıza Şah Türkçe konuşup anlayabiliyordu. Gerede bunu daha sonra öğrenmiş olmalıdır ki kitabın sonlarına doğru bu bilgiye yer vermiştir.

Türkiye ile İran ordusunun sıkı temasta olmasının önemini vurgulamıştır. Gerede'nin gerçekleştirdiği konuşma, Rıza Şah'ın hoşuna gitmiş ve Şah, seyahatler vesilesiyle Türk ordusuyla temas kurmak üzere İran ordusundan birkaç kişinin getirileceğini, kendisinin de Türkiye'de birkaç gün kalarak hava, kara ve deniz teşkilatını görmeyi çok arzuladığını belirtmiştir. Gerede, Rıza Şah'ın Türkiye'ye olan ziyaretine en çok ilgi duyanlardan birinin İngiliz elçiliği olduğunu belirtmiştir. İngiliz elçisi Sir Reginald Hoar'ın Gerede'nin eşine Şah'ın ne zaman seyahate çıkacağını sorduğunu, eşinin şaka ve ciddiyetle karışık bir şekilde "Siz ne zaman entrika yapmazsanız o zaman" dediğini de ifade etmiştir. Gerede bu konuşmalardan yola çıkarak bu meselenin kendisine o zamanki istihbaratın, Irak'la ihtilafın çözümünden önce Şah'ın böyle bir ziyarete çıkmasını önlemek için çalıştığı hissi uyandırdığını belirtmiştir. Gerede Rıza Şah'ın Türkiye ziyaretinden önce 22 Mayıs 1934 yılında daha yola çıkmadan önce Alman ajans muhabiri Doktor Schmitt Dumond'a bir beyanat verdiğini belirtmiştir. Bu beyanattaki en önemli açıklama Kürt meselesinin tamamen hallolduğu ve hudut ihtilaflarının çözüme ulaştığına yönelik paylaştığı bilgilerdir. Yine Gerede, Rıza Şah'ın Türkçeyi mükemmel şekilde anladığını ve Azeri şivesiyle rahatlıkla konuştuğunu da aktarmıştır.

"İstifaya Davet Edilişimin Tarzı ve Esvabı" adlı 25. bölümde, Atatürk'ün Gerede'nin istifasını istemesi ve onun nezdinde bu durumun karşılığı mercak altına alınmaktadır. Gerede istifa ettikten sonra bu durumu görüşmek üzere Şah'ın yanına gitmiştir. Durumu Şah'a belirttiğini, Şah'ın muhtemelen istediği olduğu için içinden memnun olduğunu ancak kendisinin şikayeti üzerine durumun bu hale gelmesinden dolayı da içten içe mahcubiyet duyduğunu ve Şah'ın kendisinin boynuna sarılarak onun ayrılışından dolayı üzgün olduğunu ve bu üzgün olma durumunu Atatürk'e iletteceğini belirttiğini ifade etmiştir. İstanbul'da Şah'ın Atatürk ile birlikte yediği yemekte kadehini Gerede'nin şerefine kaldırarak "Hüsrev Bey Tahran'a geldiğinde kılıç çekmişti. Ama iki devletin dostluğuna dair çok çalışma yaptı. Bugün Gazi ile tanışmayı kendisine borçluyum" sözleri Atatürk'ün canını sıkıyordu. Gerede ise ortalığı yumuşatacak birkaç kelime söyleyerek konuyu kapattı. Yemekte Atatürk, Şah'a, Gerede'den memnun olup olmadığını sordu. Şah çok memnun olduğunu ve çok hizmet ettiğini ancak duvayyen olarak yabancıların tarafını tuttuğunu belirtti.

26. bölüm "İkinci Dünya Harbi İçinde Tahran" başlığını taşımakta olup bu bölümde İkinci Dünya Savaşı'nın İran'da yarattığı buhran ve Rıza Şah'ın tahttan ayrılışı anlatılmıştır.

Sonuç olarak bu çalışma, hem Atatürk ve Rıza Şah dönemi İran'ının siyasi ilişkilerine ışık tutması bakımından hem de bir Türk diplomatın gözünden o dönemki İran'ın resmedilmesi açısından önemi haizdir. Gerede askeri terbiyesinden dolayı biraz sert mizaçlı bir karaktere sahiptir ve zaman zaman eserindeki ifadelerde de bu mizacın etkisi görülebilmektedir. Bununla birlikte Atatürk ve Rıza Şah dönemlerindeki sınır ihtilafının çözümünde, Rıza Şah'ın Türkiye'yi ziyaretinde, iki ülke arasındaki ilişkilerin olumlu seyrinde ve yine elçiliği sırasında birçok hizmetiyle işinin hakkını veren biri olduğu da muhakkaktır. Türkiye'de ve İran'da bu döneme ilişkin araştırma yapacaklar için bu eser temel kaynak niteliği taşımaktadır.

KAYNAKÇA

MUSTAFAVİ, S. M., Ruykerd-hayi Siyasi, Ferhengi-yi Muhammed Ali Furuği Der Dovran-ı Kacar, *Fashname-yi Tarih-i Pejubi (Mecelle-yi Encümen-i İlmî Guruh-u Tarih-i Daneşgah-ı Firdevsi, Meşhed)*, S. 23, 2014, s. 107-122.

TULUİ, M., *Bazigeran Asrı Pehlevi*, 1998.

BEYDİLİ, A. A., RIZAYİ, S. A., GOLCAN, M., ALİSUFİ, A., Reza Şah ve Proje-yi Tarihnevisi Nasyonalisti Der İran. *Came-yi Şenasi Tarihi*, Tahran 2018, s. 46-77.

EKLER

